स्वीकारिति लघुस हि गुरु; गौरी मिरवी न काय कांपूस[1]? ४०
ज्ञानें अस्ता जातिल होतां तो भीष्मभानु अस्तमित;
दिसतो तसा नव्हे; बा! तेजस्वी सूर्य काय हे[2]स्तमित?' ४१
तथ्य प्रभूक्त परिसुनि धर्माचा गहिवरें गळा दाटे,
मागुनि कुठार आं[3]जिरज नि[4]र्जरतरुराज खंडिला वाटे. ४२
धर्म म्हणे, 'कथिसि ख[5]रें स्तवुनि कुरुपितामहा प्रभावास,
र[6]विसा चि आमुचा तो होय[6] गुरु पिता म[6]हाप्रभावास. ४३
वदले महानुभाव ब्राह्मण देवव्रतप्रभावातें;
सर्वज्ञता प्रकटिली त्याची त्वां, जसि शिखिप्रभा वातें. ४४
मे त्याप्रति मातें, जरि भरणार करुनि अनुग्रह रित्यातें;
जो श[7]रभनीत गज, बहु मानिल होउनि अनुग्र हरि त्यातें. ४५
कृष्णा! तुज करुनि पुढें, आम्हीं देवव्रता महाकविला
नमुनि ज्ञान पुसावें, कीं प्रभुनें स[8]दनुगत न हाकविला. ४६
जाणार उत्तरायण होतां चि त्यजुनि देह हा आर्य,
यास्तव या स्तवनार्हा दर्शन दे त्यजुनि सर्व ही कार्य. ४७
ताप हरिल तव दर्शन, सुखउनि बहु मानसा, धुं[9]नीज्याचा;
कीं तो तूं, सर्वस्वें कीजे बहुमान साधुनीं ज्याचा. ४८
अ[10]क्षर तूं, क्षर ही तूं, ब्रह्ममय निधि प्रसिद्ध बा धात्या!
जो पाहे तुज कृष्णा! मा[11]याकृत्या करी न बाधा त्या.' ४९
ज्या प्रिय हें कीं, स्वपदा, सर्व धरुनि सत्पथास, यो जीव,
तो प्रभु सात्यकिस म्हणे, 'सत्वर माझ्या रथास योजीं[12]वें.' ५०
सात्यकि सज्ज कराया श्रीशौरिरथास दारुकास वदे,

१. हरितालिकेला वगैरे कापसाच्या सुतपुतळ्या वाहतात हें प्रसिद्ध आहे. २. हाताएवढा. ३. अगणांतील. ४. कल्पवृक्ष. ५. खरें प्रभावासि कथिसी—**पंत.** ६. रविसा चि महा-प्रभा-वास होय—**पंत.** ७. शरभानें नेलेला. ८. थोरामागून गेला अर्थी, प्रभुनें प्रभुदर्शनास नेला याचक—**पंत.** ९. भीष्माचा. १०. अविनाशी. ११. मायारूपी राक्षसी. १२. सिद्ध कर.

तत्काळ सिद्ध तो करि हरिहरि, जैसा सदा रुका सवदे. ५१
जें स्वबळा होउनि दव, करुनि परां दारुकक्ष, तारी, तें
रथरत्न सजुनि कळवी साधूंच्या दारुक क्षतारीतें. ५२

अध्याय सातवा.

श्रीव्यास श्रीनारद, मुनि देवस्थान, वात्स्यनाम मुनी,
अश्मक, सुमंतु, जैमिनि, व्हावें पतितें हि धन्य ज्यां नमुनी; १
मार्कंडेय, विभांडक, धौम्य हि, शांडिल्य, भास्करी, पैल,
मैत्रेय, देवरात, स्मरणें ज्यांच्या जळे दुरितशैल; २
लोमश, हारीत, असित, मैत्रेय, वसिष्ठ, गाधिज, च्यवन,
श्रीदत्त, शुक्र, गुरु जो करि नहुषमहाभयार्तशच्यवन; ३
कुरु, तुंबुरु, वाल्मीकि, श्रीकपिल, सनत्कुमार, तृणबिंदु
मौद्गल्य, राम भार्गव जो शिष्यचकोरमंडळीं इंदु; ४
संवर्त, पिप्पलाद, क्रतु, पुलह, पुलस्त्य, वायु, कच, दक्ष,
कश्यप, काश्य, पराशर जेणें कुणपाश जाळिले लक्ष. ५
मांडव्य, धौम्र, गौतम, गालव, कृष्णानुभौतिक, मरीची,
ऋषि अंगिरा, उलूक, श्रीपूरण मुनि विभूति च हरीची. ६

---

१. कृष्णाचे घोडे. २. धन-पंत. ३. काष्ठ व तण. ४. नाहींसे केले आहेत शत्रु ज्याने त्या श्रीकृष्णास. ५. पापपर्वत. ६. 'मैत्रेय' या नांवाची द्विरुक्ति कां? व्यासभारताच्या प्रचलित मुद्रित प्रतींपैकी कोणत्या हि एका प्रतीला अनुसरून पंतांची नांवे नाहीत. 'कृष्ण' हें ऋषिनाम पंतानी वगळलें आहे. 'कौशिक' 'आत्रेय' 'बृहस्पति' यांऐवजी 'गाधिज' 'श्रीदत्त' 'गुरु' अशा प्रकारचा फरक पंतानीं केला आहे. ७. नहुषाच्या भीतीनें त्रासलेल्या इंद्राणीचें रक्षण. (उद्योग० अ० २।२४ ते ६५ पहा). ८. शवभक्षक, राक्षस.

ऐसे महानुभाव ब्रह्मश्रेष्ठ वर्णिले धन्य
भीष्मासमीप होते, सूतादि बहुत अनुक्त[1] ही अन्य. ७
श्रीभीष्म श्रीकृष्णप्रभुच्या स्तव आदरें करी, राज्या!
केसर[2]शिखा चि मानी, रुतल्या खर[3]शरशिखा शरीरा ज्या. ८
'स्तवराज' असें म्हणती ज्या, जें भगवन्मनोवशीकरण;
प्रेमा[4] भीष्मा 'भगवत्[5]स्तवन' म्हणे, जेंवि राम 'शीक रण[5].' ९
होय प्रसन्न देव स्तवराजें; त्यासि भेटला योगें[6].
दिव्यज्ञानामृत दे जोडाया कर भवें[7] महारोगें. १०
होते समीप योगी ज्ञानी श्रीव्यासनारदांसम जे,
त्या सर्वांस प्रभुनें भीष्मीं केला प्रसाद तो समजे. ११
त्या अतुळचमत्कारें वाल्मीकिपराशरादि गहिंवरले,
प्रेमाश्रुबिंदु इंदुस्तुत[8] त्यांचे हरिति ताप महिवरले. १२
ते बोलिले, 'उघडिली हे स्तुति पुरुषार्थसुखनि शांतनवें,
हें स्तवनसें न देइल चिंतामणिचें हि सुख निशांत नवें. १३
विश्वांत जह्नुकन्या धन्या प्रसवुनि तुला चि शांतनवा!
जाला न, नसे संप्रति, होइल न त्वत्समान शांत नवा.' १४
करुनि प्रसाद भीष्मीं, योगेश्वर[11] शक्रसुनु[12]च्या गेहीं,
शयनस्थानीं शिरला जाउनि जों काय आपुल्या देहीं, १५
तों प्रार्थुनि प्रबोधित[13] पार्थें प्रभु वृष्णिपाळ हा केला,
उठवी प्रसूसि[14] सेवा देउनि पानार्थि[15] बाळ हाकेला. १६
मग वैदर्भीवल्लभ[16] बसला सात्यकिसमेत निजयानीं,
स्वर्णस्यंदन एक चि भूषविला धर्मराजविजयानीं. १७

---

१. न सांगितलेले. २. परागांची टोकें. ३. तीक्ष्ण बाणांची अग्रें. ४. कर्ता प्रेमा, रामसा—पंत. ५. कर्म भगवत्स्तवन, रणसें—पंत. ६. योगमार्गानें. ७. संसाररूपी. ८. चंद्रानें स्तविलेले. (अति थंड). ९. उत्तम खाण. १०. घर. ११. श्रीकृष्ण. १२. अर्जुनाच्या. १३. जागृत. १४. आईस. १५. स्तनपान इच्छिणारा. १६. रुक्मिणीपति.

एकरथीं तेजस्वी भीम बसे संयम; तो जना सत्य
भासे भगवान् अव्ययप्रभ साक्षात् भानुमान् सेनासत्य[2]. १८
नगराकाररथांवरि बसले संजय, युयुत्सु, कृप, सा हे
स्यंदन शीघ्र निघाले, ज्यांच्या तेजा न शत्रुनृप साहे. १९
धर्मासि कुरुक्षेत्रीं ह्रद[3] दाखडनि, प्रताप रामाचा
कथिला सविस्तर पथीं श्रीकृष्णें क्षत्रकुळविरामाचा. २०
परम भयंकर युद्धस्थानें तीं तीं मनांत वाणींत
आणीत प्रेमभरें, मै च थेवूं देत विकृति घाणींत[4], २१
गेले ते, तो जेथें ओघवतीच्या तटीं च शरतल्पीं,
पडला होता भीष्म प्रभु जेंवि रथावरूनि रवि कल्पीं[5]. २२
सर्व श्रीकृष्णादि स्वस्वशुभस्यंदनांसि सोडून,
प्रथम सविनय व्यासप्रमुखमुनिजनासि हस्त जोडून, २३
करुनि प्रदक्षिण, नमुनि भीष्मा, भवते उगे चि ते बसले;
धर्ममनीं, तेंवि नदीसुतदेहीं शरसहस्र तें न सले. २४
त्या शरतल्पीं भीष्म क्षीणस्नेहप्रदीपसा[6] वाटे,
किंचिद्दीनमना प्रभु[7] होय, गमे गहिवरें गळा दाटे. २५
मग हळुहळु भीष्मातें श्रीकृष्ण म्हणे, "प्रभो! तव ज्ञानें,
आहेत कीं प्रसन्नें, मोह निरसिला जिहीं अवज्ञानें[8]? २६
बा! झाली नाहीं कीं राज्या! भरताचिया कुळाधारा!
या खरशराभिघातें[10], वातें बहु जेंवि आकुळा[11] धारा[12]? २७
सांग महाराज्या! शरशयनीं तव गात्र हें कसें दुखतें?

---

१. नकुलसहदेवांसह. २. अश्विनीकुमारांसह. ३. डोह. ४. रणभूमीवरील शवरक्तमांसाच्या घाणीची किळस न मानतां. ५. कल्पांतीं–**पंत**. ६. तेल संपलेल्या दिव्यासारखा. ७. भक्तवत्सल कृष्ण–**पंत**. ८. अवज्ञेनें–**पंत**. ९. 'तव तनु' असा अध्याहार करावा. १०. तीक्ष्ण बाणांच्या टोंचण्यानें. ११. पीडित, बावरी, कमजोर. १२. पर्जन्यधारा.

यांतुनि एकें चि इतर होता तत्काळ बा! परासु खतें.[1] २८
तूं छंदमृत्यु[2] शंतनुवरदानें चि प्रभो! महाभागा!
हें छंदमृत्युकारण पितृतोषण मज हि न घडलें बा! गा! २९
सूक्ष्म हि शल्य सुदुःसह, तूं तों शरपंजरांत खिळिलास,
काळें वरवज्रकवचसंवृततनु[3] म्हणुनि बा! न गिळिलास. ३०
द्यावा तुहिननगाला[4] निववाया मेळवूनि गारा ज्या,
त्या जेंवि, तुज कथाव्या भूतोद्भवलयकथा[5] अगा राज्या! ३१
कीं तूं उपदेशाया देवांस हि योग्य बा! जसा जीव,[6]
या सुयशें लोकांतें, देउनि चंद्रास लाज, सौजीव.[7] ३२
सर्वज्ञत्व वसे तव हृदयीं बा! करतळीं जसें बंदर,[8]
न दर[9] स्पर्शों दे, तुजवरि विद्येचा सदा वसे पदर.[10] ३३
हा स्त्रीसहस्रपरिवृत अतिरम्य अरोग काय[11] होता; तें
दिसतें[12] इतरें शंतनुयश मेळविजेल काय हो! तातें? ३४
सत्यप्रतिपाळक तूं, नांदे त्वन्मानसीं च भूतदया;
जालासि धन्य; कीं, जो सत्पति चिंती सदैव भू तद्दया.[13] ३५
आम्हीं लोकीं ऐशा शुद्धा सुगुणा न आयकों देहा,
विपुलें सुयशःप्रसरें[14] या ब्रह्मांडांत काय कोंदे हा. ३६
एकरथें जिंकाया लोकत्रय तूं समर्थ, मीं जाणें;
गाणें, जेंवि शिवाच्या, देवींला शिकविलें तुज्या बाणें. ३७

---

१. क्षतें, जखमेनें. २. इच्छामरणी. ३. उत्कृष्ट व वज्राप्रमाणें अभेद्य अशा कवचानें झांकलें आहे शरीर ज्याचें असा. ४. हिमाचलास. ५. जीवांच्या (सृष्टीच्या) उत्पत्तीच्या व संहाराच्या कथा. ६. बृहस्पति. ७. शोभीव–**पंत.** ८. बोर. ९. भय. १०. पाजताना स्त्रिया मुलाला पदरानें झांकतात या जनव्यवहारास उद्देशून 'पदर' पदाची योजना करून, विद्या व भीष्म यांचा मातृपुत्रसंबंध ध्वनित केला आहे. ११. भीष्माचा देह. १२. भीष्माच्या बापाला त्याचेसंबंधीं जो कीर्तिलाभ झाला तो इतर कोणत्या हि बापाला आपल्या पुत्रापासून होणें नाहीं, असा भावार्थ. १३. अयः शुभावहो विधिरित्यमरः–**पंत.** त्याच्या भाग्यास. १४. सत्कीर्तीच्या प्रसारानें.

तूं शक्त स्वतपें या विश्वा विश्वेशसा चि निर्मोया,
मग कां अत्युत्तमनिजलोकासि न निर्मिशील निर्मोया[1]!? ३८
धर्मज्ञानार्णव तूं होतासि जरि हि लहान शांतनवा!
साधु म्हणति, 'शांत प्रभुसत्तम[2] पहिला च हा, न शांत नवा.'
यास्तव अमृतकरातें[3], धर्माचा हरुनि ताप, लाजींव.
सर्व तुम्हां साधूंच्या बोधें निवतो चि तापला जीव. ४०
ज्ञातिविनाशें झाल्या[4] याच्या शोकासि तूं शमिव राज्या!
आहेत युक्ति विदिता तुज त्या, दत्तादिका शमिवरा[5] ज्या. ४१
कुरुकुळगगनघना[6]! या पार्थमयूरें निवोनि हर्षावें,
त्वां वर्णाश्रमधर्मज्ञानामृत बा! यथेष्ट वर्षावें." ४२
भीष्म म्हणे, 'दास तुवां दर्शन देवूनि धन्य हा केला,
त्या पावला गजाच्या तुजवांचुनि कोण अन्य हाकेला? ४३
व्यापिलि असे शिरें द्यौः[7], क्षिति[8] चरणांहीं, दिशा तव भुजाहीं.
दिसति सनातनरूपीं[9] शक्रादिक दैवतें मज तुज्या हीं. ४४
हें सुकविमंडळीचें दिव्य सदा नव्य भव्य माहेर;
आहे रम्य तमभ्रमहर[10], भरलें रूप आंतबाहेर.' ४५
देव म्हणे, 'माजा तूं भीष्मा! ऋजु[11] शांत भक्त, यास्तव न
त्वदधिक किमपि, असे हों[12] हरि हरिण चि, होय गीत या स्तवन.
शुचि योग्य तूं म्हणुनि हें म्यां दाखविलें स्वरूप तुज राया!
मीं भक्तिवश न चुकलों त्या कुब्जेच्या हि वपुसि उजराया.४७
अठ्ठावीस क्रमिले, क्रमिसिल हे राहिले दिवस तीस,
मग निजगतीस[13] वरिसिल तूं त्या पहिल्या, जसा शिव सतीस.
तूं गेल्यावरि लोकीं नाशातें पावतील सुज्ञानें,

१. मोहरहिता. २. समर्थश्रेष्ठ. ३. चंद्रास. ४. झालेल्या. ५. योगिश्रेष्ठांस. ६. कुरुकुलरूप आकाशांतील मेघा! ७. स्वर्ग. ८. पृथ्वी. ९. सनातन परमेश्वराचे रूपाचे ठायीं. १०. अज्ञान व भ्रांति नाहींसें करणारें. ११. सरळ. १२. भक्तिनें वश होऊन दर्शन दिलें—**पंत.** १३. आपल्या [मूळच्या अष्टवसूंच्या] स्थितीस.

धर्मासि करावा त्वां यास्तव धर्मोपदेश सुज्ञानें. ४९
हा मोहीं न बुडो, दे बोधसुभुज सुज्ञनायका! यास.
आले आहेत मुनि हि बहु धर्मरहस्य आयकायास.' ५०
कर जोडुनि भीष्म म्हणे, "कृष्णा! नारायणा! महादेवा!
बहु हर्षित रोमांचित जालों या त्वद्वचें पहा, देवा! ५१
त्रिभुवनगुरो! तुजपुढें म्यां या धर्मासि काय शिकवावें?
वद सदया! अमृतघनें कीं जलदें प्राज्य पीक पिकवावें? ५२
स्वोचित सुकार्य कथिसी करुनि दया बा दिवाकरा! याला,
परि तव समक्ष अक्षम लक्षमतें हा दिवा करायाला. ५३
कोहें शिशुला देइल मातेहुनि अधिक काय सुख दायी?
चंद्रापुढें चकोरा ग्रह होइल कोण अन्य सुखदायी? ५४
जगदुत्पादक विधि तव शिष्य, तुजा वेदराशि निश्वास,
विश्वास ज्ञानद तूं, साधूंचा त्वत्पदीं च विश्वास. ५५
धर्मासि तुजपुढें मीं उपदेश करूं विभो! कसा काय?
बा! पद्मपत्रनेत्रा! पडलासे विकळ हा असा काय. ५६
कथमपि वृद्ध सहातो देवा! तापापहा! कंसाल्याला,
शलले शल्य, तसा हा सायक बापा! पहा कसा ल्याला. ५७
न तसी अतसी-कुसुम-श्यामा! मति, कीं तनूंत हाडास
भेदुनि शिरले शर हे म्हणविति अहिचे जसे कि 'हा!' डास.
स्वल्पीं हि भाषणीं मन रसनेतें भ्रमुनि न शिरवि; प्रतिभा
गेली मातें सोडुनि, जाती ग्रहणांत जसि रविप्रति भा. ५९
भू, गगन, दिशा, विदिशा नेणें मीं व्याकुळ अशा देहें;

१. ज्ञानरूप बळकट हात. २. सर्या! (श्रीकृष्णा!). ३. लाखो लोकांच्या मतानें. ४. वेदचतुष्टय. ५. कसा तरा. ६. दुःखानिवारका! ७. परिश्रमास. (वेदनांस). ८. साळपिसें. ९. सायाळ—पंत. साळई पक्षी. १०. धारण करिता झाला. ११. जवसाच्या फुलांप्रमाणें श्यामवर्ण ज्याचा अशा (कृष्णा)! १२. स्फूर्ति. १३. तेज. १४. आग्नेयादि उपदिशा.

'मा वंद किमपि' असें वरदान मला वा! महायशा! दे हें. ६०
वदतां चि स्वतेजें वाक्पति ही तुजपुढें गडबडेल,
स्तंभ चि होइल किंवा भलतें चि प्रभुवरा! बडबडेल. ६१
मधुसूदना! मुकुंदा! त्वद्ध्यानबळें चि था जडा वाहें.
केवळ अशक्य आतां, कथिसी 'व्यवहार हा घडावा' हें. ६२
सांग स्वयें चि देवा! धर्मासि असेल काय जें विहित.
मजपरिस तूं करावा बहु दाईहूनि माय जेंवि हित. ६३
श्रीगुरुसमक्ष धर्मव्याख्या शिष्यास तों नसे उचिता;
स्मरण चि घडो, असे जों दक्षिण रवि, देह तों न सेउ चिता."
श्रीकृष्ण म्हणे, 'भीष्मा! राज्या कौरवधुरंधरा! उक्त
हें सर्वज्ञास तुला अतुलाखिलसद्गुणाकरा युक्त. ६५
शुचि पुरुषरत्न सादर गुरुगेहीं जें विशंक राबेल,
बहुमत तदुक्त सर्वां, सर्वज्ञा! जेंवि शंकरा बेल. ६६
देतों प्रसन्न होउनि, घे वर शरघातवेदनाशमना;
तव बोधनाश मोह न, जगाच्या जेंवि वेदनाश, मना. ६७
ग्लानि स्वल्पा हि नसो सन्मणिदीपीं तसी तुज्या देहीं;
मूर्छा न शिरो हृदयीं, अ-सती स्त्री जेंवि साधुच्या गेहीं. ६८
गंगांककल्प हो शरतल्प तुला सुकृतसिंधुयादा! हें,
तूं सोडावा शरजें, गरजें हर जेंवि, तेंवि या दाहें. ६९
लागेल न क्षुधा तुज, न तृषा ही भारता! बुधाधारा!
वाणी निघेल वदनांतुनि, चंद्रांतुनि जसी सुधाधारा. ७०
कुंठित बुद्धि न होइल, जें जें त्वां चिंतिजेल सत्वरतें,

---

१. कांहीं हि बोलूं नकोस. २. बृहस्पति. ३. जड शरीरास. ४. धर्मसंबंधीं विवरण. ५. श्रेष्ठा! ६. बोलणें. ७. अनुपम अशा सर्व गुणांची खाण च अशा. ८. जेंवि जगाच्या मना वेदनाश [तेंवि] तव मना बोधनाश (शुद्धीचा नाश बेशुद्धि) न मोहू. ९. गंगेच्या मांडीप्रमाणें. १०. पुण्यस्वरूप समुद्रांतील जलचरा! ११. बाणापासून होणाऱ्या दाहानें.

स्वरगा[१] श्रितकामितसें[२] समयीं सर्व स्फुरेल सत्वर तें. ७१
तूं ज्ञानचक्षु उघडुनि ईश्वरसा सर्व ही पहासील,
स्वाधीनमरण यावद्वांछा[३] तावत् सुखें राहसील.' ७२
भीष्मीं प्रसाद होतां द्विज जयजयकार करिति हर्षोनि,
अमृतघनें वांचविला जाणों नग[४] खगनिवास[४] वर्षोनि. ७३
प्रभु, भीष्म, धर्म यांवरि केली बहु पुष्पवृष्टि अजरानीं[५];
भरिलें स्तोत्रचतुर्विधवाद्यांच्या[६] सर्व गगन गजरानीं. ७४
गंधर्वांच्या वृंदा न उरों दे देहभान यशगात्या,
नाचत होत्या होउनि गानास वराप्सरा हि वशगा[७] त्या. ७५
तैं धन्य आपणाला आपण मानूनि घे, वदे वसुधा,
'काय स्वर्ग मजपुढें? सोडुनि बैसेल[८] घेवदेव सुधा.' ७६
वाहुनि सुगंध शीतळ मंथर[९] जीवांसि शर्म दे वायु;
वाटे कवींस विफळ, न घडतां श्रीभीष्मधर्म, देवायु[१०]. ७७
गमला तेजस्वित्वें भीष्मस्तव तो स्व[११] अस्तव[११] नवासा[११],
जाणों जावूं लागे रवि सोडुनि लोक अस्तवनवासा. ७८
दिवसविरामीं[१२] ते मुनि म्हणति श्रीकृष्णभीष्मधर्मांतें,
'येतां सकाळ धर्मश्रवणें व्हाया सुपात्र शर्मांतें.' ७९
ब्रह्मण्य देव, पांडव, सात्यकि, संजय, युयुत्सु बोळविती[१३]

---

१. कल्पवृक्षाला. २. आश्रिताचें इच्छित जसें तसें. ३. जोंपर्यंत. ४. पक्ष्यांचें राहण्याचें स्थान असा वृक्ष. ५. देवानी. ६. स्तुति व चतुर्विध (कातड्यानें मढविलेलीं, तारा लाविलेलीं, धातूंचीं व तोंडानें वाजविण्याचीं) वाद्यें ह्यांच्या. ७. लुब्ध. ८. उद्विग्न होऊन बैसेल. ९. मंद. १०. भीष्माअसा धर्म न घडतां देवांचें बहु ही आयु व्यर्थ, कीं ज्या धर्में विश्व धन्य जालें—**पंत.** ११. [रविला] तो भीष्मस्तव तेजस्वित्वें नवासा (नवीन च असा) [व] अस्तव (स्तव नाहीं ज्याचा असा—स्तुति करण्यास अशक्य असा) स्व (आत्मा—आत्मीय मूर्ति) गमला; [म्हणून च] जाणों रवि [हा] लोक सोडुनि अस्तवनवासा जावूं लागे. (भीष्मस्तव चालू असतां सूर्यास्त झाला, हा भाव). १२. दिवस मावळावयाचे वेळीं. १३. निरोप देता.

त्या सुमुनींतें; आधीं मस्तक तत्पदरजांत लोळविती. ८०
विनयें पुसोनि उजवें घालुनियां त्या सुरापगातनया,
[1]आपण हि निघे पांडवसह, त्याच्या तो [2]दुराप गात नया. ८१
जाउनि पुरांत निजले ते पुरुषप्रवर आपुल्या सद्मीं,
येऊनि सत्यलोकाहूनि, जसे हंस [3]मानसीं पद्मीं. ८२
जपविप्रपूजनादि प्रभुवर उरकूनि घे [4]प्रथमयामीं,
रथ आणवी, म्हणे जो 'शिल्पाचा शिकविता पथ [5]मया मीं.'
भीष्मयशें धवळाया जग [*]आघ विशुद्धसत्वराशि कवी
प्रेषुनियां सात्यकितें त्वरिता ही नृपतिस त्वरा शिकवी. ८४
निघतां धर्म नृप म्हणे, "विजया! बहु आजि हा जन कशाला?
[6]साधूचितप्रवेशा ती रणभू जेंवि बा! [7]जनकशाला. ८५
कथिल [8]कुलकमलरवि कविवर, परमरहस्य आजि जें शुचि, तें;
उचितें जनें चि सादर सेवावें वाढवूनियां रुचितें. ८६
बहु हित व्हाया तुमची शुद्ध मनोवृत्ति आजपासून
म्हणु कर्णातें, [9]कुळजा जेंवि म्हणे 'करुनि आ जपा' सून."८७
कथिलें करुनि, किरीटी 'सिद्ध स्यंदन असे' असें कळवी;
धर्म निघे सात्यकिसह बसुनि रथीं, प्रभु हि [10]भानुभा मळवी.
मानससरोवराप्रति हंस जसे पावले ऋषि तसे च,
गांगेयाप्रति पांडव सजनार्दन धावले तृषितसे च. ८९
नमुनि मुनिजना, वेष्टुनि बसले उगले चि पांडुसुत [11]राज्या,
तो हि प्रभु, होते [12]भववैतरणी चिंतितां चि सुतरा ज्यां. ९०

१. श्रीकृष्ण. २. दुर्लभ प्रभु—**पंत.** ३. मानससरोवरांतील कमलांत. ४. पहिल्या प्रहरांत. ५. मयासुरास. ६. सज्जनास योग्य आहे प्रवेश जींत अशी. ७. जनकराजाची सभा. ८. भरतकुलरूप कमलाला [विकसित करणारा] सूर्य. ९. कुलजा सून गुरूपदेशामृतपानीं—**पंत.** भीष्मोपदेश लक्षपूर्वक ऐका, असा भाव. १०. सूर्यकांति. ११. भीष्मास—**पंत.** १२. ज्या चिंतितां भववैतरणी सुतरा होते तो ही प्रभु तसा चि बसला—**पंत.** * अघसंबंधी=पापी.

नारद म्हणे, 'पुसा हो! भीष्म प्रभु सर्व धर्म बोधील.
रविमार्गें सम माशुनि कोण ब्रह्मांडगर्भ शोधील?' ९१

अन्योन्य 'पूस' म्हणतां सर्वांच्या ही मुखास आला न;
जाणों तें गज चि, तयां जालें गुरुभीष्मतेज आलान. ९२

धर्म म्हणे, 'मीं भ्यालों तूं चि विभो! भरतनायका पूस;
वह्निपुढें, वायुपुढें धृति धरुनि टिकेल काय कापूस? ९३

भीष्मासि हर्षवाया, वदवाया तूं चि एक बा! विंदु;
सर्व ग्रहांत एक चि आल्हादप्रद पयोधिला इंदु.' ९४

जेंवि हरें, केला ज्या योगींद्रें विमद मत्त मार जनीं,
त्या प्रभु म्हणे, 'सुखें त्वां क्रमिली कीं राजसत्तमा! रजनी?

ज्ञान प्रकाशलें कीं हृदयांत नभोंगणांत जेंवि रवी,
वदतां वेरा सभेंत श्रोत्यांच्या संशयासि जें विरवी? ९६

स्वस्थ असासि कीं राज्या! ग्लानि नसे कीं तुज्या मनीं कांहीं?
शल्यानीं न दिला कीं मोह परांच्या जसा अनींकाहीं? ९७

आर्या! महाव्रता! तूं विकळ न जालासि वेदनाहीं कीं?
म्यां प्रियसख गोप तसे मोकलिले त्वां हि वेद नाहीं कीं?' ९८

भीष्म म्हणे, "गोविंदा! गेल्या सोडूनि वेदना मातें
जालों स्वस्थ; खरें जें 'अमृत' तुज्या म्हणति वेद नामा तें.

कश्मळजडत्व गेलें, आलें सर्वज्ञपण तुज्या च वरें;
करुनि प्रसाद लाविशि रंकावारें ही उडावया चवरें. १००

तुजवांचुनि कोण असे अन्य त्रिजगीं गुरुत्वसुपदेश?
करुनि दया, न करिसि कां या धर्मासि स्वयें चि उपदेश?"

कृष्ण म्हणे, "ब्रह्मांडीं माझी तों कीर्ति कोंदली आहे.

---

१. साखळदंड २. भीष्मास. ३. वक्ता–पंत. ४. मदन. ५. श्रेष्ठ अशा. ६. नाहींसें करी. ७. पगानीकांहीं न दिला तसा–पंत. ८. मोहानें आलेलें जडत्व. ९. गुरुत्वाच्या उत्तम पदाचा स्वामी.

धावे तुझ्या हि सुयशें सकलें सत्कर्ण करूनि जे 'अ' हे. १०२
'शीतांशु चंद्र' म्हणतां, विस्मय जैसा जनीं नसे कांहीं,
तैसा चि यशस्विलें विस्मय माझा हि भारता! नाहीं. १०३
क्षीरधिला, शंखाळा, त्या ही तुहिनाभिधा शैला धवळें
स्वयशें लुप्त करावें, बोधुनि धर्मा तुवां अगाधबळें. १०४
होइल आकल्प तुझ्या बोधासि, जसा चि मान वेदास;
तुज मानवेल कविजन, मज माजा जेंवि मानवे दास. १०५
तुज सुमति दिली, द्याया वाढउनि तुला यशा असीमा गा!
हे जसि अर्थिजनांतें, न म्हणेल चि सुरभि ही असी 'मागा.'
तूं वृद्ध शुद्ध सद्गुण उपदेश करावयासि योग्य नृपा!
सांग प्रसन्न होउनि, जेंवि पिता हित कथी करूनि कृपा." १०७
भीष्म म्हणे, "जरि म्हणसी 'निजकार्य करावयासि योजीन.'
तरि हा तव प्रसादें वेणुध्रुवसुपदवीस यो जीर्ण. १०८
देवद्विजगुरुभक्त स्वच्छाखिलगुणसमुद्र हा धर्म,
जे काय पुसायाचे, ते ते मजला पुसो स्वयें धर्म." १०९
श्रीकांत म्हणे, 'राज्या! बहु लोकांचें करूनियां कदन,
अपवादास्तव लाजे धर्म तुला दाखवावया वदन. ११०
जाणोनि पाप, नेत्रें झाकुनि प्याले यथेष्ट हाला जे,
ते शिष्टाचारातें लाजति जैसे, तसा चि हा लाजे. १११
केले अपकार रणीं अनुचित तुझिया हि या वयाला जे,
गुरुभक्त मान्य मारुनि, धर्म तुजसमोर यावया लाजे.' ११२

---

१. तृप्त व्हावे. २. 'चंद्राचे किरण थंड आहेत.' ३. 'हिम' नांव असलेल्या पर्वतास. ४. प्रलयकालापर्यंत. ५. मुरली व ध्रुव यांच्या उत्तम पदवीस. (तुझ्या प्रसादानें मुरली सुस्वर काढूं लागली व तुझ्या शंखाचा ध्रुवाच्या गालास स्पर्श झाल्यामुळें तो भगवत्स्तुति करण्यास समर्थ झाला, तसा मी हि तुझ्या कृपेनें धर्मबोधाचें कार्य करीन, असा भाव). ६. वृद्ध. ७. दारू.

भीष्म म्हणे, " विप्रांचा दानतपोध्ययन मुख्य हा धर्म,
यावज्जीवानुष्ठित देतो बहु इहपरत्र यश, शर्म. ११३
मुख्य तसा चि क्षत्रियधर्म हि युद्धांत देहपातन हा,
म्हणुनि म्हणावें वत्सा! त्वां, बहु मानूनि लोकघात, न 'हा!'
हो गुरु, पिता, पितामह, पुत्र, सखा, बंधु, सोयरा, ज्याचा
व्यवहार दुष्ट तद्वध, मुख्य चि हा धर्म होय राज्याचा. ११५
शांतासि रक्तगंधें जो क्षत्रिय मत्त, मानला; जावें
भय, यावें जवळ तुवां, वत्सा! कुरुसत्तमा! न लाजावें."११६
अभयानुग्रहवचनश्रवण करुनि धर्म जाय त्याजवळी;
प्रह्लाद नृसिंहाचे, भीष्माचे चरण तो तसा कवळी. ११७
हुंगुनि मस्तक, हस्तें कुरवाळी तो पितामह त्वरितें;
पाडी अमृतकराचें, निरवधि सुख ओपिता, महत्व रितें. ११८
बसउनि निकट म्हणे, "बा! हित पुसतां गुरुसि भय उडुनि जावें.
विपुळीं गुरुप्रसादीं सदपत्य, जसें नभीं उडु निजावें. ११९
पूस पदार्थ परिशिला वत्सा! जो त्वां नसेल कानांहीं;
हरिजन म्हणेल अर्थ प्रणतां द्याया न सेलका 'नाहीं.'" १२०
कृष्णकृपव्यासांतें नमुनि पुसे धर्मराज धर्मातें,
त्याला सांगे भीष्म त्रांताखिलधर्मराजधर्मातें. १२१
आपद्धर्म सविस्तर कथुनि सकळ मोक्षधर्म आयकवी,
प्रभुवेणु तसा चि करी तो त्या श्रोत्यांसि चित्रकाय कवी. १२२

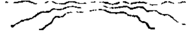
---

१. जीव असेपर्यंत आचरलेला. २. इहपरलोकीं. ३. आचार. ४. शांत अशा (मला). ५. अन्वयार्थः—जसें विपुलीं नभीं उडु (नक्षत्र) [तसें] विपुलीं गुरुप्रसादीं सदपत्य (सद्गुणां मूल) निजावें (निर्भय रहावें). ६. निवळक असा अर्थ. ७. संरक्षित होतात सर्व धर्म ज्यानीं अशा राजधर्मांतें. ८. रोमांचित झालें आहे शरीर ज्यांचे असे.

भीष्मोक्ति बुधचकोरां बहुहित राका[1]; यशोधन व्यास
नारद हि म्हणे, 'धालों,' मग इतरा काय शोध नव्यास[2]? १२३
श्रीरामगुरुपदाब्जीं सुकृतिरुचि[3] मयूर सुकृति हे[4] वाहे;
श्रीतुळसीसीं, पावुनि बहुमान, न कां करील हेवा, हे? १२४

इति श्रीभारते श्रीरामनंदनमयूरविरचिते शांतपर्वणि सप्तमोध्यायः॥

॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ श्रीराम जय राम जय जय राम ॥

१. पूर्णे राका निशाकरे इत्यमरः—पंत. पौर्णिमेची रात्र. २. नवीन श्रोत्यास. ३. चांगल्या कृतीची आवड असलेला. ४. शांतिपर्वरूपी.

अनुशासनपर्व.

अध्याय पहिला.

विदुवर[1] नदीनंदन सांगे बहु दानधर्म धर्मातें,
व्हावें कृतकृत्य सुखें जीवाहीं ज्या करूनि कर्मातें. १
पर्वीं परमोदारीं या घडतां श्रवण आनुशासनिकीं[2],
बहु सांपडती स्वहितें सुकरें श्रद्धालु मानुषास निकीं[3]. २
भीष्म म्हणे 'कृष्णा! नृप पुसतो माहात्म्य शंभुचें देवा!
बा! तूं चि सांग, त्याची तुज बहु घडली युगींयुगीं सेवा.' ३
श्रीकृष्ण म्हणे, 'महिमा विश्वेशाचा अपार अर्णव तो;
लेश यथाशक्ति यथामति कथिन; अनंत काय वर्णवतो?' ४
प्रक्षाळुनि करचरण, स्वच्छें उदकें करूनि आचमना,
शिवयश सांगे, सुखवी ज्याचा पहिला चि बहु 'उवाच[4]' मना. ५
श्रीकांत म्हणे, क्षितिवरि ठेउनि शिर, तो 'नमःशिवाय' असें;
वर्णी माहात्म्य परमविनयें विभुचें भरूनि भक्तिरसें. ६
"जीच्या विपक्षवदनें[4] केलें[5] प्रियमित्र पक्व जांबवें, ती
भैष्मी[6]सुतरत्न तसें मागे मज पुत्ररत्न जांबवती. ७
गरुडीं बैसुनि गेलों शिवभजनाद्भुतरसें[7] हिमागातें[8],
सुक्षेत्र पावलों, जें म्हणे, 'प्रिय असो कसें हि मागा तें.' ८
तेथें आश्रममंडळ, शशिमंडळ जेंवि अंबरीं अमळीं[9],
उपमन्यु सुमुनि नांदे ज्यांत, जसा हंस मानसीं कमळीं. ९

---

१. ज्ञात्यांमध्यें श्रेष्ठ. २. उपदेशात्मक अशा. ३. खरी. ४. 'म्हणाला' हा पहिला शब्द. ४. शत्रूच्या (सवतीच्या) मुखानें. ५. पिकलेल्या जांभळाप्रमाणें लज्जेनें निळें काळें तोंड केलें. ६. रुक्मिणीच्या पुत्ररत्नाप्रमाणें. ७. शिवभक्तींत असलेल्या अपूर्व गोडीनें. ८. हिमाचलास. ९. निर्मळ आकाशांत.

परम प्रमुदित झालों, त्यातें त्या आश्रमांत मीं नमुनीं,
वदला प्रसन्नमानस तो शुद्धतपःसमुद्रमीनमुनी. १०
'बा! आमुचीं तपें त्वां केलीं पद्मालयावरा[1]! सफळें,
[2]अस्मद्योगास तसें तव संदर्शन, जसें शरास फळें[3]. ११
महिमा अतर्क्य तव त्या, जो तर्क करील नित्य नव लक्ष;
[4]पूज्य हि पूजिसि मज, हें एक तुझें यश चि, गांग[5] न वलक्ष[6].
ज्ञानें ज्यासि पहावें, तो तूं मज इच्छिसी पहायास,
वंदिसि मजला, ज्याच्या करि पादरजोर्थ[7] विधि महायास.'१३
ऐसें गौरवितां, म्यां पुसिलें सर्वत्र कुशळ सन्मुनितें,
जेणें केलें जें जें वेदगुरुप्रोक्त, सर्व जन्मुनि तें. १४
मदभिप्राय ज्ञानें समजुनि उपमन्यु मज म्हणे, "कृष्णा!
सत्सुतलाभें होइल परिपूर्णा निश्चयें तुझी तृष्णा. १५
शंकरवरप्रसादा भाजन[8], येथें करूनि सुतपा, हो;
भैष्मी तसि जांबवती क्षिप्र त्वत्तुल्यशील सुत पाहो. १६
या आश्रमांत करितो नित्य सपत्नीक[9] तो प्रभु क्रीडा,
यच्चरणयशें धरिती चिंतामणि सुरभि सुरतरु व्रीडा. १७
आराधितां सुदुर्लभ वर एणें बहु दिले पदनतातें,
अर्पावें या एकें श्रीसांबें आपुलें पद, न तातें. १८
सर्वां मनोरथांचें [10]भवभजन असें न [11]पूर्तिकर कांहीं,
ताप नुरवि, जाड्य न करि, गावि न कां शंभुमूर्ति करकांहीं[12]?
प्रभुनें नेले बहु ऋषि, बहु सुर, बहु असुर उच्चपदवीतें;
अपरिमित यश, परि किमपि परिस, प्रेम चि बळें चि वदवीतें.
जो ख्यात मेरुकंपन[13] अरिघूकांचा हिरण्यकशिपु रवी,

---

१. लक्ष्मीपते! २. आमच्या चित्तवृत्तिनिरोधाला. ३. लोखंडी पातें. ४. [तूं] पूज्य असून हि. ५. गंगोदक. ६. शुभ्र. ७. चरणधूलीसाठीं. ८. पात्र. ९. पार्वतीसह. १०. शंकराच्या भक्तीसारखें. ११. पूर्ण करणारें. १२. गारानीं. १३. मेरुपर्वतास कांपविणारा.

परिस तयाची दुर्घट वांछा श्रीमन्महेश कशि पुरवी. २१
सर्वसुरैश्वर्यातें[1] अर्बुदसंख्याक[2] पावला वर्षें,
श्रीहरवरप्रसादें तो अद्भुतशक्ति नांदला हर्षें. २२
मंदरनामा पुत्रप्रवर[3] तयाचा चि समर शक्रासीं
करिता झाला अर्बुद अब्द जसा मत्त नक्र नक्रासीं. २३
वज्रें झाला त्याचा ईशवरें एक ही न वक्र कच;
चक्र[4] हि होय वृथा, जें गिरिदारुविदारणीं[5] नव क्रकच[6]. २४
त्यास चि माराया जें प्रभुनें तेजें चि सर्वथा खचिलें[7],
प्रथम स्वयें स्वकौशलसुयशास्तव[8] परम आदरें रचिलें. २५
एका पिनाकिवांचुनि नोहे इतरासि शक्य देखाया;
लोपवि रविला, इतरा तेजाचा सांग काय लेखा[9] यां[10]? २६
पाहों न शकति कोण्हीं जन, डोळे भानुतें जसे चिपडे,
तेव्हां 'सुदर्शनं[11] भव' त्यासि म्हणे देव, नाम तें चि पडे. २७
होतां न्यून सहस्रीं एक, नयननीरजें[12] यथाविधिनें
पूजन करितां, दिधलें पूर्वीं जें काय तुज दयानिधिनें. २८
जीर्णतृणसम[13] प्रतिहत[14] चक्र सुदर्शन महारणीं झालें,
सामर्थ्य असें मंदरदेहीं प्रभुदत्तवरबळें आलें. २९
वर देउनि विद्युत्प्रभ[15] केला लक्षाब्द[16] सर्वलोकेश;
न भजे अशा प्रभुसि जो, कुळदुग्धामाजि होय तो केश. ३०
'माजा चि नित्य अनुचर होसील' असें हि शिव तयासि वदे,
पुत्र सहस्रायुत[17] ही दे; बहु, चरणांसि शिवतया, शिव दे. ३१
त्यासि कुशद्वीपींचें राज्य हि करुणा करूनि दे हा चि,

१. सर्व देवांच्या राजपदाप्रत. २. दहा कोटि वर्षें. ३. पुत्रश्रेष्ठ. ४. सुदर्शन चक्र. ५. पर्वतरूप लांकूड कापण्याचे कामीं. ६. करवत. ७. भरलें. ८. आपल्या चातुर्यानें होणाऱ्या सत्कीर्तीसाठीं. ९. पाड. १०. सुदर्शनचक्रास. ११. चांगलें आहे दर्शन ज्याचें असें हो. १२. नयनकमलानें. १३. वाळलेल्या गवतासारखें. १४. कुंठितगति, रुद्ध. १५. या नांवाचा दैत्य. १६. लक्ष वर्षें. १७. दहा कोटि.

भक्ताची प्रीति बहु प्रभुला, जीवासि जेंवि देहाची. ३२
शतमुख[1] एक महासुर करि शतवर्षे स्वमांसहोमातें,
तो उग्रप्रकृति म्हणे, 'भगवानुग्र[2] प्रसन्न हो मातें.' ३३
होय प्रसन्न ईश्वर, 'वर माग' म्हणे तयासि, तो याची,
'दे योगशक्ति, जीणें ग्रहघनभूम्यादिसृष्टि होयाची.[3] ३४
दे ब्रह्मज्ञानोद्भव[4] शाश्वत बळ हें' अगा! रमागेहा![5]
ऐसें प्रभुला, होउनि वरप्रसादा[6] अगार, मागे हा. ३५
क्रतु[7] हि शतत्रयवर्षे सूत्रात्मध्यान[8] धरुनियां भजला,
तो जाउनि शरण म्हणे, 'शंभो! दशशत सुपुत्र दे मजला.' ३६
भेटुनि 'वर माग' असें प्रथम अभय दे, वदे वच क्रतुला,
पुत्रसहस्र सुदर्शन दे, जैसें देवदेव चक्र तुला. ३७
जेणें मुक्त करावे नत, मंदवायसकुलाय[9] शापावे,
तो याज्ञवल्क्य मुनिवर शिवभजनें गैततुला[10] यशा पावे. ३८
व्यास हि महेश्वरातें आराधुनि पावला यशा अतुला,
कथितों भक्तिप्रेमें, बा! विदित रहस्य काय गा! न तुला? ३९
अवमानिले बळमदें पूर्वी मुनि वालखिल्य[11] जे शक्रें,
ते वदले, 'हा! शंभो! केला अमृतोपहास कीं तक्रें!' ४०
कृष्णा! प्रमाण, ज्यांच्या अलपत्वें, होय आंगठा काया;
ते प्रभुचरणांसि करुनि देती पदपीठ आंग ठाकाया. ४१
समजुनि सुधा शिवाच्या, इतरांच्या फार सपकें[12] रीतीतें,
काय कथूं, ते देहें अल्प परि अनल्प तप करीती, तें? ४२
दे अमृतहरखगेंद्रोत्पादनवर[13] देव वालखिल्यांतें,

१. दैत्यविशेष. २. भगवान् शंकर. ३. सूर्यचंद्रादि ग्रह, मेघ, पृथ्वी इत्यादि सृष्टि उत्पन्न करितां येईल अशी. ४. ब्रह्मज्ञानापासून उत्पन्न होणारें. ५. श्रीकृष्णा! ६. वराच्या अनुग्रहास पात्र. ७. दैत्यविशेष. ८. आत्मचिंतन. ९. मदरूपी कावळ्याचें घरटें च असें. १०. अतुल. ११. आर्या० आदि० अ० ४।१२७ ते १३७ पहा. १२. बेचव. १३. अमृत हरण करणाऱ्या पक्षिश्रेष्ठास (गरुडास) उत्पन्न करण्याचा वर.

कर्मासि म्हणे, 'भजकां जरि[1] अंतर देववाल खिल्यांतें[1].'
पूर्वीं महेश्वराचीं रोषें होतां चि लोचनें कलिलें[2],
सर्वत्र ही विनष्टें झालीं तत्काळ सर्व ही सलिलें. ४४
सप्तकपाळें[3] यजितां देवाहीं सुप्रसन्न शिव होय,
तो यज्ञभाग भोगुनि मग सर्वत्र प्रवर्तवी[4] तोय. ४५
शौरे[5]! अत्रिवरि भरे अनसूया ब्रह्मवादिनी[6] रागें,
जें न कधीं हि घडावें, घडलें दैवें तसें हि तें मागें. ४६
दुरितक्षयार्थ सत्कवि ज्या साध्वीचें पवित्र यश गाती,
क्षोभोनि म्हणे, 'यावरि होइन न कदापि अत्रिवशगा[7]' ती. ४७
त्यजिती साध्वी कां, जरि न त्यजिता श्रीमदत्रि नयनातें?
जाय शरण, कीं नाहीं लव हि तपःश्रीमद त्रिनयनातें[8]. ४८
निजलि शतत्रयवर्षें रचुनि करें काष्ठकीलशयनातें[9],
करि सुप्रसन्न शर्वा तप तीचें पुंडरीकनयना[10]! तें. ४९
अनसूयेतें देव स्मित करुनि म्हणे, 'पतिव्रते! रुचलें,
आलिस मज त्रिलोकीपतिस शरण, हें भलें तुला सुचलें. ५०
होइल तुज पुत्र, वदे हा मिथ्या न वच रुद्र; वापी हो
अमृताची कीर्ति तुझी; स्मरुनि मला नवचरुद्रवा[11] पी हो! ५१
विख्यात तुज्या नामें होइल तव पुत्र मान्य विश्वास;
'अनसूय' त्यासि म्हणतिल सुकवि, असों दे मदुक्ति विश्वास.'
शाकल्य[12] मनोयज्ञें[13] नववर्षशतें[14] शिवासि आराधी,

---

१. देव कर्मातें असें म्हणे, 'जरि मजकरवीं भक्तांसि अंतर देववाल तरि सिंधुकरवीं सैंधवखिल्यांतें—सैंधवाच्या खडियांतें—ही अंतर देववाल. तुमचें बळ मजपुढें काय?—**पंत.** २. रागयुक्त. ३. या नांवाच्या यज्ञानें. ४. निर्माण करी. ५. श्रीकृष्णा! ६. ब्रह्मज्ञा. ७. अत्रिऋषीची अंकित. ८. शंकरास. ९. लांकडी खुंट्यांच्या शय्येस. १०. कमलनयना श्रीकृष्णा! ११. नवीन पुरोडाशाच्या रसास. १२. मुनिविशेष. १३. मानसिक यज्ञानें; भक्तीनें. १४. नऊशें वर्षें.

'हो ग्रंथकार' त्यातें देव म्हणे, देउनि स्व[1]सारा धी. ५३
'लोकत्रयांत तव यश अक्षय हो, पुत्र सू[2]त्रकर्ता हो,'
झाला प्रसन्न ऐसा शाकल्यास त्रिलो[3]कभर्ता हो! ५४
करि षट्सहस्र वर्षे तप उग्र, [4]प्रभुसि भाटसा वर्णी,
तो ग्रंथ[5]कृदजरामर केला थापटुनि पाठ [6]सावर्णी. ५५
वाराणसींत आहुति विधिनें अग्नींत दे [7]वैराज्याच्या,
झाला शिवप्रसादें शक्र पदा योग्य देवराज्याच्या. ५६
तो जाणे सार किमपि शिवभजनाहूनि आ[8]र्न नारद न,
ज्याचे गुण शोभविती स[9]द्वृंदा, जेंवि आनना [10]रदन. ५७
न विचिंतुनि [11]दाराधन, आराधन शंभुचें करी रमुनीं;
होय कृपास्पद होउनि [12]चरणार्पितवाङ्मनःशरीर मुनी. ५८
श्रीशंभु म्हणे, 'वत्सा! लोकीं झालासि नारदा! धन्य,
त्वत्सम न होइल जन ज्ञानें, तेजें, तपें, यशें अन्य. ५९
भक्तिसती न करिल, तुज सदना सोडुनि, [13]बहिः पद[13]न्यास;
प्रिय मानुनि, न भजो तव मति, जसि न भजे उमा [14]मदन्यास.
विश्वगुरुत्वाचा म्यां दिधला अधिकार तुज अनन्यास,
समुचित होय वदान्या [15]परमवदान्यालयीं [16]धनन्यास. ६१
वाजउनि मधुर वीणावेणुमृदंगादि सर्व वाद्यातें,
प्रेमें सुस्वर गाउनि, डोलविशिल या हि वि[17]ष्टपाद्यातें.' ६२
वर्णावें एकमुखें म्यां प्रभुयश किति, कसें रमेशा! तें?
ऐक, सदा मन्मानस भगवद्भजनीं जसें रमे [18]शातें. ६३

---

१. जीत आपला अंश आहे अशी. २. [तुझ्या ग्रंथांची] सूत्रें करणारा. ३. शंकर. ४. शंकरास. ५. ग्रंथकार व अजरामर. ६. या नांवाचा मनु. ७. उत्तम तुपाच्या. ८. अन्य. ९. साधुसमूहास. १०. दांत. ११. स्त्री व धन. १२. चरणाच्या ठायीं अर्पिलीं आहेत वाचा, मन व शरीर हीं ज्यानें असा. १३. बाहेर पाऊल ठेवणें. १४. माझ्याशिवाय दुसऱ्यास. १५. अत्यंत उदार पुरुषाच्या घरांत. १६. द्रव्याची ठेव. १७. मज जगदाद्यातें—पंत. १८. सुखानें.

अध्याय दुसरा.

मीं व्याघ्रपादमुनिचा सुत, माझा बंधु धाकुटा सौम्य,
'उपमन्यु' नाम माझें, त्याचें अभिधान माधवा! 'धौम्य.' १
कथितों सविस्तर, प्रभु तारी मज परममुग्धभक्ता, तें.
पाहे बाळक मीं ऋषिशिशुभक्षितरम्यदुग्धभक्तातें. २
मातेसि म्हणें, 'तैसें दुग्धौदन मज यथेष्ट दे खाया,'
बहुदुःखभरें उघडुनि दृष्टि न शकली मदास्य देखाया. ३
मग माजी ती माता पिष्ट जळीं कालवूनि तें कढवी,
ठकवी किति दिवस असें, दारिद्य चि कपट तीस तें पढवी. ४
पोषिलि होती चुंबुनि जी शांतिसुरभि तदूध-भा तातें
शोषलि, दुःखें माय चि, तैशा वाढून दूधभातातें. ५
झांकी जी दुग्धकपट, बा! करि उघडें हि ती च ममता तें;
ज्ञातिकुळीं यज्ञातें जातां, नेलें मला हि मम तातें. ६
घडलें तेथें कृष्णा! दिव्यसुरभिदुग्धपान; रस मजला
समजे सत्यानृत, गुरुभक्त जसा काय बा! नर समजला. ७
सेवविला मातेनें श्रुतिनें जो 'सेव्य' म्हणुनि विष्टरसा,
विषया ब्रह्मज्ञ तसा भुललों दुग्धज्ञ मीं न पिष्टरसा. ८
यदुवीरा! बाळपणीं ऐसें उपमन्यु हा वदे तीस;

---

१. वसिष्ठकुलोत्पन्न ऋषिविशेष. २. अत्यंत मूढ. ३. ऋषिपुत्रानें भक्षिलेल्या चांगल्या दूधभातास. ४. तैशा दूधभातातें वाढून, तातें जी शांतिसुरभि (शांतिरूपी कामधेनु) पोषिली होती [ती] तदूधभा (तिच्या कासेंतील तेज-दूध) चुंबुनि शोषिली [व] माय दुःखें चि शोषिली. (त्या लटक्या दूधभातानें माझी फसवणूक चाललेली पाहून पित्याची शांति डळमळूं लागली व आई तर दुःखानें करपून च गेली, असा भावार्थ). ५. दुधाविषयीं केलेलें कपट. ६. मुलाला बरोबर नेलें तर तेथें चार दिवस तरी खरा दूधभात त्याला खायला मिळेल असें पित्याला वाटलें, असा भावार्थ. ७. चव, गोडी. ८. खरा व खोटा. ९. दर्भाच्या मुठीप्रमाणें.

'माते! क्षीर नव्हे हें; नलगे; ठेवूनि[1] नाव देतीस.' ९
या मद्वचनें कृष्णा! अंबा बहु गहिवरे, असुख[2] पावे;
वाटे तीस असें कीं, 'जन्म विफळ, आपुले असु[3] खपावे.' १०
कृष्णा! मज आलिंगुनि मस्तक हुंगुनि, असें म्हणे माता,
'मागसि तें दुग्धौदन कैंचें या तापसा जना ताता!? ११
वाताहार[4] करावा, प्यावें जळ, शाकमूळफल खावें;
सुखभोगविहीनत्वें बा! आम्हां तापसांसि वळखावें. १२
बा! आम्हांऐशांची परमा गति शिव, तया सदाराध्या[5]
क्षीरौदन[6] किति? पुरविल सकळेच्छित, ईश्वरा सदाराध्या[7].
वत्सा! सांबपदाश्रित तरले बहुसंख्य वन्य तापस रे!
ताप सरे शिवभजनें, ब्रह्मांडामाजि धन्यता पसरे.' १४
मीं कर जोडुनि पुसता झालों, 'माते! कसा सदाशिव तो?
कोठें असतो? कैसा दास तया स्वामिच्या पदा शिवतो? १५
शिवदर्शनकर, निश्चितफळ जो सदुपाय तापसां गमला,
तो जननि! मन निवाया, जाया निःशेष ताप, सांग मला.' १६
या मद्वचनें मोहावहसा[10] सहसा मदीय जननीला
आला पुष्कळ गहिवर, अहिवरशयना[11]! अकाळघननीला[12]! १७
सांगों काय, प्रेमें भेटुनि मज मस्तकासि हुंगी, तें?
मातेतें सदपत्य प्रिय बहुत चि, सुमधु जेंवि मुंगीतें. १८
उपदेशी जें श्रीशिवतत्त्वमहावाक्य[13] मज मदंबा, तें
मातें बहु धन्य करी, कृष्णा! तव जेंवि पद कदंबातें[14]. १९

---

१. [दूध हे] नाव ठेवून. २. दुःख. ३. प्राण जावे. ४. वायुभक्षण. ५. साधूनी आराधन करण्यास योग्य अशा. ६. दधभात. ७. सखीकास; उमामहेश्वरास. ८. स्मर. ९. शिवचरणरत. १०. मूर्च्छा आणणारा. ११. शेषशयना! १२. वळवाच्या मेघासारखा निळा अशा! १३. श्रीशंकरस्वरूपबोधक महावाक्य. १४. या नांवाच्या झाडावर कालीयामर्दनसमयी व एकदा गोपींची वस्त्रें पळवून नेऊन श्रीकृष्ण बसले होते.

माय मज म्हणे, 'वत्सा! बहुदुर्ज्ञेयस्वरूप शिव साचा;
जीवां दुर्लक्ष्य सदा, दिवसांधा जेंवि नाथ दिवसाचा. २०
सुज्ञमहर्षिसभेची ऐसी म्यां स्पष्ट मात आयकिली;
पावे तो गुरुरूप, श्रीशिव देतो जयासि पाय-किली. २१
दुर्ज्ञेय जसें निर्गुण, शिवरूप तसें चि सगुण ही बा! गा!
विश्वांत विश्वरूपें वसतो; विरळा दिसे महाभागा. २२
श्रीशिव निर्गुण सगुण हि दुर्ज्ञेय, तथापि भक्तवश गा! तो;
त्याला सुलभ, प्रेमें जो आत्मार्पण करूनि यश गातो. २३
आपण चि, आपणातें निर्मुनि घेतो म्हणोनि ओतारी,
ब्रह्मादिपुत्तिकांत प्रभु चि प्रणता म्हणोनि 'ओ' तारी. २४
नसतां सद्भक्ति बृहस्पतिमुनिशिष्या हि वासवा गोते,
जड हि तरति म्हणाति 'मति न शास्त्रीं, सोडुनि शिवासि, वागो' ते.
होइल सुभक्तिनें तें पूर्ण मनीं इच्छिशील वत्सा! जें.
दुःसह तेजस्वित्वें शिवभालदृगग्निकीलवत् साजें.'" २६

अध्याय तिसरा.

उपमन्यु म्हणे, "हितकर, जननीचा सदुपदेश तो, याचा,
ग्रीष्मीं तृषिता पांथा दाखविला जेंवि देश तोयाचा. १
बाळा हि दिला साधुनि उपदेशें परम लाभ जननीच्या.
घडलें, बहु उच्चास हि अतिदुर्घट, पर मला भजन नीच्या. २
बुडतां मनोरथीं, ने बोध तिचा धरुनि हात पार मला;

१. दिसण्यास कठिण. २. घुबडास. ३. सूर्य. ४. गोष्ट. ५. चरणरूप किल्ली. ६. एकाद्या च महाभाग्यवानाला दिसे. ७. ब्रह्मदेवादिकांपासून तो लहानशा मुंगीपर्यंत सर्व. ८. मंदबुद्धि. ९. शंकराच्या कपाळावरील नेत्राच्या अग्निज्वाला-प्रमाणें. १०. दाखविलेला. ११. आपली दूधभाताची इच्छा सफल होत नाहीं म्हणून मी निराश झालों असतां.

शिवचरणाब्जीं अळिसा अल्पवया[1] करुनि हा तपा रमला. ३
काय शिवभजन, असत्या लालाश्रुभरें[2] नहात पोरासो ?
जाला बाळपणांत चि, बा ! व्हावा जरि न हा तपोराशी. ४
वर्षें सहस्र वामांगुष्ठाग्रीं[3] मीं हरे[4] ! उभा राहें,
मेदसु[5] परस्पर म्हणति, 'न अपयश हो, वपु अरे ! उभारा हें.'
शतवर्षें फळभक्षण, शतवर्षें अशन शीर्णपर्णाचें[6],
शतवर्षें मग कृष्णा ! तृष्णाशमनार्थ पान अर्णाचें[7]. ६
सप्तशताब्द मरुदशन[8] करुनि, शिवासि न म्हणोनि 'हाय !' नमीं.
ऐसें करिता झालों उग्र तप सहस्र दिव्यहायनें[9] मीं. ७
प्रभुवर मातें निजपद[10]पद्मासवपानमत्त पाहून
होय प्रसन्न, मानी अन्यतप स्वल्प मत्तपाहून. ८
मत्सत्व परीक्षाया हरिच्या[11] घे वामदेव[12] सोंगातें.
कृष्णा ! 'होय, नव्हे' हा संदेह मनीं न दे वसों गा ! तें. ९
सर्वामरगणवेष्टित, ऐकत गंधर्वगीत यश कानीं,
मिरवित पवितें भ्यावें ज्या चवरा[13] सर्वशत्रुमशकानीं, १०
केयूर[14]-किरीट-कटक-कुंडल-वररत्नहार-पदकांहीं
भूषित होउनि, करित स्मित अतिशयित[15]प्रसादपद कांहीं, ११
चित्तांत आतपत्रें[16] बहु लज्जा देत शारदशशीतें[17],

---

१. लहान वयाचा. २. लाळ व अश्रु यांच्या प्रवाहानें. ३. डाव्या पायाच्या आंगठ्यावर. ४. श्रीकृष्णा ! ५. उभें ठेवा. (आपण–प्राण–निघन गेलों तर याचा देहपात होऊन तपोभंगाचें अपयश आपल्या माथां येईल, म्हणून च केवळ माझे पंचप्राण कुडी धरून होते). ६. गळून पडलेल्या पानाचें. ७. उदकाचें. ८. वायु-भक्षण. ९. देवांचीं वर्षें. (एक मानुष वर्ष=एक दिव्य दिवस). १०. आपल्या चरण-कमलांतील [मकरंदरूपी] मद्याचे पानानें मत्त झालेला. ११. इंद्राच्या. १२. शंकर. १३. वज्ररूप चवरीस. १४. बाहुभूषण. १५. अत्यंत प्रसन्नतायुक्त असें. १६. [अत्यंत शुभ्र अशा] छत्राच्या योगानें. १७. शरदृतूंतील चंद्रास.

करुणामृतें शतें निजनयनांचीं करुनि फार देश शीतें, १२
मार्गीं वराप्सरांच्या देखत देखत सलील लास्यांतें,
आस्यांतें अवलोकुनि, नर्मरसें पुष्टि देत हास्यांतें, १३
आला स्कंधीं बैसुनि सांत्वित नागा सुधावदाता, तें
केलें कपट; परि दिली ठकवुनि बाळा सुधा, वदा, तातें. १४
शक्र म्हणे, 'वर देतों, जो तुज हित विप्रसत्तमा! गमला;
झालों बहु तुष्ट तपें, आलों मीं वरदराज, माग मला.' १५
ऐसें ऐकुनि कृष्णा! जेंवि घनें दावपावक, विझालों,
जो मीं प्रार्थुनि म्हणतां 'शंभो! पद दाव, पाव, कवि झालों.'
वदलों शक्रासि, 'महादेवावांचूनि तों मला कांहीं
तुजपासुनि कीं अन्या देवांपासूनि मागणें नाहीं. १७
तुज कथितों सत्य, रुचे, शंभु नसे जींत, ती जनकथा न.
साचें कीं चित्रींचें, वद, शिशुच्या तृप्तिचें जनक थान? १८
पशुपतिवचनें होइन तत्काळ विशाळ वृक्ष कीं कीट,
इतरें दिधल्या त्रिभुवनराज्यश्रीचा हि बहु मला वीट. १९
हरचरणनमननिरता हो श्वपचकुळीं हि जन्म धन्य मला;
नसतां शिवभक्ति, नव्हे संभव शक्रा! तुझ्या गृहीं हि भला.
जळवातसेवनें ही न सरेल चि दुःख लेश हि नराचें,
न घडे ज्यासि हराचें भजन सुरासुरसभागुरुवराचें. २१
जन्हि अन्यधर्मयुक्ता त्यांच्या वार्ता, पुरे, बरा कुचला,
हरचरणस्मरणाचा विच्छेद क्षण हि ज्यां जनां रुचला. २२
व्हावें शिवपदरतमति, न शिवाया कळियुगीं हि तापानें;
होय न भय संसारीं हरभक्तिरसायनाचिया पानें. २३
दिवस, तदर्ध, मुहूर्त, क्षण, लव ही भक्ति शंकरीं त्याला

१. आपले सहस्र नेत्र. २. हावभावयुक्त अशा. ३. शृंगारचेष्टानीं. ४. चुचकारीत. ५. ऐरावतास. ६. अमृताप्रमाणें शुभ्र अशा. ७. झाता. ८. चांडालकुलांत. ९. जन्म. १०. देवदानवांच्या सभेतील अत्यंत श्रेष्ठ अशा (हराचें). ११. शिवभक्तिरूपी औषधविशेषाच्या.

न घडे चि, तत्पदाचा नाहीं प्राप्त प्रसाद ज्या झाला. २४
कीट पतंग हि होइन शिववचनें, सुख चि तें, नव्हे कष्ट.
शक्रा! त्रिभुवनराज्य हि जरि दिधलें त्वां नको मला स्पष्ट. २५
श्वान हि ईश्वरवचनें व्हावें म्यां, परम काम हा माजा;
होइन [1]अनीश्वरोक्तें न सुरगणांचा मुहूर्त ही राजा. २६
क्षण हि नको देवांचें राज्य, नको ब्रह्मपद, नको मुक्ति;
शिवदासत्व चि बहुमत मज, शक्रा! जाण सत्य हे उक्ति. २७
शशिशेखरप्रसादाप्रति यावत्काळ मीं न लाहेन,
जन्ममरणदुःखांचे तोंवरि शतशः प्रहार साहेन. २८
त्या त्रिभुवनसारातें, आद्यातें, कोटिचंद्रकांतीतें
आराधुनि प्रसन्न न करितां, पावेल कोण शांतीतें? २९
म्हणतों, जरि जन्म पुन्हां मम दोषांहीं असे, असो, भावी;
त्या त्या जन्मीं माजी शिवचरणीं नित्य भक्ति शोभावी.' ३०
शक्र मज म्हणे, ''[2]कारणकारण ईश्वर' असी तुझी उक्ति,
तरि तत्सत्त्वविषयीं उपमन्यो! कोणती असे [3]युक्ति? ३१
अति हिंसक जो प्रळयीं करितो ब्रह्मांड भस्म हें सर्व,
याकरितां चि जयाचें सुज्ञाहीं नाम ठेविलें '[4]शर्व.' ३२
नग्न, [5]कपालभुजगधर, मसणीं क्रीडे सदा, न [6]शिवशील,
ऐशा [7]उग्रापासुनि तूं कैसा वर वरूनि निवशील? ३३
देहींचा दाह बुधा! वद दहनालिंगनें निवे काय?
संहर्त्यातें व्हाया सुख भजसि, [8]नमोस्तु ते विवेकाय!' ३४
यदुनाथा! आयकिली शक्राची म्यां असाधु आशि वाचा,
जीच्या श्रवणें व्हावा सर्व श्रोत्यांसि लाभ [9]अशिवाचा. ३५

---

१. शंकराव्यतिरिक्त दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून. २. कारणांचें कारण; आदिकारण. ३. प्रमाण. ४. संहारकर्ता; शिव. ५. रुंडमाला व सर्प याना धारण करणारा. ६. पवित्र आचार ज्याचा. ७. उग्र म्ह० शंकर व भयंकर; येथें दोन्ही अर्थ ग्राह्य आहेत. ८. तुझ्या शहाणपणास नमस्कार असो! ९. अकल्याणाचा.

बहु युक्तिश्रुति दाउनि वदलों, " शक्रा ! सुबालिशा मत्ता
न कळो, महेश्वराची न कळे सुज्ञा तुला कसी सत्ता ? ३६
जें बीजीं सामर्थ्य, प्रकट करितसे जसें चि मृत्स्ना तें,
परम शिव तसा सत्ताप्रद या [3]अव्यक्तकादिकृत्स्नातें. ३७
ब्रह्मज्ञ ' परम आत्मा,' ऐसें म्हणती सदा [4]परतरा ज्या,
त्या ' नाहीं ' वदसि कसें ? या त्यजुनि कुमतपथा परत राज्या !
' [5]ज्ञानैश्वर्य ' ' [6]अचिंतित ' ज्या म्हणति, ' [7]अनादिमध्यपर्यंत, '
ज्याच्या ध्यानें होतो निःशेष चि निश्चयें [8]सदर्यंत; ३९
जो निर्मी, निर्माया सर्वा जीवा, नगा, [9]अगा, धात्या;
शक्रा ! कोणें गुरुनें तुज कथिलें कीं, ' न गा अगाधा त्या ' ? ४०
[10]ईक्षण चि क्षणमात्रें ज्याचें ब्रह्मांडकोटि निर्माया,
भस्म कराया हि क्षम; कैसा नेणसि अशा हि [11]निर्मायी ? ४१
[12]झाला, हरिस हि पढवुनि नय, शोभाजनक, विप्रसा, दानें,
केला कोण शिवाच्या न यशोभाजन कवि प्रसादानें ? ४२
किंबहुना शक्रा ! तूं पूज्य असा त्रिभुवनांत झालास,
श्रीशिववरप्रसादें मजला वर द्यावयासि आलास. ४३
[13]गुरुनीतितें, अशनितें, स्वतपस्येतें हि, [14]कश्यपदयेतें
यश दे; परि प्रसादें प्रभुच्या होवूनि वश्य पद येतें. ४४
जालें कोणाच्या [15]शिखिवदनहुतें कनक सांग गा ! रेतें ?
कोणाचें तापत्रयहर हांसे धवळ आंग गारेतें ? ४५
कोठें पूज्यत्व असें ? ' [16]सुकृतगतिसुखार्थ शंभुच्या लिंगा '
म्हणति मनोवृत्तींतें बहु साध्वी साधु ' नित्य आलिंगा. ' ४६

---

१. प्रमाणें व वेदवचनें. २. माता. ३. ब्रह्मादि सर्व वस्तूंस. ४. अत्यंत श्रेष्ठास. ५. ज्ञान हें च ऐश्वर्य ज्याचें असा. ६. अतर्क्य. ७. आदि, मध्य व शेवट नाही ज्याला असा. ८. साधूंच्या शत्रूंचा नाश. ९. वृक्षांस. १०. दृष्टि. ११. मायारहितास. १२. कथासंदर्भ ? १३. बृहस्पतीच्या नीतीस. १४. पित्याच्या दयेस. १५. अग्नींत दग्ध झालेल्या रेतानें (पान्यानें). १६. पुण्य, मोक्ष व सुख यांसाठीं.

कश्मीर, बंग, तंगण, पांचाळ, विदर्भ, कोसल, कलिंग,
पाताळ, नाक हि पहा शोधुनि, कोठें समर्चित[1] न लिंग? ४७
तूं, विधि, विष्णु, जयाच्या लिंगातें पूजितां सुर सदा, त्या
मागेन; उदकदात्या मागावें कीं सुधासुरसदात्या? ४८
पद्मांका[2] चक्रांका वज्रांका पाहतां नव्हे कांहीं,
माहेश्वरी भगाह्वा लिंगाह्वा हे प्रजा, दुजी नाहीं. ४९
व्हावा लघु हि शिवाचा, गुरु हि मज तुजा दिला नको च वर;
भूपें कुसुम दिलें बहु मानधना, सेवकें नको चवर. ५०
माझा ठाईं भगवान् हो शंकर उग्र कीं अनुग्र हरे!
मागेन मागणें तें त्यास चि, शापो, करो अनुग्रह रे! ५१
शीतकर थोर गणिला, उष्णकर कधीं लहान, कोकाहीं?
त्वद्दत्त तव पदादिक, शक्रा! जा कीं रहा, नको कांहीं." ५२
ऐसें बोलुनि कृष्णा! 'पूर्ण करायासि काम हा[3] देव
आला, प्रसाद न करी मजवरि अद्यापि कां महादेव?' ५३
यापरि चिंतित मी शिवघनविरहम्लानशालि[4] बा! होतों,
प्रकटी स्वरूप करुणाकर शंकर विजयशालिबाहो! तों. ५४
वृषभें केला प्रकट स्वाकार, त्यजुनि कुंजराकार[5],
करि बहु, ज्यातें मानुनि पतितेजःसारपुंज[6], राका र! ५५

---

१. पूजित. २. अन्वयार्थः—पाहतां (पाहूं गेले असतां) [हे प्रजा] कांहीं पद्मांका (ब्रह्मदेवाच्या कमलचिन्हाने युक्त) चक्रांका (विष्णुचिन्हाने युक्त) [किंवा] वज्रांका (इंद्रचिन्हाने युक्त) नव्हे. हे प्रजा भगाह्वा (भग=उमेचें—स्त्रीचे—चिन्ह, त्याने युक्त) [व] लिंगाह्वा (लिंग=महादेवाचें—पुरुषाचें—चिन्ह, त्यानें युक्त) [अशी असल्यामुळें] माहेश्वरी (उमामहेश्वरापासून च झालेली) [आहे]; दुजी नाहीं. ३. इंद्र. ४. शंकररूप मेघाच्या वियोगानें सुकून गेलेला साळीचा अंकूर च असा. ५. हत्तीचें (ऐरावताचें) रूप. ६ ज्या नंदीतें पतिच्या (चंद्राच्या) तेजाच्या सत्वाचा गोळा समजून राका (पौर्णिमेची रात्र) [त्याच्या रूपानें आपल्या पतीचें सर्व तेज बाहेर पडून तो निस्तेज झालासें वाटून] रडूं लागली.

[1]मधुपिंगललोचनयुग बहुरम्यावयव तो महाकाय;
वृषरूप [2]क्षीरोद चि, वर्णूं तद्रूप तें अहा! काय? ५६
[3]सूक्ष्मारुणवर्णाग्रें जीं पद्में सेविलीं मनोभृंगें,
[4]पविसारमयें [5]तप्तस्वर्णद्रवपूरसन्निभें शृंगें. ५७
परम मनोहर त्याचें श्रीकृष्णा! कृष्णवर्ण तें पुच्छ,
बहुधवळ विशाळ [6]ककुद, [7]तुहिनाचळशिखर ज्यापुढें तुच्छ.
[8]सारें पविचे, वर्णे [9]हरिनीळाचे हि बा! खुर गडी [10]ते,
[11]शिवते महीतळा तरि मृदु वस्त्रा जेंवि आखु [11]रगडीते. ५९
बहुतगुणेंकरुनि उणें भासविलें अमृत वासवा [12]फेनें
यद्वदनींच्या, केला जित सुरतरुकुसुमवास, वाफेनें. ६०
त्या वृषभावरि भगवान् विश्वेश्वर, तत्प्रिया उमा, रीती
दावी [13]कल्पनगाश्रित कल्पलतेची च गिरिकुमारी ती. ६१
तेज असें प्रथम दिसे, ज्यांत लपावें सहस्रतपनाहीं;
मीं काय? ज्या पहाया पदरीं ब्रह्म्याचिया हि तप नाहीं. ६२
प्रभुच्या [14]दीप्तिपुढें किति [15]अचिराभावृष्टि, [16]तरळलीला जे?
[17]मुग्धा पतिस पहाया तासि माजी दृष्टि [18]तरळली लाजे. ६३
मग देव दिसे; कीं, करि पूर्ण प्रभुचा अनुग्रह रित्यातें;
अत्युग्रा ही हरिचा बा! बाळक जो, अनुग्र [19]हरि त्यातें. ६४

---

१. मधासारखे पिंगट नेत्र असलेला. २. क्षीरसमुद्र. ३. बारीक व तांबूस रंगाची टोंकें असलेली. ४. वज्रसारभूत. ५. तप्त सुवर्णरसाच्या प्रवाहासारखीं. ६. वशिंड. ७. हिमाचळाचें [शुभ्र] शिखर. ८. सामर्थ्यानें. ९. इंद्रनीलमण्याचे. १०. नंदीचे खुर. ११. [ते नंदीचे खुर] महीतळा शिवते तरि मृदु वस्त्रा जेंवि आखु (उंदीर) [तेंवि] रगडीते (चूर करिते). [महीतळाला पादस्पर्श न होणें हें देवतांचें एक चिन्ह आहे—व्यासभारत वन० अ० ५७ पहा]. १२. फेंसानें. १३. कल्पवृक्षाचा आश्रय केलेल्या. १४. तेजापुढें. १५. विजेची वृष्टि. १६. चंचलगति. १७. अभिनवतारुण्यवती स्त्री. १८. चंचल झालेली. १९. तो अत्युग्र सिंह.

ध्यात्यासि म्हणति, 'आम्हीं सद्विद्यालाभहेतु मठ[1], रावा,'
ऐसे विलोकिले म्यां प्रभुचे बहु रम्य बाहु अठरा बा ! ६५
शुक्लध्वज, शुक्लांबर, शुक्ल चि माल्यानुलेपनें[2] देहीं,
उपवीत[3] शुक्ल, शुक्ल चि सर्व, जसा धर्म साधुच्या गेहीं. ६६
माळा उरस्थळावरि साजे बहु भव्य शुक्लकमळांची,
तीतें झांकी, उघडी, द्युति दंतांची कळाभृदमळांची[4] ! ६७
बाळसुधाकर[5] मुकुटीं, अंकीं तुहिनाद्रिनंदिनी[6] शुक्ला,
न धरी ध्यान असें जो, तो मूढ चि, कीं महासुखा मुकला.
प्रभुकंठ, तुझा जैसा देह, तसा देवेंराजनीलाभ[7];
जेणें भूतदयेचा रेवतिच्या देवरा ! जनीं लाभ. ६९
बाणपरशुशूळांची कथितों कृष्णा ! कथा पिनाकाची[9],
वधिती देवारींतें, देती सद्गति तथापि नाकाची[10]. ७०
जें धनु पिनाकनामक, ज्याच्या गाताति वेद महिम्यातें,
अवलोकिलें प्रभुपुढें, जें जालें सप्तशीर्षअहि[11], म्यां तें. ७१
बाण हि सहस्रबाहूदरमस्तकनेत्र देखिला, ज्याला
'पाशुपत' असें म्हणती, प्रणती करि ज्यास काळ ही भ्याला.
ब्रह्मास्त्र मुख्य, कृष्णा ! त्याहुनि नारायणास्त्र अस्त्रांत,
त्यांत हि पाशुपताचें, दहनाचें जेंवि तेज वस्त्रांत. ७३
तें मूर्त पाहिलें म्यां बा ! शूळ, तुझ्या हि जें अरिस[12] भारी,
श्रुत हि प्रताप ज्याचा होतो पीतांबरा ! अरिसभाऽरी[13]. ७४
मूर्त त्रिशूळ करुनि त्रिशिखा भृकुटी, धरूनि सर्प करीं,

---

१. छात्रगृह. २. फुलें व उटी यानी. ३. यज्ञोपवीत. ४. चंद्राप्रमाणें स्वच्छ अशा. ५. चंद्रकोर. ६. हिमनगसुता (पार्वती). ७. इंद्रनीलमण्याप्रमाणें कांति आहे ज्याची. ८. जेणें जनी भूतदयेचा लाभ [झाला] [तो] प्रभुकंठ. (जगाच्या कल्याणासाठीं हालाहल विष प्राशन करून शंकरानीं आपला गळा निळा करून घेतला). ९. पिनाक धनुष्याची. १०. स्वर्गाची. ११. सात फणा असलेला साप. १२. सुदर्शनचक्रास. १३. शत्रुमंडळाचा शत्रु.

पाशकरा काळा भय दाउनि, आणों म्हणे 'न गर्व करीं.' ७५
अहिपाणि[1] मूर्त परशु हि कृष्णा! म्यां देखिला पुरुषकाय,
पाहेल मरणधर्मा[2] त्या अमरभयप्रदा पुरुष काय? ७६
प्राधान्यें कथिलीं म्यां हीं चार, अनंतशक्तिचीं अमितें
असें किति वर्णावीं सर्वामरकायवाङ्मनोनमितें[3]? ७७
दक्षिणभागीं पाहे द्रुहिणा[4] स्वर्णप्रभा वरविमानीं;
मीं त्यातें, देखुनियां त्याचा वर्णप्रभाव, रवि मानीं. ७८
पार्श्वीं प्रभुच्या पाहुनि पद्मगदाशंखचक्रकर[5] वामीं[6],
भरलों सुखामृतें जो होतों धृतदुःखतक्र[7] करवा मीं. ७९
'करिन निधीशा[8]' म्हणे जो प्रणतोद्धृतिदक्षबाहु[9] 'निःस्वा[10] मीं,'
बहु शोभला मयूरीं देवीच्या[11] निकट राहुनि स्वामी[12]. ८०
देवापुढें चि ज्यातें शक्रादि समस्त लोकपति वंदी,
जो रूपें सामर्थ्यें शंकरसा, तो विलोकिला नंदी. ८१
स्वायंभुवमुखें[13] मनु, हरिमुख सुर, भृगुमुख हि ऋषि तपोराशी
आले चातक, विनउनि घन, निववायासि तृषित पोराशी. ८२
आटोकाट मिळाले, 'आटो कीट[14] स्वदृष्टिचा' म्हणती,
'जय जय' म्हणोनि करिति प्रभुच्या चरणांबुजांप्रति प्रणती.
ब्रह्मा रथंतराख्यें[15], विष्णु ज्येष्ठाभिधें[16] स्तवी सामें,
शतरुद्रियें[17] शतमख हि; विभुचीं गाती किती सुधी नामें. ८४

१. सर्प हाती ज्याच्या असा. २. मर्त्य पुरुष. ३. सर्व देवाचे देह, वाणी व मन ह्यानीं नमिलेलीं. ४. ब्रह्मदेवाला. ५. विष्णु. ६. डाव्या पार्श्वी (बाजूस). ७. धारण केला आहे दुःखरूपी तक्ररस ज्यानें असा करवा. ('करवा' हा शब्द उसाच्या तुकड्याला विशेषेंकरून लावितात). ८. कुबेर. ९. शरणागताचा उद्धार करण्याचे कामीं तत्पर आहे बाहु ज्याचा. १०. निर्धनास. ११. पार्वतीच्या. १२. कार्तिकस्वामी. १३. प्रभृति. १४. मळ. १५. या नांवाच्या साममंत्रानें. १६. सामवेदांतील 'ज्येष्ठ' नांवाच्या मंत्राने. १७. या नांवाच्या यजुर्वेदांतील मंत्रानें.

शंभुपुढें ब्रह्मालें एकाकाळीं च केशवा! करिते,
अरि बहु अयुतें असले चंद्रार्क, रफळ कोपले तरि ते." ८५

अध्याय चवथा.

उपमन्यु म्हणे, "कृष्णा! गुरुभजनीं जें किशांक राबेल,
समजेल मन, वहावा स्तव भावें, जैसि शंकरा बेल. १
'दुष्टे! हित साधूं दे, धरिसी कोंडूनि कां मना? लाजे,'
ऐसें म्हणति, त्यजिती निपटुनियां सर्व काममालाजे. २
तें जोडिलें चि भावें स्तवुनि, नव्हे जें विनाशि वस्तु, तिहीं.
वाक्शुद्धि न होय इतर मंत्रजपाहीं विना शिवस्तुतिहीं. ३
म्हणुनि असा स्तविला प्रभु, 'विश्वाकारा! तुला असो नमन.
तो निष्फळजनु[1], जेणें स्मरण न केलें तुझें, असोन मन. ४
धाता[2], दाता, त्राता, भ्राता, माता, पिता हि तूं देवा!
सद्गुणहीनां दीनां संसारीं तारिती तुझी सेवा. ५
सांबा! सांभाळाया दक्ष तुझें चरणरज चि लक्षमतें;
शर्वा! सर्वाधारा! जें दृढतर वज्रकवच अक्षम तें. ६
शंभो! अंभोद[3] हित हि परि मारी चातकास करकांहीं[4].
आवरिति जोडिले[5] हि न त्या सुजडा[6] घातकास कर कांहीं. ७
भर्गा! स्वर्गागम[7] जड, यद्यपि ते आश्रितासि शोभविती,
क्षोभविती कामातें, बहु अर्पुनि विषय चित्त लोभविती. ८
किति देइल, चिंतामणि हो किंवा ते हि कामकपिला[8] हो,?
तूं चि म्हणसि, 'मोक्षास हि, नसतां ही मोक्षकाम, कंपि[9] लाहो.'
जीवांसि सगुण होउनि तारिसि, म्हणसी, 'अहा! न तापावे.'

१. निष्फळ आहे जन्म ज्याचा. २. पोषणकर्ता. ३. मेघ. ४. गारांनीं. ५. जोडलेले. ६. पाण्यानें भरल्यामुळें अत्यंत जड असलेल्या (पक्षी) अत्यंत मूर्ख अशा. ७. कल्पवृक्ष. ८. कामधेनु. ९. कथासंदर्भ?

स्मरतां कोण त्वदितर धावुनि वेगें महा नता पावे? १०
[1]ब्रह्मशिरश्छेदातें कर्ता तूं एक कामदाहातें;
[2]अपराधीं शासुनियां, कुरवाळिसि सर्वकामदा! हातें. ११
स्वसुखामृततृप्ता तुज [3]तुल्यरस चि अधरबिंब, विष, यज्ञ;
तूं आत्मज्ञ म्हणसि 'सम;' 'एक मधुर, एक [4]निंब' विषयज्ञ.१२
वर्णांत ब्राह्मण तूं, शंभो! सर्वां सुरांत तूं धाता,
[5]मरुतांत शतक्रतु तूं, आदित्यांमाजि विष्णु सज्ञाता; १३
सुगृहस्थ आश्रमांत, प्रभुवर्या! तूं कुबेर यक्षांत,
रुद्रांत नीललोहित, दीक्षित तूं यज्ञकर्मदक्षांत; १४
तूं पर्वतांत मेरु, ग्रहवर्गीं सूर्य तूं, सदाधारा!
नक्षत्रांत शशी तूं, जो अमृताच्या [6]क्षरे सदा धारा; १५
गरुड खगांत, वसूंत हि पावक, तैसा चि जो सदा शांत
सर्वां ऋषींत देवा! शितिकंठा! तूं [7]अरुंधतीकांत; १६
ग्राम्यपशूंत प्रभु तूं गोवृष, तुज जाणतों असें बा मीं;
आरण्यकां पशूंत हि तूं देवा! सिंह आमुचा स्वामी; १७
[8]सांख्यांत कपिल, योगी जे त्यांत सनत्कुमार तूं शर्वा!
बहु मान्य महेश्वर तूं, ईश्वर जो जो असे, तया सर्वां; १८
वेदांत सामवेद, श्रीशतरुद्रिय यजूंत, भुजगांत
तूं शेष, सत्यलोक हि लोकांत, श्रेष्ठ तूं विभु जगांत. १९
'कर्ता, भर्ता, हर्ता,' ऐसें तुज म्हणति सर्व ही संत;
स्पष्ट विभूतीस तुज्या जगदात्म्या! शाश्वता! नसे अंत. २०
तेजेंकरुनि अधिक जें, तें तें सर्व स्वरूप तव लोकीं,

---

१. स्वतःच्या च मुलीवर—सरस्वतीवर—मोहित झाला, म्हणून ब्रह्मदेवाच्या पांच मस्तकांपैकीं एक मस्तक शंकरानीं छेदिलें, अशी कथा आहे. २. अपराध केला असतां. ३. समान आहे गोडी ज्यांत असे. ४. कडु. ५. मरुद्देवतांत. ६. स्रवे. ७. वसिष्ठ. ८. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या षट्शाखांपैकीं सांख्यसंज्ञक एका शाखेच्या अनुयायांत.

मम मति असि; शशिचूडा[1]! श्रुति हि म्हणतसे 'असें चि अवळोकीं.'
मज दासासि अभय दे, तव करुणेनें चि बहु निवे दीन;
न निवेदिलें न जाणुनि, आतां पाद्यार्घ्य[2] तुज निवेदीन. २२
अपराध घाल पोटीं, चुकलों चि करावया स्तव, नमाया;
अशि वत्सळें करावी जडजीव तरावयास्तव न मांया*. २३
शंभो! दंभोळिकर[3] चि गमलासि, नमिल कसें पद भ्रमला!
प्रभुनें क्षमा करावी, घडला अपराध हा अदभ्र[4] मला.' २४
अंजळि केला, ऐसें विनवुनि, पाद्यार्घ्य तें निवेदून;
कीं, चुकला, तो प्रभुला नमन करुनि, सर्व ही निवे दूंन[5]. २५
घननीला! जननीला लाजविती शंभुची दयादृष्टि;
मजवरि पडतां, पडली सुरकुसुमाची मनोहरा वृष्टी. २६
मंद, सुगंध, सुशीतळ, लक्ष्मीच्या वल्लभा! पवन वाहे,
ऐकति सुरवाद्यांचा सुमधुर रव कर्ण बा! नवनवा हे. २७
नारद, गंधर्व करित होते आलाप मधुर हर्षोनीं;
बहु 'साधु! साधु!' 'जय जय!' वदले प्रेमाश्रुबिंदु वर्षोनीं.
प्रभुवर संदार[6] डोले, बोले, 'सुरहो! महातपीं शक्ति,
अचळा अमळा कैसी हे यां उपमन्युची पहा भक्ति!' २९
सुर कर जोडुनि वदले, 'प्रभुजी! सकळेष्ट यासि अर्पावें,
संततैकभक्तचातकपोतातें[7] तोयदें[8] चि तर्पावें[9]. ३०
मागायाचा नोहे, देउनि इतरास हाक, विप्र वर;
सत्कारावा त्वां सुप्रभुनें चि सुपात्र हा कविप्रवर.' ३१
ब्रह्मप्रमुखसकळसुरसंप्रार्थित देव शिव सदार वदे,
प्रभुचा बहु सुख कर्णां, जैसा तव वेणुचा, सदा रव दे. ३२
'वत्सा! उपमन्यो! तूं झालासि करूनि शुद्ध तप दास,

---

१. चंद्रशेखरा शिवा! २. पाद्य+अर्घ्य=पाय धुण्याचें पाणी व पूजाद्रव्य. ३. वज्रधर. ४. पुष्कळ. ५. दुःखित. ६. पार्वतीसह. ७. एकसारखी निःसीम भक्ति करणाऱ्या चातकाचे बाळकास. ८. मेघानें. ९. तृप्त करावें. *कपट.

जो न त्यजिला, माझ्या तो काय मनोक्त उक्त पहास? ३३
तूं शुचि दृढभक्त असें जाणें; आत्म्यास काय न कळे तें?
मी साक्षी वृत्तींचे मुख्य, असा वायु पावककळेतें. ३४
झालों यशोर्थ कपिला मीं कृतहरिकपटमाय मायेनें,
करितों भक्तीं, लोकीं तेंवि करिल काय माय मायेतें? ३५
वत्सा! मीं केवळ रवि, मम सर्वस्वच्छवि प्रवरद्वास,
स्वात्म्यापरीस बहुमत मज सर्व स्वच्छ विप्र वरदास. ३६
या भक्तिनें मुदित मीं झालों वरदेश सोम, वत्सा! जें
हित, तें घे, स्वयशें हा निववुनि वर देश, सोमवत् साजें.' ३७
या प्रभुवचनश्रवणें वाहे प्रेमाश्रु लोचनावाटे,
दाटे कंठ, जगीं मीं धन्य, असें बंधमोचना! वाटे. ३८
करमस्तक चि न शिवले क्षितिसि, म्हणति 'नमन हो बरें' मुडवे;
बहु हर्षे तो, म्हणे प्रभु 'बहु' दुर्गतशिशुसि, 'खोबरें गुड घे.'
कृष्णा! करी मदंगीं एकैकीं परम हर्ष पद लोमीं,
बहुकंपसंपदास्पद होउनि, ऐसें नमूनि वदलों मीं. ४०
'जालों धन्य, मजपुढें तो कीं तूं प्रभु उभा, सुरासुर ज्या
'परमगुरु' म्हणति, वंदिति यच्चरणाच्या शुभ्रसुरा सु-रज्या.
धन्यतर कवण मत्पितर? हे सुर हि करुनि ही महायास
ज्याचे पाय न पाहति, त्या प्रभुला पात्र मीं पहायास. ४२
या जगद्वनाकरितां द्रुत गिळिता होय जो अँज गरातें,
त्या तुज मीं देखतसें साक्षात् काळाखुच्छय अजगरातें. ४३
क्षम दक्षवामपार्श्वांपासुनि जो विधिसि हरिसि निर्माया,

---

१. केलें आहे इंद्राच्या स्वरूपाचें कपट ज्याने. २. सर्वस्वभूत अशी प्रभा, तेज. ३. उमेसह. ४. चंद्राप्रमाणें. ५. [संसाररूप] बंधापासून सोडविणाऱ्या श्रीकृष्णा! ६. मीं साष्टांग नमस्कार घातला, असा भावार्थ. ७. बहु अशा कंपरूपी संपत्तीचें स्थान होउनि=थरथर कांपत. ८. अत्यंत तेजस्वी. ९. तत्काळ. १०. जन्मरहित. (शिव). ११. काळरूप उंदराच्या. १२. उजव्या व डाव्या भागांपासून.

त्या तुज [illegible], [illegible] ! हें [illegible] भक्तकामें [illegible], [illegible] ! ४४
त्याला रचिता तूं कीं, सूर्या, चंद्रा, यमा, मरुद्राजा,
जो दुःखद, तिलतुल्या [illegible] देहद ज्या.' ४५
ऐसें बोले, हांसे, [illegible] तो असा कवी, वाक
ब्राह्मण्य हा ब्रह्मण्या ! देवा ! तैसा पुरे करीना क ! ४६
कृष्णा सजलजलदहरिनीलनिभानंदकंदनवदेहा !
वरदा स्मरस्कहकरा विश्वेशा करुनि वंदन वदे हा. ४७
'देसि वराप्ते दासा जरि आजि, करुनि अनुग्रहा, अवर;
तरि अव्य भक्ति दे मज, ज्याला द्याव्या अनुग्र हा च वर. ४८
आणावें सुज्ञानें म्यां भूतभविष्यवर्तमानातें,
स्वप्नीं न सांपडावें दुस्तरविपदंधगर्तमानातें. ४९
क्षीरौदन भक्षावें म्यां अक्षय सर्वबांधवांसहित,
त्वत्सान्निध्यें व्हावा माजा आश्रम सदा जगन्महित.' ५०
संप्रार्थिला चराचरगुरु विश्वेश्वर मला म्हणे, 'साधो !
बाधो आधिव्याधि न; जें त्वद्वांछित असेल, तें साधो. ५१
अजर अमर हो; होतिल ते हि, जसा तूं, तसे तव ज्ञाती.
अनिवार्या काळाची गति; परि न करिल तुझी अवज्ञा ती. ५२
दिव्यज्ञानसमन्वित होसिल सन्मुनिजनासि सत्कार्य;
बहुमत यशासि हो तव नाम, जसें सन्मनासि सत्कार्य. ५३
दिव्यतपस्तपनाच्या तेज्या तव देहसुरनग न सोडु;
शोभो बहुमुनिवृंद हें त्वां द्विजराजें जसें गगन सोडु. ५४

१. इंद्रास. २. हा शंकराचा प्रलयकालीन अवतार. ३. गजेंद्र. ४. पाण्यानें भरलेले (काळे) मेघ व इंद्रनीलमणी यांसारखा सुंदर, आनंददायक व अपूर्व आहे देह ज्याचा अशा कृष्णा ! ५. दुस्तर अशा संकटाचा अंधकारयुक्त खळगा च अशा अभिमानातें. ६. विनविलेला. ७. मानसिक व शारीरिक दुःख. ८. अलौकिक तपोरूप सूर्याच्या. ९. देहरूप मेरुपर्वत. १०. बहुमुनिवृंदाश्रमपद—[illegible]. बहुमुनींनी युक्त असें आश्रमस्थान. ११. ब्राह्मणश्रेष्ठानें (पक्षीं) चंद्रानें. १२. नक्षत्रयुक्त.

तुज भेटोनि निवाया येतिल सुकृतक्रिया[1]पर महर्षी,
वाहुनि मस्तक चरणीं, होतिल, करुनि प्रिया, परमहर्षी. ५५
आहे आलिंगुनियां मजला मच्छक्ति[2] हे जसी अतुला,
राहेल यौवनश्री आलिंगुनि सर्वदा असी च तुला. ५६
वत्सा! उपमन्यो! म्या तुजला दिधला चि राशि दुग्धाचा,
बहुमत मज भक्ताचा, ताताला जेंवि बोल मुग्धाचा[3]. ५७
तूं इच्छिसील जेथें, तेथें दुग्धाब्धिचें सदा तुजला
सान्निध्य घडो; टकळा[4] घालूनि न वत्स सुरभिचा सुजला[5]. ५८
श्रुतिवक्त्या मज 'घे' या उच्चारण कठिन काय काणीचें?
घेणें रुचतें, परि बा! देणें न रुचे कधीं हि वाणीचें[6]. ५९
जें अल्पदान, नोहे प्रभुस प्रभुयाचकास ही शुभ तें,
यास्तव या स्तवनाहें म्यां तुज दुग्धाब्धिचें दिलें दुभतें. ६०
आकल्प क्षीरौदन अमृतोपम साप्तवर्ग जेव, रहा;
ते काय, स्वजनांच्या विश्लेषें[7] म्हणवितील जे वर 'हा!'? ६१
कल्पांतीं पाव मला, तों वस सेवीत दुग्धभक्तातें;
न विसंबें, न उपेक्षीं मीं सामान्या हि मुग्ध[8] भक्तातें. ६२
बांधववृंद तुझें कुळगोत्र हि आकल्प मुदित राहेल,
कृतलोककवळ[9] काळ क्रोधकुटिल[10]दृष्टिनें न पाहेल. ६३
दिधली प्रसन्नचित्तें तुज शाश्वत भक्तिसंपदा साची;
म्यां भक्तत्व दिल्यावरि, मति कां पावेल कंप दासाची? ६४
बा! या त्वदाश्रमीं मीं सान्निध्य करीन सर्वदा साचें,
स्थळ कैलासाहुनि मज बहुमत उटजादि[11] सर्व दासाचें. ६५
स्वस्थ यथाकाम[12] रहा, उत्कंठेतें करूं नको लेश;

---

१. पुण्यकृत्यें करण्यांत तत्पर. २. पार्वती. ३. लहान मुलाचा. ४. ध्यास करून. ५. आतुर झाला. ६. कमीपणाचे. ७. वियोगानें. ८. भोळ्या. ९. केला आहे जगाचा घांस ज्यानें. १०. रागानें वांकड्या झोलल्या दृष्टीनें. ११. पर्णकुटिकादि. १२. स्वेच्छेनुसार.

बुडतां उद्धार करी क्षितिचा दंष्ट्रेकरून कोलेश[1]. ६६
संरक्षिले शिशु पशु हि, धरिला मंथाद्रि पाठिवरि; कां म्यां
भेटि न द्यावी ? मजला इच्छा होतां चि आठिव रिकाम्या[2].'
यापरि महाप्रसादें करुनि त्रिजगांत धन्य हा विप्र,
तत्काळ गुप्त झाला रविकोटिसमप्रभ प्रभु क्षिप्र. ६८
कृष्णा ! विलोकिला म्यां यापरि भगवान् समाधि साधूनीं,
या चि उपायें केला नाहीं च भवश्रमाधि[3] साधूनीं. ६९
झालें प्राप्त सकळ जें, दे अनुकंपा करूनि मज भव तें;
आहे, पहा, कसें हें ब्रह्मज्ञ ब्रह्मवृंद मज्जभवतें. ७०
गंधर्व, सिद्ध, विद्याधर, किन्नर, अप्सरा, पहा, गा ! या
येतां इकडे, न म्हणे शतमखें[4], 'जावूं नका; रहा गाया.' ७१
तरु गुल्म[5] लता देती सर्व ऋतूंच्या फुला, फळा, सुरसा;
हा आश्रम शतमखसा, ताप सकळ यापुढें बळासुरसा. ७२
हें वन मदाश्रमींचें, तरुपंचक[6] जेंवि नंदनवनीं तें;
विपुळें सुखें मज प्रभु पोषी, तुज जेंवि नंद नवनीतें. ७३
हा उपमन्युमुनि पयोनिधिच्या सेऊनि अक्षय दुधाला,
जेंवि तव यश प्राशुनि, तृप्त करुनि साधुलक्ष, यदु[7] धाला. ७४
यां स्थानीं लक्ष्मीचें माहेर क्षीर, हात यादानें,
तैसे न जोडितां म्यां, आहे, रक्षी रहातया दानें[8]. ७५
या आश्रमीं अनुभवुनि विविधा अवलोकनीं चमत्कारा,
सर्व स्वर्गस्थ म्हणे, 'हा वासवलोक नीच मत्कारा[9].' ७६

---

१. वराहावतार. २. [भक्ताना भेटण्याविषयीं नेहमीं च] रिकाम्या अशा मजला. ३. संसारश्रमापासून होणारें मानसिक दुःख. ४. इंद्र. ५. कुंज, जाळीं. ६. कल्पवृक्षाचें पंचक. ७. [तुझा पूर्वज] यदु. ८. अन्वयार्थः—[जैसें] यादानें तैसें म्यां हात न जोडितां (केवळ प्रभुकृपेनें, असा भाव.) या स्थानीं लक्ष्मीचें माहेर क्षीर (क्षीरसागर) आहे, [व तो] [क्षीर-] दानें रहातया रक्षी. ९. माझा तुरंग.

बहुकुतुकातें येथें [illegible] दितो,
लोकास 'पद्य शिकवन,' ऐसें हा मोर विप्र [illegible]." ७७

अध्याय पांचवा.

श्रीकृष्ण म्हणे, "धर्मा! माज्या आलें चि तें अनुभवातें;
नमिता झालों होउनि रोमांचप्रोल्लसत्तनु भवातें. १
उपमन्युप्रति वदलों, 'विप्रेंद्रा! त्रिभुवनांत तूं धन्य;
प्रभुवरवरप्रसादालंकृत ऐसा न ऐकिला अन्य. २
हा तीर्थराज आश्रम, कीं जो झाला शिवासि आवास;
याचें सुयश म्हणेल चि [6]अमृताशननायकासि, "'आ' वास.'
होतील धन्य, देतिल कलिला बहु थाक विप्र यां गाते;
त्वंदधिक न च म्हणतिल शुचिसलिला बहुधा कवि प्रयागा ते.
मुनिसिंहा! मज हि प्रभु दर्शन देईल काय? बा! पाहें.
तुजपरि धन्य यशस्कर वाटेल अपत्य मायबापा हें?' ५
ऐसें पुसतां धर्मा! ध्यानीं आणुनि तया अनादिस तो
मुनि मज म्हणे, 'मुकुंदा! निकट चि तव अभ्युदय मना दिसतो.
तूं देखसिल असंशय देवा मासीं [10]महायशा [11]सांब्या;
कीं प्रभुनें विघ्नचमू भजका होउनि सहाय शासाव्या. ७
देइल शिव आठ, [11]शिवा आठ, पुन्हा ती च आठ वर; हा तो
भगवत्प्रसाद; जेणें कळतो सर्वार्थ, [12]आठव रहातो. ८

---

१. भक्तांच्या संसाररूप अंधकाराचा [नाश करणारा] सूर्य च अशा शंकराची कृपा. २. उपमन्यु. ३. आनंदानें सांगतो. ('साद घालणें,' 'सादविणें' हे शब्द पोपट, मोर इत्यादींच्या सानंद शब्दास लावितात). ४. रोमांचानें शोभणारें शरीर ज्याचें असा. ५. राहण्याचें ठिकाण. ६. अमृतसेवन करणाऱ्यांच्या (देवांच्या) मुख्यास—इंद्रास. ७. या आश्रमास—पंत. ८. प्रसिद्ध—पंत. कवि. ९. [माझ्या] मना. १०. सहा महिन्यानीं. ११. पार्वती. १२. स्मरण.

स्वस्वाश्रमीं[1] सर्वे [illegible] [illegible] [illegible]
हुत सिद्धिप्रद[2] असता, तरि रुचता कां मदाश्रम सर्वांतें? ९
हे मुनि सहस्रशः प्रभुकरुणेला पात्र जाहले असती.
होइल मदाश्रमींची विफळा कृष्णा! तुला चि कां [illegible]? १०
कठिनीं च कठिन, मृदुलीं मृदुल, तुझें हृदय बा! जसें तोय;
देवांसि तुजअशाशीं श्लाघ्य समागम यदूत्तमा! होय. ११
ब्रह्मण्य श्रद्धावान् तूं, शीलजितसुरापगातोय[3]!
बहु शुचि तव यश, कृष्णा! व्हाया निर्मळ सुराप[4] मातें बा.
कथितों सर्वार्थप्रद जप्य[5] महामंत्र मीं तुला, एणें
वश होइजेल देवें, जेंवि मधुरगीतमोहितें एणें[6]. ' १३
नमुनि मुनिप्रति वदलों, ' भगवंता! हा तव प्रसादकाल
पावो, घनास समयीं व्हाया सुसमृद्ध यंप्रला[7], दास.' १४
झाले मुनिवाक्श्रवणें मज एक मुहूर्त आठ वासर ते,
देहाच्या गेहाच्या होउ न देतां हि आठवा[9] सरते[8]. १५
सांगे ' सहस्रनाम ' प्रभुचें, प्रकटी ज्यासि[10] तंडी, तें,
जें दूर अविद्येतें करि, जेंवि ज्वलनतेज थंडीतें. १६
दीक्षा देउनि सुदिनीं स्तवराज्याचा करून उपदेश,
सांगे सांबाराधन, कीं ज्यां व्हावें सुसिद्धिसुपदेश[11]. १७
दीक्षितें[12] होउनि झालों त्या मुनिवृंदांत आगतप्रथ[13] मीं,
करुनि फळाशन होतों[14] मासीं नियमांत जागत प्रथमीं. १८
उदकाशन द्वितीयापासुनि संपूर्ण पांचवा मास;

---

१. आपापल्या आश्रमी. २. इच्छा पुरविणाऱ्या (शंकराला). ३. स्वभावानें जिंकिलें आहे स्वर्गंगेचें उदक ज्यानें असा. ४. मद्यपी. ५. जप करण्यास योग्य असा. ६. हरिणानें. ७. शताप्रमाणें. ८. मुहूर्त झाले, सरते हि झाले—पंक्ति. ९. आठवणीला. १०. उपमन्यूचा गुरु. ११. चांगली सिद्धि व चांगलें पद यांचा स्वामी. १२. शिवदीक्षायुक्त. १३. मिळाली आहे प्रसिद्धि ज्याला असा. १४. ध्यानधारणादि नियम दक्षतेनें पाळीत होतों.

कीं परमार्थपरां तप 'मीं च' म्हणे 'हित, न सांचवा [1]मास.'१९
शंभुपदीं शिर, होतों एक पदावरि उभा, वहायास,
परमार्थेच्छु कवण बुध न करिल सुतपीं [2]शुभावहायास? २०
षष्ठारंभीं दशशतरवितेज्याचा विलोकिला पुंज,
जो वि[3]विधवर्णशतमखचापशतद्युतिविलासिनीकुंज. २१
बहु [4]चपला, बहु [5]नीलश्वेतारुण मेघ रेखिले होते,
कोणी ही [6]अत्यद्भुतदर्शन नसतील देखिले हो! ते. २२
त्यांत सुनीळ सुनिर्मळ तेज्याचा भव्य देखिला राशी;
म[7]ळयनासि तसें, [8]शुभ देशीं जसें भव्य दे [9]खिलारासी. २३
त्या नीलवर्णतेजोराशींत प्रभु दिसे सदार मला,
ज्याच्या [10]सदापदाहरपदभजनीं दास हा सदा रमला. २४
होतां उमामहेश्वरदर्शन, मन बहु निवोनियां रमलें;
[11]युगपत्समुदित [12]जलदस्थित शशिभास्कर, असें मळा गमलें.
शोभवित तेज होती निजतेजें भगवती उमा पतिचें,
ब्रह्मांड भरुनि उरलें ऐसें सौभाग्य तें [13]उमाप तिचें. २६
झालों उत्फुल्लनयन रोमांचितकाय परमलाभानें,
सोडु नये चि पळ, [14]क्षणभरि सोडियलें चि पर मला [15]भानें.२७
शरणागतिनें दिसला देव [16]शरच्छशिसुधारसवलक्ष,
जो दुर्लभ करितां [17]हुतकरिकरसमघृतसुधार सव लक्ष. २८
वर्णील अळंकारा, आकारा, कोण आयुधा? त्याचें

---

१. मांस. २. कल्याणप्रद श्रम. ३. शेकडों रंगीबेरंगी इंद्रधनुष्यांची प्रभा हीच कोणी क्रीडा करणारी स्त्री, तिचें संकेतस्थान. ४. विजा. ५. निळे, पांढरे व तांबडे. ६. अत्यंत आश्चर्यकारक आहे दर्शन ज्यांचें. ७. सुपीक—हिरवागार—प्रदेश. ८. सुख. ९. गाईंच्या कळपाला. १०. साधूंचीं संकटें दूर करणाऱ्या चरणाच्या सेवेंत. ११. एका च वेळीं उदय पावलेले. १२. मेघपटलांत असलेले. १३. पुष्कळ. १४. दहा पळें. १५. देहभानानें. १६. शरदृतूंतील चंद्र व अमृत यांप्रमाणें शुभ्र. १७. हवन केल्या आहेत हत्तीच्य सोंडेसारख्या तुपाच्या धारा ज्यांत असे.

सर्व हि अत्यद्भुत; तें गाया अत्यल्प आयु धात्याचें, २९
अत्यद्भुत मुकुट शिरीं, अत्यद्भुत कुंडलें,[1] कुरुक्ष्मापा!
अत्यद्भुत [2]अंगदयुग, अत्यद्भुत हार, पांडवा! बापा! ३०
शूलगदावज्रपरशुचापप्रमुखें महायुधें धरिते
बहु भुज विलोकिले, जे भजकासि भवार्णवांत उद्धरिते. ३१
जो तो[3] प्रभुचा शुद्धा सत्वाआंतील शुद्ध भुज गाभा,
आहे पदाश्रित म्हणुनि केवळ न त्यजुनि शेषभुजगा भा.[4] ३२
जो विशद यश प्रकटुनि करितो कल्याण चिर विभु जगाचें,
यज्ञोपवीत वीतक्रिय[5] विप्रयशोर्थ मिरवि भुजगाचें. ३३
दिव्या अनेकवर्णा भव्या [6]आगुल्फलंबिनी माळा,
पडुनि गळा, पाय धरुनि, म्हणती जाणों, 'स्वदास सांभाळा.'
यश वस्त्राचें मिरवी शार्दूळाचें[7] चि अजिन, वलयाचें[8]
अहि, भस्म चंदनाचें; वर्णावें काय अजि! नवल याचें? ३५
प्रमथपरिवृत[9] प्रभुचा झाला, सत्प्रेक्षणीय परि, वेष
दुःप्रेक्ष्य, शरत्काळीं चंडकर[10] जसा, जयासि परिवेष.[11] ३६
एकादशशत रुद्र प्रभुतें [12]सद्रत्नकवज्रवर्मातें
होते स्तवीत, गावुनि मधुर प्रभुच्या चि भव्य कर्मातें. ३७
आदित्यसाध्यविश्वेदेववसुप्रमुख सर्वसुरसहित
वर्णन करीत होते, [13]जें हृतपीयूषगर्व सुरस हित. ३८
इंद्रोपेंद्र ब्रह्मा हे मधुर [14]रथंतराख्य सामातें
बहु निकट गात होते, ज्यां प्रभु चि म्हणे, 'विशंक गा मातें.'
आले होते योगी, देवर्षि, महर्षि, सिद्ध, चट सारे.

---

१. कुरुदेशाधिपते धर्मराजा! २. बाहुभूषणाची जोडी. ३. प्रभुचा प्रत्येक भुज. ४. तेज. ५. त्यक्तकर्म असा. ६. घोट्यापर्यंत लोंबणारी. ७. व्याघ्रचर्म. ८. कड्याचें. ९. पिशाचगणानें वेढलेला. १०. सूर्य. ११. तेजोवलय, तेजाचें खळें. १२. सद्रत्नांचें वज्रतुल्य चिलखत च अशा. १३. वर्णन. १४. मागें अ० ३।८ पहा.

तो समुदाय [illegible], मीं मुनिसम, देवदेव [illegible], रे! ४०
शून्यनिमेषहि झालों, मग येतिल न यास्तव दर्श कसे!
सकळ पल्वलें मिळाले, प्रियद[illegible]. ४१
बा! पल्वलें हि आलीं, यावें धावूनि केंवि न [illegible]!
होउनि मूर्त मिळालें विश्व तयामाजि एक अज नाहीं. ४२
गंधर्वांच्या भरिलें होतें मम सर्व मधुर गानाहीं,
वाटे गानीं तैसी कोणत हि रसाल मधुरता नाहीं. ४३
नृत्यांत अप्सरांचे लोडिति हृत्सह चि सर्व धाक थवे.
एवं प्रभुप्रसादें जो उत्सव तो न सर्वथा कथवे. ४४
सांब सदाशिव जेव्हां वर द्याया मजपुढें उभा राहे,
ब्रह्मादि विश्व सर्वहि माझ्या चि मुखांबुजाकडे पाहे. ४५
शक्ति मज महादेवा देखाया कीं स्तवावया नाहीं
ऐसें झालें, धर्मा! गजबजलों, बा! सुचे चि ना काहीं. ४६
समजे सर्वज्ञत्वें मच्चित्तांतील सर्व नृपा! हें,
देव मज म्हणे, 'कृष्णा! स्तव वद, होउनि विशंक वर पाहें.
आराधिलों असें त्वां पूर्वी शतशः सहस्रशः स्पष्ट,
न गणुनि याहुनि बहुतर वर्ष तपस्याग्रहें महाकष्ट. ४८
त्वत्सम कोण्हीं अन्य प्रिय या लोकत्रयांत मज नाहीं.
बहु असति भक्तवर्य, तुळितां पुरतिल तुझ्या न कलला हीं.' ४९
वदतां असें प्रसादें, प्रभुच्या केलें पदा शिरें नमन,
झालों मग्न स्तवनीं, म्हणत चि होतें सदा 'शिवेन' मन. ५०
अंजलि करुनि, 'नमस्ते' म्हणुनि, समस्तेश्वरासि 'तूं सर्व,'
ऐसें स्तवनीं वदलों, तेणें संतुष्ट जाहला शर्व. ५१

---

१. मार्कंडेयऋषीसारखा. २. शून्य आहे (नाहींत) निमेष (पापण्या) ज्याला असे (देव). ३. लहान सरोवरें. ४. केवळ एक हि. ५. हृदयाबरोबर. ६. अवसान. ७. राजा धर्मा! ८. तपाच्या निग्रहानें. ९. तुला नमस्कार असो.

“रज्जूंत सर्प, किंजळ किरणीं श्रुतिसन्मतें विवर्त तसे
बहु जैवि, तुझ्या ठायीं पावुनि जग जन्म तेंवि वर्ततसे. ५२
तूं तप, सत्त्वरजस्तम, विधि, शर्व, ज्वलन, वरुण, रवि, धाता,
त्वष्टा, मनु, वेद सकळ, वसु, तद्गण हि, तत्फळविधाता. ५३
सकळार्थप्रद तव पद चित्तें ध्यातात संत तत्त्वरतें,
सर्वप्रणतोद्धारीं सदय तुझें हृदय संतत त्वरतें.’ ५४
इत्यादि स्तव करितां, झाला संतुष्ट अंधकाराती,
परमप्रसन्नता करि दूर गुहास्था हि अंधकारा ती. ५५
नमुनि निवाले सकळ हि, जेव्हां मत्र सर्व तापहर पावे;
चंद्र चकोरीं द्रवतां विश्वाचे सर्व ताप हरपावे. ५६
‘जय जय!’ म्हणुनि, मम शिरीं सुरसंहति वर्षली प्रसूनाहीं,
तो काय जन, जयाच्या धन्यत्वें हर्षली प्रसू नाहीं? ५७
देवीतें, शकालें, मातें विजितामृतातिवृष्टीनें
दृष्टीनें पाहे प्रभु कृतरक्षितहृतसमस्तसृष्टीनें. ५८
चरणरजें देवांच्या जो बहु देणार लाज अगमातें,
वात्सल्येंकरुनि म्हणे ऐसें तो देवदेव मग मातें. ५९
‘कृष्णा! माझ्या ठायीं उत्कृष्टा भक्ति जी तुझी आहे,
इतें प्रसिद्ध सुज्ञ ब्रह्मादि समस्त जाणती बा! हे. ६०
मत्प्रीति हि प्रसिद्धा तुझिया ठाई असे सदा परमा.
न विसंबे पळमात्र हि तुज, माता जैवि बाळका चरमा. ६१
आराधिला तुवां बहु, देतो वरदेश आठ वर हा, या

---

१. अन्वयार्थ—जेंवि रज्जूंत सर्प तसे (आणि) किरणीं किंजळ (पद्मकेशर) विवर्त (मिथ्याभासानें) वर्ततसे तेंवि श्रुतिसन्मतें तुझ्या ठायीं जग बहु जन्म पावोनि वर्ततसे. २. त्यांचें फल देणारा. ३. तत्त्वाविषयीं आवड असणाऱ्या (चित्तें). ४. शर्व=शंकर. ५. देवसमुदाय. ६. माता. ७. जिंकलें आहे अमृताच्या अतिवृष्टीस जिनें असा. ८. उत्पत्ति, स्थिति व लय केला आहे सकल सृष्टीचा जिनें. ९. शेवटच्या, सर्वांत धाकट्या.

माग [1]स्वश्रेय, [2]सुखें न गमो परदेश आठव रहाया. ६२
देतों सुदुर्लभ हि, वर माग, तुज करिन सुखी [3]अदेयशतें.'
ऐसें म्हणे प्रभु मला, विश्वास तसें च कीं वदे यश तें. ६३
मीं त्या [4]तेजोराशिस्थितभक्तमयूरर्तवर्षातें
भगवंतातें ऐसें वदलों पावोनि परमहर्षातें. ६४
'धर्मी सुदृढत्व असो; व्हावा समरांत शत्रुचा घात;
यश बहु विमळ मिळावें, लाजावा मज महाबळा वात; ६५
हा त्वद्भक्त असावा अचळ योगें सदैव संपन्न;
व्हावें म्यां विश्वाला परमप्रिय सर्वदा जसें अन्न; ६६
द्यावें पुत्रशतांचें शत, या विश्वास [5]आठवायास;
तव सन्निधान, हा वर बा ! वरदा ! दे च आठवा यास.' ६७
वरयाचना असी जी केली, शंकर म्हणे 'तथास्तु' तिला.
सेविल न सुधा किंवा [6]भेदिपशुश्रुति च या कथास्तुतिला. ६८
त्रिजगन्माता सुयशःकर्पूराची अनादि जी कदली,
दिव्यतपोनिधि [7]देवी [8]धात्री मज सर्वपावनी वदली. ६९
"कृष्णा ! तुज भगवंतें सुतरत्न दिलें अनर्घ्य अनघातें,
मज गुहसा यश देइल जांबवतीस स्वशत्रुजनघातें. ७०
'सांब' असें नाम तया ठेवावें, सविधि बारसें करुनीं;
विश्वासि विधु तसा तव हृदया निववील बा ! [9]रसेंकरुनीं. ७१
मद्वात्सल्यें माजी 'तूं ही दे' म्हणुनि पुरविली पाठ;
आठ प्रिय वर माग; प्रभुपरि मजला हि 'घे' असे पाठ." ७२

---

१. आपलें कल्याण. २. सुखेंकरून परदेशदुःखस्मरण राहात नसतें—**पंत**. ३. न देतां येण्यासारख्या शेंकडों गोष्टींनीं. ४. तेजोराशींत असलेल्या व भक्तरूप मयूरास मूर्तिमान् मेघाप्रमाणें असणाऱ्या. ५. जगानें ज्यांचें नांव काढावें असे. ६. भेदवादी हा च पशु, त्याचे कान. ७. पार्वती. ८. माता. ९. अमृतानें (पक्षीं) आनंदानें.

जें वंदिलें विधीनें, तत्सुतसुतवंशसंभवानीं, तें
चैंरणसरोजयुग शिरें नमुनि, असें बोलिलों भवानीतें. ७३
'विश्वजननि! विप्रांच्या ठाईं तिळमात्र ही नसो रोष;
व्हावा पितृप्रसाद प्राप्त, परम भोग भोगितां तोष; ७४
शत सद्गुणपुत्रांचें; प्रीति असावी कुळीं सदा माते!
मातृप्रसाद; दाक्ष्य हि; शम ही, जेणें न जन कदा माते.' ७५
देवी म्हणे, 'दिलें हें कृष्णा! अमरप्रभाव होसील;
सत्य वदावें, ऐसें माझें तैसें तुझें हि हो शील; ७६
षोडशसहस्र भार्या त्यांचा ठाईं असो प्रियत्व सदा;
धनधान्याद्यर्थाला, व्यय करितां, क्षय तुझ्या नसो चि कदा;
तुज बांधवांकडून प्रीति सुविपुला दिली घनश्यामा!
तैसी च कांम्यता तव देहीं बहु लाजवावया कांमा; ७८
सप्ततिशतां अतिथि तुझ्या सदनांत सदा सुतृप्त होतील,
तत्कांचनपात्रीं बहु पायस तव सूदवर्ग ओतील.' ७९
देवानें आठ दिले, देवीनें वर दिले असे सोळा,
केले म्यां चोवीस प्रेमें तत्पादरेणुसे गोळा. ८०
यापरि परमेश्वर वर देउनि तत्काळ जाहला गुप्त;
विस्मित झालों, स्वप्नीं अद्भुत पाहोनियां जसा सुप्त. ८१
हें अत्यद्भुत कथिलें वंदुनि उपमन्युला नृपा धर्मा!
तो सात्विकभावाहीं परवश होऊनि पावला शर्मा. ८२
उपमन्यु म्हणे, 'दाता कीं करिता शूर शर्वसम यज्ञ
कोण्हीं देव नसे; बा! कैंचे सर्वत्र सर्व समयज्ञ?'" ८३

---

१. ब्रह्मदेवाच्या नातवाच्या (वैवस्वतमनूच्या) वंशांत जन्मलेल्यानीं (मानवानीं).
२. कार्यकुशलता. ३. सौंदर्य. ४. मदनास. ५. क्षीर. ६. आचारी लोक.
* त्यांच्या चरणरजांसारखे. * पदकमलद्वय. † सात हजार.

अध्याय सहावा.

व्यास म्हणे, 'पुत्रा ! हो प्रीत महादेव, या स्तवा पढ गा !
या पाठकताप सुजय, मेघांच्या जेंवि बर्हिताप ढगा. १
या स्तवराजें जैसा पीयूषरसें पिपासुताप सरे,
ब्रह्मांडीं कीर्ति, जसी शारदशशिचंद्रिका, सुता ! पसरे. २
मेरुनगीं सफळ करी माजें स्तवराज सुतप हा, यास
कीर्तित होतों प्रेमें तापस मीं योग्य सुत पहायास. ३
होता मनोरथ स्तवराजावांचूनि सिद्ध आशु कसा ?
झाला, शिवप्रसाद न होतां, कवणासि पुत्र बा ! शुकसा ? ४
धर्मा ! या स्तवराजें सर्व तुझे काम सिद्ध होतील;
शिवकरुणामुदिर भजकचातकवदनांत अमृत ओतील.' ५
मग सर्वदेवसंमत सांख्याचार्य हि म्हणे, 'मला कपिला
ज्ञान दिलें जगदीशें, अतिदुर्लभ अमृतफळ जसें कपिला. ६
बहुजन्में तप तपलों, जपलों, झालों उदास सुज्ञा ! न;
केलों धन्य प्रभुनें; पावे याचा सुदास सुज्ञान.' ७
शक्राचा दयित सखा, 'आलंबायन' असें जया म्हणती,
तो चारुशीर्ष करुणामय बोले, करुनि शंभुला प्रणती. ८
" म्यां शतवर्षें केलें गोकर्णीं उग्र सुतप, कीं शांत,
व्हावे अयोनिज, अजर, लक्षायु, ज्ञानसिंधु, सुत दांत. ९
धर्मा ! नावडती सुत, सुंदर हि कदापि, जे न कोविद रे !
तैसे चि पंडित हि परि बापा ! कोणास ही नको विद्रे. १०
नसतां शांत, सुताचें बहु ताप चि दे वपु; त्रपाकारी

१. सहज नाहींसा करण्यासारखा. २. मोरांचा त्रास. ३. तृषिताच्या त्रास. ४. त्वरित. ५. महामुनि कपिल. ६. आलंबगोत्रोत्पन्न. ७. जितेंद्रिय. ८. ज्ञाते. ९. कुरूप. १०. लज्जाप्रद. * प्रियकर.

काय न अदांत कश्यपसुविसि तसा देवपुत्र पोकारी? ११
सर्व हि सद्गुण सोडुनि जातात तया नरा, जरा ज्याला;
आटे प्रबळारिचमूशतमथित्या ही न राजराज्याला. १२
पुरुषास कांनकोंडेपण बा! करितां चि बोयको येतें,
न दिसे तत्त्व म्हणउनि गेलें सोडुनि काय कोयेतें? १३
झाले प्राप्त विपुलगुण सुत, तत्संबंधयोग परि टांचां,
तो तैसा लज्जाकर, जेंवि परपटोपभोग परिटांचा. १४
ऐसें मनीं विचारुनि सुविचारें आयतें वदान्यातें
मागितलें म्हणत्या 'जें इष्ट, असे आयतें, वदा, न्या, तें.' १५
दुर्घटकामपुरविता, दीनांचा आप्त, कामपुर विलया
नेता चि समर्थ जगीं; कोण दुजा आप्तकाम पुरविल यां?" १६
मग वाल्मीकि मुनि म्हणे, "पांडित्यें जाहला मला गर्व,
वेदविरुद्ध चि वदलों, अग्निसह महर्षि कोपले सर्व. १७
मज 'तूं ब्रह्मघ्न' असें वदले ते अग्निसहित मुनि सारे,
तत्काळ त्या अधर्में[12] झालों[12] आविष्ट पांडवा! बा रे! १८
गेलों शरण अमोघा अनघा परमेश्वरासि बा राज्या!
पाप पळालें, पुरते प्रायश्चित्ता न अब्द बारा ज्या. १९
यास्तव दुःखविनाशन ऐसा कोणी नसे सुरामाजी,
झाली होती[13] आख्या, सुजनाग्राह्या[14] जसी सुरा, माझी[13]. २०
मजकरवीं देवानें धर्मा! करयुग्ममात्र जोडविलें;
परमेश्वरें सुदुस्तर पापापासुनि पळांत सोडविलें. २१

---

१. अजितेंद्रिय. (या विशेषणावरून इंद्राच्या अहल्याजारत्वावर रोख दिसून येतो). २. पाकासुरशत्रु इंद्र. ३. आटोपत नाहीं. ४. लाजिरवाणेपण. ५. बायको-मुळें च. ६. थोडा. ७. दुसऱ्याच्या वस्त्राचा उपभोग. ८. 'जें इष्ट तें वदा; आयतें असे; न्या,' ऐसें म्हणत्या वदान्यातें मागितलें—पंत. ९. मदन आणि त्रिपुर किंवा स्वच्छंदानुवर्ती त्रिपुर. १०. नित्यतृप्त असा परमेश्वर. ११. मनोरथा—पंत. १२. पछाडला गेलों. १३. माझें नांव. १४. सज्जनानीं ग्रहण करण्यास अयोग्य.

* विस्तृत (दूरवर) अशा.

'तुज कविवर म्हणतिल बुध, यश गातिल सकळ,' वरद वर दे हा.
किंबहुना 'धन्य' म्हणति अमरवर हि शंभुदासनरदेहा." २२
मग राम म्हणे, "वधिला नीचांहीं[1] श्रेष्ठ मज्जनक राया!
गेलों शरण शिवाला, जेंवि नदां तप्त मज्जन कराया. २३
कारिता झालों प्रभुच्या नामाहीं सत्य पांडवा! स्तुतिला;
मुख्या हे चि, दुजी जी श्रुति न म्हणति 'सत्यपांडवास्तु[2]' तिला.
मज देवदेव सत्फळ दे सहदिव्यास्त्र परशु[3] भजनाचें;
सद्यः[4] प्रभु हा चि करी, तैसें न करी च पर, शुभ जनाचें. २५
"पापा न शिव, खळांच्या यांचां मोडुनि हि कापिल्या मोना[5],
'रे सुर हो! या माज्या मत्सम, सोडुनि हिका[6], पिल्यां[7] माना.'
वत्सा! रामा! अजराजेयामर दिव्यकाय होशील,"
ऐसें वदे महेश्वर, याचें स्तववेल काय हो! शील? २७
धन्य प्रसाद पावुनि झालों, भजतां भवा, असा राया!
सारत्व सुखें येतें भगवद्भजनें भवा असारा या." २८
विश्वामित्र म्हणे, "मीं क्षत्रिय कुरुकुळविभूषणा! पहिला,
भोगित होतों होउनि अभिषिक्त परंपरागता महिला. २९
जीची कास म्हणे, 'गे! पावलिस वृथा चि तूं सुधे! नुतिला[8],'
होतों हरित बळें, जी वसिष्ठमुनिकीर्तिसी सुधेनु तिला. ३०
तेव्हां वसिष्ठतेजें धर्मा! मीं पावलों परिभवातें;
स्पष्ट बुडालों होतों, बा! गेलों शरण मीं परि भवातें. ३१
होतें आंगीं भटपण, त्याचा आला उमाप तिटकारा,
त्यांत चि मला दुसरिया[11] देता झाला उमापति 'ट[11]'कारा. ३२
ब्राह्मण्य सुदुर्लभ, परि झालें प्राप्त प्रभुप्रसादानें.

---

१. कार्तवीर्यपुत्रानीं. २. ब्रह्मांडाश्रय-पंत. ३. कुऱ्हाड. ४. तत्काल. ५. प्रार्थना. (दुष्टांच्या प्रार्थनाना हि न जुमानतां तूं त्यांच्या माना कापिल्यास तरी त्याचें पाप तुला न लागो, असा अर्थ). ६. हट्ट. ७. माज्या वत्सास. (परशुरामास). ८. स्तुतीला. ९. क्षत्रियपण. १०. अत्यंत. ११. भट्टपणा, ब्राह्मणत्व.

अभिलषित पदार्थांची देतो संत्स्वर्द्रु एक हा दानें. ३३
अनुभवितो रंक, वरुनि अभिषेकातें, विशंक राज्याला;
पावुनि शव अमृतरसा, हा गाधिज तेंवि शंकरा ज्याला." ३४
हरिसख गृत्समद म्हणे, "गेलों होतों महेंद्रसत्रास.
चुकलों सामीं, झालों मनुसुतशापेंकरूनि संत्रास. ३५
चाक्षुषपुत्र म्हणे, 'रे! केला कीं सत्रघात, तूं पापी
एक अयुत अष्टादशशत वर्षें हरिण हो' असें शापी. ३६
होती पूर्वस्मृति, मज तृणसम जन्हि उडविलें अंशुभवातें;
गेलों शरण, नरेशा! शापें होवूनि मीं पशु भवातें. ३७
स्वमति मज म्हणे, 'वारुनि चित्तांतिल हानिलाभ-गलबा, गा;
तारिल भावें, न रुचे लव हि उमाजानिला मंगल बा! गा!'
वळवावया करावें काय पतितपावना तप शुभ जनें?
द्रवला स्वयें चि पशुपति देव अतितपा वनांत पशुभजनें, ३९
भेटुनि देव मज म्हणे, 'अमरत्वें जिष्णुसीं च तुकशील;
चुकशील न च कधीं, हो जितवाणीपाणिवर्तिशुकशील.' ४०
बापा धर्मा! कोणी विद्येनें मजअसा कवी नाहीं.
प्राचीनाहीं जैसे, तैसे कर जोडिले नवीनाहीं. ४१
वत्सळवर हर, उपमा न च कोठें राजपुंगवा! यास;
प्रेम बहु चाटवाया कीं लावी इतर हुंगवायास." ४२
पुनरपि कृष्ण म्हणे, "मीं पूर्वीं साहोनि ताप सत्वानें,
प्रभुतें प्रसन्न करिता झालों निर्दोष तापसत्वानें. ४३
वदला शंभु असें, 'त्वां शुचि तप केलें धरूनि विश्वास;

---

१. सज्जनांचा कल्पतरु. २. जगला. ३. साममंत्र म्हणण्यामध्यें. ४. सत् (विद्यमान आहे) त्रास ज्याचे ठिकाणीं असा. ५. [तो] चाक्षुष मनूचा मुलगा. ६. अकल्याणरूप वाहुटळीनें. ७. हानिलाभविषयक गडबड. ८. शंकरास. ९. ढोंग. १०. हरिणाच्या (माझ्या) भक्तीनें. ११. जिंकिलें आहे सरस्वतीच्या हाताबरील पोपटास ज्यानें असा. १२. तपश्चर्येनें.

होसील, अंतरात्मा जैसा, प्रिय तूं तसा चि विश्वास.' ४४
पूर्विल अवतारीं मीं बहुत चि मणिमंथपर्वतीं जपलों,
[1]शरद्युतसहस्रांचें सहस्रशत सुदृढनिश्चयें तपलों. ४५
भगवान् प्रसन्न होउनि, भेटुनि मज बहुत आदरें प्रभुनीं,
सुख पावलों प्रसादीं, हेमंतीं जेंवि बा! दरिद्र उनीं. ४६
शंभु म्हणे, 'न तव तपीं पाहें मीं [2]वामदेव [3]विवरातें;
मत्प्रेमा मज करवी, पुरवाया काम, देववि वरातें. ४७
चित्तीं असेल, तें तूं माग सकळ शुद्धभक्तवशगा या,'
वदला असें, दयामृतनद लावाया कवींस यश गाया. ४८
नमुनि शिरें पद, वदलों, '[4]त्वच्चरणप्रियनिवासदारा हो
मद्भक्ति, तुझ्या ठायीं श्रीमदुमासी शिवा! सदा राहो.' ४९
देव म्हणे, 'दिधलें हें मद्ध्यान समुद्र होउ, मासा हो;
मन्मूर्तिसीं जडो, बहु दयिता तव भक्ति हो, उमा [5]साहो.'" ५०
तों जैगीषव्य[*] म्हणे, 'सुलभ प्रभु, काय कष्ट गुण गाया?
कथितों स्वानुभव, दिलें [6]अणिमाद्यैश्वर्य [6]अष्टगुण गा! या.' ५१
द्याया अजातरिपुला विपुलानंद स्वयें म्हणे [7]गर्ग,
'देता झाला अद्भुत सकळकळाज्ञान कीं मला भर्ग. ५२
तैसें चि सविनयांचें, [8]धर्मज्ञसभाप्रपादितनयांचें,
एक सहस्र दिलें मज बा धर्मा! ब्रह्मवादितनयांचें. ५३
वर्षशतायुत दिधलें ससुतास मला युधिष्ठिरा! आयु,
बा! युद्धीं, वरदानीं अतुळ चि हा योगवह्निचा वायु.' ५४

---

१. शरद्=वर्ष. (कोट्यवधि वर्षें). २. बांकडा (पक्षी) सुंदर असा देव; शंकर. ३. छिद्रातें, न्यूनातें. ४. तुझे चरण हें च आहे आवडतें निवासस्थान जिचें अशी स्त्री. ५. [तुझ्या] भक्तिरूप सवतीला साहो. ६. सूक्ष्मता, स्थूलता, जडत्व, ऊर्ध्वगतित्व, सर्वाभीष्टप्राप्तित्व, इच्छाऽज्ञानित्व व इंद्रियजयत्व असे आठ गुण ज्यांत आहेत असें अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशत्व व वशित्व एतत्संज्ञक ऐश्वर्य. ७. वृष्णिकुलोपाध्याय. ८. धर्मज्ञ मंडळींच्या सभेंत संमत आहे आचरण ज्यांचें. * देवलगुरु.

त्यावरि पराशर म्हणे, 'मद्वचनातें हि परिस अनराते[1]!
शिवचरण सुरा, असुरा, बहुवरद नरा, तसेंच अमरा ते. ५५
पावे हा हि, पसरुनि प्रभुसि तपःपद्[2] विप्र मन्यास.
झाला सुत सुज्ञ, अजर, अमर, तपःपद, रविप्रभ, व्यास. ५६
कौंतेया! या लोकीं सत्यवती होय अदिति; हा साचा
विष्णु स्वयें प्रकटला, कर्ता जगदिष्टसदितिहासाचा[3].' ५७
मांडव्य म्हणे, "धर्मा! मीं नृपदूतांसि भासलों चोर,
केलों शूलप्रोत[4], व्यसन असें प्राप्त जाहलें घोर. ५८
व्यसनीं वदलों, 'शंभो! अंत पहातोसि काय? बा! धावें.
दीनासि दीनबंधो! दुःख, स्मरतां न पाय, बाधावें.' ५९
प्रभु दे अभयवर जसा बुडतां अवलंब[5] बाप दे हातें,
कळवळुनि म्हणे, 'वत्सा! बाधो तुझिया न ताप देहातें. ६०
सत्वर शूळापासुनि होइल माज्या वरें तुजी सुटका,
तुज कर्मविपाकाचा[6], मज याया शरण, दाविला चुटका. ६१
आधिव्याधि न शिवतिल तुज, बहुतीर्थाभिषेक घडतील;
स्वर्ग दिला अक्षय; तव तेजें भंगोनि षडरि रडतील. ६२
अर्बुद वर्षें वत्सा! मत्पदसेवापरा! सुखें वांचें;
घे सुख, जें अमृताच्या वरि भूदेवा! परासु खेवांचें[7]. ६३
शूलप्रोतीं, दर्शन देउनि, करुणा असी करी राया!
पीडा, व्रीडा पावुनि गेलिच सोडुनियां शरीरा या." ६४
भगवत्प्रसादकथनें सर्वांहुनि अधिक तोष गालव[8] दे;
स्वानुभवातें, अमितें हर्षे उत्फुल्ल करुनि गाल, वदे. ६५
"धर्मा! परिस प्रभुची कथितो तुज शक्ति, चाल[9] गालव हा;
कोणास हि न म्हणों दे ज्याच्या पदभक्तिचा लेंगा लव[10] 'हा!'

१. अजातशत्रो! २. तपाचें आश्रयस्थान. ३. जगाचें कल्याण करणाऱ्या उत्तम इतिहासाचा. ४. सुळावर चढविलेला. ५. आधार. ६. कर्मांचे परिणामाचा; दैवाचा. ७. आलिंगनांचें. ८. विश्वामित्रशिष्य. ९. वर्तनक्रम. १०. लाभ. (आश्रय).

श्रीगाधिजमुनिजवळि श्रुतिशास्त्रें सांत सर्वही पढलों;
श्रीगुरुपदप्रसादें पदवीस प्राज्ञमंडळीं चढलों. ६७
गेलों गृहासि, माता धावुनियां माझिया गळां पडली,
'असता तव तात, सुखी होता,' ऐसें म्हणोनियां रडली. ६८
'स्वाधिकसाक्षरपुत्रप्रेक्षणजन्यें[1] महासुखें धाता[2],
म्हणता, 'यश वदतों, मज देता जरि काय बहु मुखें धाता.' '
धैर्यातें अश्रुसह चि ती, करुनि विलाप चिर विविध, वेची;
अर्चि[3] घृतासि, तसि दशा माझ्या हृदयासि विरावें विधवेची.
गेलों शरण शिवाला, भजलों मीं सर्व ताप साहून,
बहु मानिलें प्रभुवॅर मज त्या त्या[4] सर्व तापसाहून. ७१
म्हणतां 'माग,' म्हणें मीं, 'द्यावें मज्जनकदान; होतां[5] तें,
सर्व हि असो; मज मृतें शोकीं मज्जन कदा न हो तातें.' ७२
'जा, भेटेल पिता तुज गुरुभक्तिपरा सुता, तदा नातें
निवाविल बहु' वदुनि असें, दे देव परासु तात-दानातें. ७३
आज्ञा होतां, प्रभुतें वंदुनि, आलों गृहासि लवलाहें[6],
लवलाहें हर्षभरें, कीं श्रीपदपद्मधूळिलव[7] लाहें. ७४
गेलों गृहासि मीं जों स्मरत स्मर-तम-इना[8] शरण्यातें,
तों आला तात, जसा पूर्वीं जावूनि ये अरण्यातें. ७५
इंष्टि[9] करूनि वनातें जाउनि, घेउनि फळादि वन्यातें[10],
आला; बा! अत्यद्भुत, कथितां न गमेल सत्य अन्या, तें. ७६
जितुकें वय, जो वर्ण, ज्ञान जसें, जेंवि काय[11] होता, तें
सर्व यथास्थित; वाटे, ठकिलों[12] कुतुकार्थ काय हो! तातें. ७७

---

१. आपल्यापेक्षां अधिक सुशिक्षित पुत्रास पाहिल्यानें होणाऱ्या. २. संतुष्ट होतां. ३. अग्नीची ज्वाला. ४. त्या प्रसिद्ध अशा. ५. झालें असतां. ६. त्वरेनें? ... आहे. ७. मंगलकारक चरणकमलाचे रजःकण. ८. मदनरूप अंधकाराचा नाश करणाऱ्या सूर्यास (शंकरास). ९. पाक्षिक यज्ञविशेष. १०. रानांतील पदार्थांस. ११. शरीर. १२. ठकलों गेलों. ० मृत पित्यामुळें.

द्रवला प्रेमें बहुत चि तात मज चिरागतास पाहून,
वदला, 'नसेल कोठें तप पूजित माझिया तपाहून.' ७८
'ये वत्सा ! ये वत्सा !' ऐसें मज गहिवरोनि बाहूनीं,
नैमितां, माथां हुंगुनि, आलिंगी कडकडोनि बाहूनीं. ७९
ऐसें हें अत्यद्भुत धर्मा ! प्रभुचें वदान्यपण साचें,
शंभुयशें रोमांचित होउनि, वपु होय मित्र पणसाचें. ८०
बहु शोक ताप तैसे सोडुनि या काय गालवा जावे?
स्तव जप न कळो, केवळ 'हर ! हर ! हर !' म्हणत गाल वाजावे."
श्रीकृष्ण म्हणे, "धर्मा ! वदला उपमन्यु मुनि असें तो कीं,
'परमेश्वरपदभजनें सकळ हि पुरुषार्थ सुलभ या लोकीं· ८२
शरण शिवाशि न जाती, जे तामस पापमलिन राजस जे;
जो शुद्धचरित सात्विक भवभजना तो चि साधुराज सजे.८३
शक्रत्व, ब्रह्मत्व हि, विष्णुत्व हि भक्तितुष्ट भव देतो;
वरदवर दयासागर 'नाहीं' ऐसें कदापि न वदे तो. ८४
इतरें असो कसा तरि आचरणें, सर्वथा भवीं तरतो,
जो परमेश्वरभक्त, व्यक्त महामुनिसमान बा ! नर तो. ८५
प्रभुसि मनें चि शरण जे गेले, ते सर्व अमळनय नाकीं
सेविति सुरसम हित सुरस, माहित होवूनि, कमळनयना ! कीं.
मारिल तृषिता, न मिळों देवुनि, फोडुनि तडाग, तोय, जना,
पापें लिप्त नव्हे, बा ! प्रभुचा[2] जरि काय करिल तो यैंजना.[3] ८७
पीडू जना, काळि जसा लाउनि दावा नळा, समग्रा, मीं
जाणें त्या शिवयजनें शुचि, जो दावानळासम ग्रामीं· ८८
न म्हणे शिवप्रपन्ना माजी 'संसारचक्रवशग' मती,
कीं स्मरहरचरण हेरि, ब्रह्मवधाद्यखिल दोष शश गमती.'"
यदुनाथ म्हणे, "धर्मा ! श्रीशिवपदभजन विश्वपावन गा,

---

१. आर्या० खंड २ रा, पृ० ७४, टीप ८ वा पद्य. २. प्रभुच्या(?). ३. भक्तीस.
४. शिवाला शरण गेलेल्यास. ५. शंकराचे चरण [हे] सिंह. * 'मी' हा कर्ता.

सोडुनि यासि, सुरांच्या कोण सुधी जन म्हणेल 'पाव' मेवा?
शिव चंद्र, चकोर चि, कीं शिव मुदिर, मयूर साधु चातक वा,
शिव जीवन, यावांचुनि लव हि न देहांत साधुच्या तकवा.
आम्हां तुम्हां समस्तां भक्तां द्यावीं अभीष्टवरदानें,
हें चि वैरव्रत घेउनि, उद्धरिले नत अनंत वरदानें." ९२
ऐसें अद्भुत केलें श्रीकृष्णें प्रकट सद्यश तपानें,
ज्याणें शुद्ध करावें, घडलीं असतां हि मद्यशतपानें. ९३
वदले साधु मयूरा, 'शुकसम गमसी बरा शिशो! भावें;
हरिहरपदार्पित दळ हि होउनि जितरत्नराशि शोभावें.' ९४

अध्याय सातवा.

ज्यांतिल कथांतुनि सुधावृष्टि गमे हर्षदा न धर्मा तें
हें पर्व, यांत सेविति बुध पावुनि हर्ष दानधर्मांतें. १
अन्नोदक भूवस्त्रच्छत्रोपानत्सुवर्णगोदात्या
जें पुण्य, म्हणे 'स्वाधिक' गंगा, यमुना, शतद्रु, गोदा, त्या. २
ब्राह्मणमाहात्म्य बहु श्रीमद्गंगातनूज वदला हो!
कीं जन याच्या श्रवणें जोडुनि शुचि सुकृत, उच्चपद लाहो. ३
"अयश न आलें, न स्त्री लक्षिलि, रक्षिलि यथोक्त महि ज्यां, तें
द्विजभजनबळ; नृपा! किति वर्णूं मीं भूमिदेवमहिम्यातें? ४
श्रीकृष्ण ब्रह्मण्य ब्राह्मणमाहात्म्य जाणतो; या तें
पूस, म्हणे जेंवि तृषित चातक जलदासि, 'आण तोयातें.'"
धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णा! कथितो तुज शांतनव पुसायास,

---

१. कल्पवृक्षास. २. मेघ. ३. श्रेष्ठ असे मोद. ४. पोपटासारखा (पक्षीं) शुकाचार्यासारखा. ५. तुळशीचें (पक्षीं) बेलाचें पत्र. ६. अनुशासनपर्व (पक्षीं) संक्रांत्यादि पर्वणी. ७. उपानत्=जोडा. ८. शरयू. ९. भीष्म.

वि'... वदतां व्हावें याचें बहु शांत, न वपु सायास.' ६
कृष्ण म्हणे, "म्हणतो जो 'गर्व मजपुढें करूं नको' पविला,
प्रद्युम्न भूसुरांहीं कांहीं विप्रियं करून कोपविला. ७
तो प्रद्युम्न मज म्हणे, 'आहे गुण कोण विप्रभजनांत?
'जी! जी!' म्हणुनि, नमुनि कां व्हावें दाटूनि विप्रभें अनांत?'
वदलों मीं, 'प्रद्युम्ना! सुम्ना! बापा! असें कसें वदसी?
आम्हां मुख्य जयप्रद विप्राशीर्वाद, न च असा सदसी. ९
आर्धीं पात्र ब्राह्मण सर्वांच्या वंदनास दैवत रे!
संसारीं सुख भोगुनि, विप्रभजक, नंदना! सदैव तरे. १०
कुळपूज्य तुझा आजा वसुदेव हि देवकी हि आजी, जी
विप्रांसि करिति, जैसे चातक मेघांसि, करुनि 'आ' 'जी! जी!'
सुख द्यावया समर्थ ब्राह्मण, अत्यंत दुःख अथवा; हे
सर्वींहीं पूजावे, हा धडक अनादि राजपथ वाहे. १२
पुत्रा! ब्राह्मणपूर्वक, सर्व हि जे लोक आणि लोकेश.
सत्त्याज्य, पात्रदूषक, जो विप्राभक्त, होय तो केश. १३
पहिली भस्म कराया, क्षिप्र रचाया हि नूतना सृष्टी,
जाण यथार्थ, समर्था विप्रांची ईशशक्तीसी दृष्टी. १४
आयुष्य, कीर्ति, यश, बळ, फळ हें द्विजपूजनीं सुता आहे;
साहे न क्षिति यांच्या अहिता, जरि नगशता सदा वाहे. १५

---

१. मूळांत या ठिकाणी 'वि' एवढें अक्षर दिसत आहे. पुढील अक्षरांवर शाईचा डाग पडला आहे व त्यावर हरताळ आहे. अंत्याक्षर सानुस्वार व फाट्याचें (उकारी वगैरे) आहे. चातुर्मास्यांच्या प्रतीत 'वदतां व्हावें याचें चित्त चि' व कोल्हापूरचे पंतभक्त दाजीबावा पुजारी यांच्या प्रतीत 'कीं विवदतां हि व्हावें' अशा रीतीनें मात्रा भरून काढल्या आहेत! २. आयासें सहित—पंत. ३. अनिष्ट. ४. कृष्णरुक्मिणीपुत्र. ५. तेजोहीन. ६. चांगली तरवार. ७. ब्राह्मण आहेत पूर्वी ज्यामध्यें. ८. सज्जनानीं त्याज्य. ९. भोजनपात्र दूषित करणारा (पक्षीं) सत्पात्राला दूषित करणारा. १०. शेंकडों पर्वतास.

प्रद्युम्ना! मीं 'आपण ईश्वर' ऐसें मनांत आणून,
कैसा आदर न करूं, विप्र तपोनिधि समर्थ जाणून? १६
म्हणसिल हो एखादा! पात्र करुनि रक्तनयन कोपा 'हूं!'
विप्र महद्भूत[1], तया होउनि तूं त्यक्तनय नको पाहूं. १७
ज्या प्रेमें स्वापत्या, त्या प्रेमें ब्राह्मणासि पोखावें;
कल्याणार्थ, सुनेनें सासूचें जेंवि, तेंवि सोसावें. १८
शत पथ आहेत, परि क्षेमपथ[2] नसे चि या पथापरिस,
पुत्रा! स्वानुभवाची कथितों, ती आदरें कथा परिस. १९
हरिपिंगल[3], चीरवसन[4], कृश, दीर्घश्मश्रु, बिल्वदंडधर,
बहु उंच जो प्रमाणें जैसा विंध्याभिध प्रचंड धर[5], २०
ऐसा एक ब्राह्मण हिंडे या द्वारकेंत येऊन;
तें तेज तसें आलें, ग्रीष्मीं दुःसह जसें चि ये ऊन. २१
हिंडे राजपथांत प्रकट सभाचत्वरांत[6] यदुनाथा!
प्रद्युम्ना! तो गाय स्वाभिप्रायप्रकाशिका[7] गाथा. २२
'सत्कारुनि, दुर्वासा ब्राह्मण कोणी गृहांत वसवील?
बसवील दैवतापरि, सुखवील, न कोपवील, हसवील?' २३
उच्चस्वरेंकरुनियां गाथा[8] सर्वत्र गाय हिंडत या;
ग्राहक न मिळे, सुयशोवस्त्रांचें जें तदुक्त दिंड[9] तया. २४
स्वगृहांत वसविला म्यां, सफळा व्हाया स्वसंपदा, नमुनीं;
स्वोग्रत्वें देता जो प्रथम चि सर्वांसि कंपदान मुनी. २५
वसला माज्या सदनीं तो दुर्वासा मुनींद्र मन्नमनें.
तें तें सिद्ध असे बा! जें त्याच्या वांछिजेल अन्न मनें. २६
नित्य उपासित होतों आंग त्या हव्यभुग्रविप्रखरा[10],

---

१. संमाननीय व्यक्ति. २. कुशलप्रद मार्ग. ३. तांबुस व पिंवळसर. ४. वल्कलें धारण केलेला. ५. पर्वत. ६. सभागणांत. ७. आपला हेतु व्यक्त करणारें. ८. गीत. ९. गाठोडें, गठ्ठा. १०. अग्नि व सूर्य यांप्रमाणें प्रखर अशास.

तऱ्हि तो न तुष्ट, रुष्ट चि; [१]उग्रांशप्रभव उग्र विप्र खरा. २७
तत्सेवेला जपली निजली क्षण ही तव [२]प्रसू नाहीं,
वर्णावी सुकुमारी जी [३]जातीच्या नव प्रसूनाहीं. २८
निजले माजे न दिसा, घटिका हि न राति सूद [४]नांवांचे;
अहि ज्यांत, त्या गृहीं बा! धृति काय [५]अरातिसूदना! वांचे? २९
अन्न बहुसहस्रांचें एके समयीं पळांत जेवि, खरी
प्रळयाग्निशक्ति दावी; ते काय कथूं, पदार्थ जे विखरी? ३०
'नीज सुखें, करितों [६]पदसंवाहन, जेव, मायबापा! न्हां;'
मुनिसि म्हणे, कोपे; परि थार्बी प्रेमें न माय बा! पान्हा. ३१
व्हावें गुप्त, अकस्मात् प्रकट, हसावें, उगें च वरडावें,
नाचावें, धावावें, जाळुनि गृह, वस्त्र ही नव, रडावें. ३२
भलते भलत्या समयीं युक्तायुक्त हि पदार्थ मागे जे,
ते तत्काळ हि देतां, न स्वीकारी; उगा चि रागेजे. ३३
त्यागुनि पलंग, मागे होउनि अतितप्तकाय बाजा च,
[७]कंथा चि आणवी तोः सांगावा फार काय बा! जाच? ३४
सदनीं कन्या, मृदुला शय्या [८]धूततापसा [९]सिता पाहे,
जाय; 'पदार्थ' म्हणे, 'बहु [१०]देतिलें मज तापसासि तापा हे.' ३५
ऐसा विलोकिला म्या [११]प्रचुर चमत्कार नित्य नव याचा;
आढळला जन तैसा तितुक्या कोणी च अन्य न वयाचा. ३६
जातां गेला चि दिसे, करि रुसल्याच्या उदंड [१२]परि [१३]पर तो;
सासूस जांवईसा वाटे गेला रुसोनि परि परतो. ३७
[१४]स्वरगकलहीं न ज्याचा मागें, वाहूनि आण, पाय सरे;

१. [आत्रेय व अनसूया यांचे पोटीं] रुद्राच्या अंशापासून जन्मलेला. २. आई.
३. जाईच्या. ४. नांवाला सुद्धां. ५. शत्रुनाशका! ६. पाय चुरणें. ७. गोधडी.
८. ताप झाल्यासारखा होऊन. ९. पांढरी स्वच्छ. १०. मूळपाठ–होतिल.
११. पुष्कळ. १२. प्रकार. १३. परंतु. १४. कल्पवृक्षाशीं कलह करण्यांत.

प्रकटुनि सहसा चि म्हणे, 'उष्ण चि पाहुनि आण पायस रे!'
'ज्याचे, ज्ञान हि अर्पिंति, केवळ दासासि न वेसु, पाय, 'सखा'
न म्हणों देति सुरतरुसि, तो तूं हें उष्ण नव सुपायस खा.' ३९
ऐसें म्हणोनि कांचनपात्रीं म्यां वाढिलें सुपायस त्या,
जपलों मुनिस बहु, जशा अपति पतिस करुनियां उपाय सत्या.
प्रद्युम्ना! सूदजना सोडूं दे श्वास न मुनि पायसदा,
झाला तृप्त प्रभु, कीं, जपलों मीं दास नमुनि पाय सदा. ४१
होउनि तृप्त मुनि म्हणे, 'कृष्णा! जें शेष राहिलें पात्रीं,
हें पायस लावावें सर्वत्र क्षिप्र आपल्या गात्रीं.' ४२
प्रभुसि 'अवश्य' म्हणुनि म्यां पायसशेषें स्वकाय सारविला.
नक्षत्रांसि असो, परि विधुचा संकोच कायसा रविला? ४३
पायसलेपन देहीं दृष्टांतीं सच्छवा रुचो, पडतें
नीट चि युक्ति पहातां हें, कीं मीं कृष्ण दारु, चोपडं तें. ४४
भैष्मीचा ही झाला मुनिवचनें काय पायसा मान्य;
मोडील कोण आज्ञा? बापा! ते काय पाय सामान्य? ४५
मग रुक्मिणीस योजी, आधीं योजूनियां रथास मज.
विप्रप्रभुत्व, पुत्रा! सादर परिसोनि ही कथा, समज. ४६
जेंवि रथाला घोडा जोडावा, एक त्या दुजी घोडी,
जोडी स्वास तसें बा!, वद कोणाच्या यशीं असी गोडी? ४७
बसुनि रथीं राजपथीं बहु मिरवत चालवि प्रतोदानें;
लोका शोकाचीं दे, धरुनि तसी चाल, विप्र तो दानें. ४८
जी जांतीपुष्पांच्या नवमाळेसी च सुतनु तोलावी,
त्या भैष्मीस नृपपथीं विप्रप्रवर प्रतोद तो लावी. ४९

---

१. खीर. २. द्रव्य. ३. साध्वी स्त्रिया. ४. खीर वाढणाऱ्या. ५. शरीरावयवांस. ६. सज्जनांच्या कामास. ७. घोडा. ८. चोपडण्याचे पदार्थ. ९. 'प्रतोद' हे घोडे, बैल वगैरेंना टोंचण्याचें एक साधन आहे. तथापि 'चाबूक' अशा अर्थानें त्याचा उपयोग करण्याचा लोकप्रचार आहे. १०. जाईच्या फुलांच्या.

टोंची मुनि प्रतोदें, उघडि यशाचें कवाड; बाटों च
दीन अनांत, परि म्हणें मीं मनिं, 'निश्शंक वाडवा! टोंच.' ५०
मुनिनें गमे कराया देह सफळजनन टोंचिला गावा
कविनीं मुक्तामणिसा श्रुतिभूषण जन नटों चि लागावा. ५१
यादव म्हणति, 'दवानळ दुर्वासा, हे लता पंहा कोंव!
या उग्र ग्रीष्मीं हे दूर्वा साहेल ताप हा काय? ५२
ब्राह्मणजाति श्वश्रू, अससिल कसि वृष्णिसंपदे! सासु?
लोकीं बहु दांष्टिक ही ऐसी न सुनेसि कंप दे सासु.' ५३
पुर तळमळे तसें हृदतापें बहु जेंवि याद तळमळतें;
म्हणति, 'पथरजांत खरिस नलिनमृदुलपादतळ मळतें!' ५४
कष्टीं धर्माचरणीं श्वशुरानें योजितां स्वदयितातें,
पाहूं, वारूं, न शके जाणों ती विनयवसति दयिता तें. ५५
कैकेयीवर मुनि, मीं राम, म्हणति, 'विरह पळ न यो,' ध्याती
परिहारोपाया, कीं जाणों न द्वारका, अयोध्या ती. ५६
मीं नाकावरि ठेवीं वाराया लोक अंगुलीला च.
धरिली तापभरातें सर्व जनें स्पष्ट पंगुलीला च. ५७
झाले चित्र चि पाहुनि पौरांचे याटसुर थवे गा! ते;
देती मुनिच्या धाकें राजपथीं वाट सुरथवेगातें. ५८

---

१. या आर्येचा अन्वयार्थ कोल्हापूरचे प्रसिद्ध व्युत्पन्न व पंतभक्त दाजीबावा पुजारी यानीं स्वलिखित पोथींत पुढीलप्रमाणें दिला आहे—"मुक्तामणिसारिखा श्रुतिभूषण म्हणजे कर्णाभरणरूप जो देह तो कविनीं गावा, तें ऐकुनि श्रोताजन नटों चि लागावा म्हणजे नाचूं चि लागावा, अशा अभिप्रायें देह सफळजनन म्हणजे सार्थकजन्म कराया मुनिनें टोंचिला ऐसें मज गमे." २. देह कसा म्लान झाला पहा—पंत. ३. रुक्मिणीरूप दूर्वा. ४. यादवलक्ष्मी! ५. जिवंत. ६. खाट. ७. कमलाप्रमाणें मऊ पादतळ ज्याचें असे. ८. श्वशुररूप अशा दुर्वासानें. ९. दशरथानें कैकेयीस दिलेला वर. १०. चिंतिती. ११. मानानें किंवा अधिकारानें थोर असणारा मनुष्य नाकावर बोट ठेवून लहानाला आपला निषेध व्यक्त करितो.

भगवंताची सेवा काहींसी द्वारकापुरीं घडली;
धांवडितां रथ, मंथरगति वैदर्भी सती पथीं पडली. ५९
मुनिच्या मनांत होतें कीं, बहुवेगं रथा पिटाळावें;
माझ्या चित्तीं सत्वें दुस्तर संकट तथापि टाळावें. ६०
परि भैष्मी स्खलनातें पावे; जें सौकुमार्य, तो दोष;
रोष प्रभुला आला; गुण हि अगुण होय, जो न दे तोष. ६१
तो मुनि कोपोनि म्हणे, 'तरते सिंधूंत जे नदा भगणा
'दुस्तर' म्हणति, तयांचें हृदय सदुपदेश जेन दाभण गा. ६२
स्खलन समीं[6] राजपथीं पावतसे बायको, समजलाहे
आशय; आली घेउनि एक तऱ्ही काय कोस मजला हे?' ६३
ऐसें वदला, रुसला, गेला टाकुनि रथावरूनि उडी;
मन्मति विकळा झाली, प्राणवियोगेंकरूनि जेंवि कुडी. ६४
द्रुत दक्षिणेकडे मुनि पायानीं उत्पथें चि तो धावे;
होता गुप्त, तरि सुता! कोठें तच्चरणपद्म शोधावे? ६५
तैसा चि तूर्ण पायसादिग्धतनु, विरोनि आपुल्या आगें[10],
'भगवन्! प्रसीद[11]' ऐसें म्हणत द्रुत मीं हि धावलों मागें. ६६
वैदर्भी ही धावूनि ये, प्रार्थी मंजु मौंजियाचितसें,
'न घडेल स्खलन पुन्हा, बैस रथीं हें चि आजि याचितसें.'
वात्सल्यें कळवळला, वळला चि, सुजाण विप्र संभ्रमनें[12];

---

१. भगवान् दुर्वासाची. २. मंदगति. ३. व्रीदानें. ४. अडखळून पडली. ५. अन्वयार्थः—जे सिंधूंत तरते (तरणारे) भणगा (भिकार) नदा 'दुस्तर' म्हणति, तयांचें हृदय जेन (बुरणूस) [व] सदुपदेश दाभण [असें] गा (म्हणा). बुरणुसांतून दाभण काढून घेतां च भोंक बुजतें, तसें च लबाडांच्या मनावर सदुपदेशाचा कांहीं च परिणाम होत नाहीं. (रुक्मिणी लबाडीनें अडखळली, असा भाव). ६. सपाट. ७. लवकर. ८. आडमार्गानें. ९. खिरीनें माखलें आहे शरीर ज्याचें. १०. अपराधानें. ११. क्षमा करा. १२. मनोभावानें केलेल्या नमस्कारानें. * माझ्याप्रमाणें च.

स्वाराधनफळ आम्हां, विश्वास हि, आणवि प्रसन्नमनें. ६८
तो तेजस्वी मातें सादर पाहुनि म्हणे, ' महाबाहो !
बा ! हो धन्य; स्पर्धा करुनि परमह न तुज्या महा बाहो. ६९
अति दुर्जय परि कृष्णा ! त्वां कोप प्रकृतिनें चि बा ! जिंतिला.
जी महिषघ्नी देवी योग्य मिळाली च आलि आजि तिला. ७०
इतुक्या दिवसांत तुझें दिसलें नाहीं च तिळ हि आग मला,
सादर गमलासि, जसा चातक मेघासि करुनि 'आ' गमला. ७१
झालों सुप्रीत, मला वांछितवर सर्व माग, अथवा हो
'दे' न म्हणतां चि पूर्ण; ब्राह्मणपदभक्तिभव्यपथ वाहो. ७२
तें काय योग्य, भक्तें मुख, 'दे' हे शब्द वदत, पसरावें ?
सुभजकहितार्थ कृष्णा ! माजें सर्वार्थपद तप सरावें. ७३
बा ! भाव मनुष्यांचा अन्नीं जोंवरि जसा दृढ असेल,
तोंवरि तैसा चि तुझा ठायीं तो भाव निश्चळ वसेल. ७४
त्वत्कीर्तिपुण्य लोकीं नांदेल सदैव पूतनाकाला !
त्वत्पुण्यगुणश्रवणें जातिल होवून पूत नाकाला. ७५
स्पष्ट विशिष्टत्वातें तूं त्रैलोक्यांत पात्र होशील,
सर्वां लोकांस प्रिय परम तुझें एक मात्र हो शील. ७६
पात्रादि फोडिलें जें, गृह भूषण वस्त्र जाळिलें रागें,
स्रकचंदनान्नपान हि जें कांहीं व्यर्थ नाशिलें मागें, ७७
दिव्य यथास्थित सर्व हि किंवा तदधिक गृहीं पहासील,
किंबहुना पुष्पादिक तें देवब्राह्मणां वहासील. ७८
अमृत चि साराविलें हें माजें उच्छिष्ट अन्न गात्रास;
मृत्युंदवाचा नाहीं या सद्गुणपत्रिसन्नगा त्रास. ७९

---

१. आपल्या सेवेचें फल. २. दुसऱ्याचें तेज. ३. सात्विक स्वभावानें. ४. तव प्रकृति—**पंत.** ५. धर्मार्थकाममोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थांचें निवासस्थान. ६. तुझ्या कीर्तींचा महिमा. ७. 'जन' असा अध्याहार. ८. हार. ९. मृत्युरूप वणव्याचा. १०. सद्गुणरूप पक्ष्यांच्या [देहरूपी] उत्तम वृक्षास.

बा ! त्वां देहीं धरिलें जें हें, पायस न, होय पविकवच;
प्रासामृतसें ज्याचें माजें बहु आदरूनि भविकवच. ८०
कां सारविले नाहीं पायांचे मात्र पुत्रका ! तळवे?
उरलें अपक मृदुपण कीं हें, जेणें फुला हि नातळवे. ८१
हें न मम प्रिय, पायसलेपा केलीं न पात्र पादतळें;
निवड करुनि, तृषितांसीं सुज्ञा ! सांगेल काय वाद तळें?' ८२
मुनिचा प्रसाद होतां वत्सा ! जों आपणाकडे पाहें,
तों पहिल्याहूनि अधिक मीं श्रीसंपन्न शतगुणें आहें. ८३
करुनि प्रसाद मजवरि, वैदर्भीतें हि मग म्हणे विप्र,
'वत्से ! मत्सेवेचें सत्फळ, 'दे' न म्हणतां चि, घे क्षिप्र. ८४
सर्वां स्त्रियांत रुक्मिणि ! कन्ये ! होसील वरयशा पात्र,
पावेल न रोगजरावैवर्ण्यातें कधीं तुझें गात्र; ८५
दिव्यकुसुमदाम तसें वाहेल सदैव पुण्यगंधातें;
सेव्य गुणांतें होइल हें, जैसें सत्य सत्यसंधातें. ८६
पुत्रि ! वरिष्ठा होसिल हरिच्या षोडशसहस्र भार्यांत;
कीर्तीत कीर्ति तव हो मान्या, मम माय जेंवि आर्यांत. ८७
आराधन कृष्णाचें नित्य प्रेमेंकरूनि करिसील,
हरिशील चित्त पतिचें, धरिसील सुशील जेंवि हरि-शील. ८८
बहु आवडसिल कृष्णा, ती अभ्रमु जेंवि त्यां सदानगंजा;
पतिसह उत्तमलोकीं वससिल, जासि शंभुसह सदा नगजा.'
मुनि सुवरभूषणांहीं त्वन्मातेतें असें अलंकारी,
लंकारी जो, तो चि प्रभु कार्यांतीं जसा अ-लंकारी. ९०

---

१. वज्राचें चिलखत. २. कल्याण—पंत. कल्याणकर वचन. ३. बाळा ! ४. ज्या मृदुपणाच्यानें फुलाला हि स्पर्शवणार नाहीं. ५. वैवर्ण्य=निस्तेजता. ६. पारिजातक-पुष्पमालेप्रमाणें. ७. सत्यप्रतिज्ञांस. ८. अनसूया. ९. ऐरावताची स्त्री. १०. ऐरावत-नामक मदमत्त हत्तीस. ११. गिरिजा. १२. पृथ्वीचा राक्षसभार उतरल्यावर.

भैष्मी चित्तांत म्हणे, 'अगइ ! गवसला महाकसाल्याला
देह, शि*ःस्नात असा ज्यीं, शोभा पहा कसा त्याला !' ९१
प्रस्थानीं तो भगवान् मुनि कुरवाळुनि म्हणे नतास मज,
'कृष्णा ! मेघश्यामा ! बा ! माझ्या माधवा ! मता समज. ९२
आम्हीं शिव, यश द्याया भजकांतें, जाहलों असों देही;
कृष्णा ! नित्य ब्राह्मणभजनीं ऐसी च मति असो दे ही.' ९३
वदुनि असें, तेथें चि प्रभु झाला गुप्त; पुनरपि तयातें
देखावें चि म्हणें मीं स्वःस्थातें जेंवि सुनर पितयातें. ९४
तेव्हां चि प्रद्युम्ना ! अतिचित्रा अनुभवूनि या महिम्या,
त्वन्मातेसह, न सरों देतां अर्धार्धमात्र याम हि, म्यां, ९५
ब्राह्मण म्हणेल जें, तें सर्व करावें चि सर्वदा साचें,
हें गुप्त व्रत वरिलें; कीं, यांत चि सर्व इष्ट दासाचें. ९६
तदनंतर भैष्मीसह आलों होवूनि मुदित बहु धामीं,
पाहें मुनिप्रसादेंकरुनि चमत्कार उदित बहुधा मीं. ९७
जो काय दग्ध केला होता मुनिनें पदार्थ, जो भग्न,
त्यातें अभिनव पाहुनि, जालों बहु विस्मयांत मीं मग्न. ९८
आंत सदय शांत सदा, दिसला बाहेर मात्र कोपन गा !
प्रभु महेहा, गेहा शोभा दे, कुशळ जेंवि ओपँ नगा. ९९
म्यां देखिलें रुचिर, नव, दृढ, वस्तु सकळ, जया विनाशी, तें;
जीं उष्णें, तीं च करिल नयनें न इतर तयाविना शीतें. १००
जें पात्र भंगिलें, जो सुरस उडविला, तया चि सुरसानें
तें पात्र पूर्ण जालें; करि कौतुक काय भूमिसुर सानें ? १०१

---

१. अत्यंत परिश्रमात सांपडलेला. ('कसाला' हा शब्द पूर्वी शांतिपर्व अ० ७। ५७ मध्यें आला आहे). २. देहधारी. ३. देवातें–शंकरातें (पक्षीं) स्वर्गस्थास. ४. प्रहराचा चवथा भाग हि. ५. उत्पन्न झालेले. ६. नाना प्रकारचे. ७. उजळा. ८. अलंकारास. ९. 'दुर्वास' हा कर्ता. १०. लहानसहान. * अभ्यंगस्नान केलेला.

तुडवी, उडवी, पूर्वी कोपोनि न ज्या मनोरमा ल्याला,
त्या चि पहाता झाली रम्या फुला गृहांत माल्याला. १०२
जे पूर्वदग्ध, झाले पर्यंक प्रकट शुचि नवे दांतें;
विप्रप्रसादज असे ते देती, तेंवि रुचि न वेदान्त. १०३
ऐसा परमक्षोभ चि झाला परमप्रसाद बा! गा! तो;
हा कृष्ण विप्रमहिम्या, इतरांसि म्हणावया 'दैवा' गातो. १०४
त्यांपासुनि देहानें, वाचेनें, प्रेमयुक्त चित्तानें,
विप्रासि रौक्मिणेया! मीं पूजितसें सदैव वित्तानें.' १०५
यापरि कथिलें धर्मा! म्यां प्रद्युम्नासि तें चि तुज राया!
सत्य वदविलें भीष्में विप्रभजनशुद्धमार्ग उजराया." १०६
रामसुत मयूर म्हणे, 'जाणेल निका मनीं चमत्कृतिला;
नुमजुनि कथे! न मानिल तुज, तेंवि निकाम नीच मत्कृतिला.'

अध्याय आठवा.

व्यास म्हणे, 'गांगेया! श्रवण करुनि सर्व दानधर्मातें,
नृप पावला प्रकृतितें, अमृतें रोगार्त जेंवि शर्मातें. १
त्वां मेघें केला हा गर्जुनि कौंतेयमोर सानंद,
बोध दिला पुष्कळ या, कृष्णा दे जेंवि गोरसा नंद. २
धर्ममना बोध सुखद झाला, मणिलाभ जेंवि उरगमना;
आतां आज्ञा द्यावी या कुंतीनंदनासि पुरगमना.' ३
भीष्म म्हणे, "स्वपुरातें त्वां सद्गुणहंसमानसा! जावें,
स्वपदीं देवेंद्रापरि होउनि बहु पूज्यमान साजावें. ४
सुश्री, सुकीर्ति, होइल गति ही बरवी; प्रजा चि रंजीव.

१. फुलांस. २. हस्तिदंतीं. ३. ब्राह्मणाच्या कृपेनें झालेले. ४. [ब्राह्मणांपुढें] वांका. ५. खरा सज्जन. ६. अत्यंत. ७. स्वस्थचित्त झाला. ८. सर्पाच्या (नागाच्या) मना. ९. मोठें वैभव. * तेव्हांपासून.

त्या काळ हि कर जोडी, म्हणती वर विप्र ज्या 'चिरं जीव[1].' ५
वाढे प्रताप सुकृतें, अल्प हि जो अग्नि, जेंवि तो धमनें[2].
लुब्धें धनसंचयसा, संरक्षावा अपोनि बोध मनें. ६
यावासि आणुनि घनश्यामा! सद्दयासुधारसमयास[3];
व्हावा सहाय घेउनि करवाळ[4] जसा सुधारें समयास. ७
होतां चि उत्तरायण ये मज जात्यासें[5] बोळवायास.
मुनि हो! या सर्व तुम्हीं, स्वपदरजांमाजि घोळवा यास." ८
भीष्मासि धर्म वंदी भ्रात्यांसह, त्या हि केशवासहित,
यत्पदपद्मांचा[6] करि मातृशताहूनि लेश वासें हित. ९
करुनि पुढें गांधारीसह धृतराष्ट्रास, शक्रसम हर्षी,
गेला पुरा युधिष्ठिर राजा, सभ्रातृवर्ग, समहर्षी. १०
प्रेषी स्वस्थानाप्रति सत्करुनि पौरंजानपदलोक[7];
सांत्वुनि हरि स्त्रियांचा दानेंमानेंकरूनियां शोक. ११
शुद्धें चित्तें वित्तें नमुनि यथायोग्य गौरवि, प्राशी
सादर चकोरसा तो कौंतेय सुधांशुगौर[8] विप्राशी. १२
वारी अवृष्टिचा[9] बहु तो भीष्म चि गांधिसुत[10] ऋषी वळसा.
ओळे धर्मघन, सुखी होय जन समग्र हि कृषीवळसा[11]. १३
होता पुरीं युधिष्ठिर लोकव्यवहार चालवीत नयें,
जो कथिला सर्वज्ञें सद्गतिकीर्त्यर्थ जाह्नवीतनयें. १४
सरतां चि दक्षिणायन शांतनवप्रोक्त समय आठवुनि,
साहित्य पुढें चंदनघृतरत्नसदंबरादि पाठवुनि, १५

---

१. दीर्घकाळ वाच. २. फुंकण्यानें. ३. दयामृतमय अशा. ४. चांगल्या धारेची तरवार. ५. [परलोकीं] जाणाऱ्यास. ६. ज्याच्या चरणकमळाचें अल्प हि सान्निध्य. ७. सर्व प्रजाजन. ८. चंद्राप्रमाणें शुभ्र. ९. अवर्षणाचा फेरा. १०. विश्वामित्र. (एका भयंकर दुष्काळांत कुत्र्याची तंगडी खाण्यच्या प्रसंग आला असतां विश्वामित्रानें ऐंद्राग्नेय विधीनें चरु कढवून इंद्रादिकांस हविर्भाग दिले, तेव्हां इंद्रानें पाऊस पाडला व त्यामुळें दुष्काळ गेला). ११. शेतकऱ्यासारखा.

गांधारी, धृतराष्ट्र, भ्राते, कुंती, युयुत्सु, युयुधान,
याजक, जनार्दन, विदुर, ज्याचा सज्जनसभेंत बहुमान, १६
यां सर्वांतें घेउनि, अग्नि पुढें करुनि राजराज्याचे,
गेला पाय पहाया गुरुवत्सळ धर्मराज आज्याचे. १७
जावूनि कुरुक्षेत्रीं त्या श्रीभीष्मासमीप तो पावे;
श्रीव्यास नारद निकट ज्याच्या, ज्यांहीं पुमर्थ[1] ओपावे[2]. १८
नानादेशसमागत नृपति मुनि न वदति निकट लेश, तशा
पाहे, गमे पिपीलिक[3] त्या गुडराशीस चिकटले शतशा. १९
उतरुनि धर्म नमी त्यां, जे विपुल[4] अलिप्त[5], जेंवि गगन, मुनी;
वदला विनयें ऐसें श्रीगंगानंदनासि मग नमुनी. २०
'तो हा नमितो, वदतो, पढविसि तूं मनुजदेव[6] कीरां[7] ज्या;
आला असे पहा तो, जो प्रसवलि तनुज देवकी, राज्या! २१
सस्त्रीक[8] ज्येष्ठ तनय आला आहे, कनिष्ठ[9] ही राया!
नेत्रें उघडुनि पहा राजेंद्रा! सुक्षमुकुटहीरा! या. २२
भीम, सिताश्व, नकुळ, सहदेव तुजे नमिति पाय; हेमा जी
न म्हणे तवचरणरजोधिक, करिती नमन माय हे माजी. २३
नृप, मुनि, कुरुजांगलजन[10], देवर्षि हि, पातला असे व्यास;
आले सेव्य तरुकडे द्विज[11] जेंवि, त्यजुनियां असेव्यास. २४
हे ऋत्विक् सर्व तुझे आले घेऊनि अग्नि समयास;
साहित्य सकळ केलें श्रीकृष्णें, हें सुचेल न मयास[12]. २५
नेत्रें उघडुनि राज्या! आम्हां सर्वांकडे पहा, बोल;
तववचनामृतपानीं झाले आहेत कर्ण हे लोल.' २६

१. चतुर्विध पुरुषार्थ. २. द्यावे. ३. मुंगळे. ४. अमर्याद (पक्षीं) थोर अंतःकरणाचे. ५. सर्वव्यापी पण कोणत्या हि पदार्थांत न मिसळणारे (पक्षीं) विषयांपासून अलिप्त. ६. नृपति. ७. पोपटास. ८. गांधारीसह धृतराष्ट्र. ९. विदुर. १०. कुरु आणि जांगल देशांतील लोक. ११. पक्षी. १२. मयासुरासारख्या कल्पक शिल्पकाराला हि, असा भाव.

उघडुनि नयनें भीष्म, प्रेक्षुनि सर्वांकडे म्हणे धर्मा,
'आलासि बरा समयीं, वत्सा! मीं बहुत पावलों शर्मा. २७
सित[1] पक्ष, माघ कीं हा? शरशयनीं बहुत जाहलों कष्टी,
बापा! वर्षशतसमा म्यां द्वयूना[2] रात्रि कंठिल्या षष्टि. २८
वत्सा! धृतराष्ट्रा! तूं ज्ञाता, तुज पाठ च्यार ही वेद;
भावि कदापि चुकेना, आतां कांहीं करूं नको खेद. २९
तुजला देवरहस्य व्यासापासुनि असे विदित राज्या!
सत्सूक्ति[3] सेविल्या त्वां, न मिळाव्या संसृतींत[4] इतरा ज्या. ३०
हे पांडुचे जसे सुत, धर्मैं तैसे चि सर्व तव राया!
गुरुवत्सळ धर्म, समज अचळत्वें[5] तुल्य पर्वतवरा[6] या. ३१
[7]चिंतामणिची तापा जासि न, करुनि शर्महानि, दे शाला,
सत्संगति तासि; न तुझ्या उल्लंघिल धर्म हा निदेशाला. ३२
पुत्र न ते; अरि दारुण, खळतक्षकसर्पपाक[8], वणवे च.
तच्छोकें तेज्याचा, सुज्ञ असुनि, करिल बा! कवण वेच?' ३३
इतकें धृतराष्ट्राला सांगुनि, मग त्यासि[9] आपगातनय
नमि, ज्याचे रिपु वसले ज्यासह, होवूनि आप[10], गात नय. ३४
'चालाया, बोलाया देसी जीवासि तूं चि देवाद्या!
पुतळीस सूत्रधारक[11] कीं वादक शक्ति जेंवि दे वाद्या. ३५
पांडव आहेत तुझ्या पदरीं, म्यां रीति म्हणुनि निरवावे.
आप्तत्व तुजपुढें बा त्रिजगज्जनका! कशास मिरवावें? ३६
मज भक्तवत्सळा! त्वां आज्ञा द्यावी शरीर सोडाया,
देशील तूं चि, सुकृत न माज्या पदरांत सुगति जोडाया. ३७
हा घेतो जेणें[12] तव नाम, परा मुख न वासु देवा तें.

---

१. शुक्ल. २. साठास दोन कमी, अठ्ठावन. ३. साधूंचे सदुपदेश. ४. संसारात. ५. स्थैर्यावरून (पक्षी) निश्चयाच्या अढळपणावरून. ६. मेरूला. ७. आशेस. ८. दुष्ट अशा तक्षक सर्पाचीं पिलें. ९. श्रीकृष्णास. १०. आत्मीय. ११. कळसूत्रें हलविणारा. १२. ज्या मुखानें.

मागेन, भजन सोडुनि, दुसरें तुज सुख न वासुदेवातें. ३८
उक्त न करुनि, सुयोधन दुर्मति बुडवुनि धरा, बुडाला च.
धरिल कसा सद्रस तो, ज्या कलशाच्या घंरा बुडाला च? ३९
व्यासें हि नारदें ही तूं मजला मधुरिपो! कळविलास,
तेंन्हि च तुजपुढें शत्रुथींचे दुर्जय हि पोकळ विलास. ४०
नारायणा! त्वदाज्ञा होतां हा, जेंवि मंडपा वेल,
उत्तमलोकासि तुझा सेवक, होवूनि थंड, पावेल.' ४१
कृष्ण म्हणे, "या लोकीं, म्हणसी होऊनि सज्ज, 'न वसूं' तें
रुचलें; जा पाव सुखें भीष्मा! तूं सुज्ञ सज्जन वसूंतें. ४२
या लोकीं तुज कांहीं शांतनवा! लेशमात्र अघ नाहीं,
कामशरांहीं भिन्न प्रभु तूं वज्राद्रि जेंवि न घनाहीं. ४३
मार्कंडेय तसा तूं पितृभक्त, मुनींद्र वर्णिती बा! हे,
यास्तव मृत्यु तव वशीं आनत होवूनि भृत्यसा आहे." ४४
आज्ञा देतां देवें, भीष्म, प्रतिपाल्य जे सदा वपुसे,
पांडव, धृतराष्ट्र, विदुर, सर्व सुहृद्वर्ग जो, तयांस पुसे. ४५
'परिसा हो! सर्व तुम्हीं, मागतसे भीष्म हा निरोपातें;
लोभ न देवू सत्या, दे जेंवि ग्रीष्म हानि रोपातें. ४६
रक्षुनि शुद्धयशातें मेळवितें जेंवि सत्य, यश तातें
तेंवि न मेळविलें; हो! हें चि करी दूर अत्ययशतातें. ४७
भूतीं दया असो द्या; व्हा इंद्रियषडरिनिग्रहीं धीट;
सोडुनि अन्य पथ, धरा निजधर्माचारमार्ग हा नीट. ४८

---

१. [तृं] सांगितलेलें. २. छिद्र. ३. तं परमेश्वर असल्यामुळे च. ४. भीष्म हा अष्टवसूंपैकीं सोमसंज्ञक वसूचा अवतार असल्यामुळें 'तत्स्वरूपांत मिळून जा' असे म्हटलें आहे. ५. घणानीं. ६. पितृभक्त असा तूं. ७. नम्र. ८. चाकरासारखा. ९. पालन करण्यास योग्य. १०. तयांस? ११. अन्वयार्थ–रक्षुनि (रक्षण करून) जेंवि सत्य शुद्धयशातें मेळवितें तेंवि तातें [आपल्या मुलाना] रक्षुनि यश न मेळविलें. १२. शेंकडों संकटाना. * विदूरपर्वत (हिऱ्याचा पर्वत).

चैतन्य सम पदार्थे, गुरु लघु देहें दिसो करी कीट.
ब्राह्मणसत्काराचा येवूं देवूं नका मनीं वीट.' ४९
कथुनि असें, आलिंगुनि धर्मासि, पुन्हां सरिद्वराज म्हणे,
'बा ! प्राज्ञ गुरु ब्राह्मण पूजावे त्वां सदैव राजमणे !' ५०
सर्वांसि पुसुनि शंतनुसुत तो राहे मुहुर्तभरि उगला,
फुगला सुखें, मनांत श्रीकृष्णाच्या धरूनि पदयुगला. ५१
वंदुनि चिंतुनि चित्तीं, शांतनवें भक्तवत्सळा हरिला,
ज्या धारणा तयांचा ठायीं आत्मा यथाक्रमें धरिला. ५२
ऊर्ध्व गति प्राणांची करितां आश्चर्य जाहलें मोटें,
व्यासप्रमुखमुनींहीं जें पाहुनि घातलीं मुखीं बोटें. ५३
तो ज्या ज्यातें सोडी तत्काळ विशल्य होय तें अंग,
असुनीं तनुचा तैसा त्या शल्यानीं हि सोडिला संग. ५४
झालीं क्षणें विशल्यें भीष्माचीं वीररससुधापात्रें,
कृष्णप्रमुखांचीं ही झालीं रोमांचितें तदा गात्रें. ५५
भेदुनि मस्तक आत्मज्योति महोल्का तसें शिरे व्योमीं;
मुनि वदले, 'या तेजीं तें आल्हादप्रदत्व, जें सोमीं.' ५६
'करुनि प्रकाश गगनीं, मग नीरंध्ररांत, जेंवि सवित्याचें
मंडल, अदृश्य झालें तें आत्मज्योति,' म्हणति कवि, 'त्याचें.'
क्षत्ता, युयुत्सु, पांडव, कृष्णागुरुचंदनें चि आशु चिता
उचिता रचिती; त्या श्रीगांगेयाची तसी च बा ! शुचिता. ५८
रत्नकनकगंधांबरमाल्याहीं भीष्मदेह तो भावें
धर्म, विदुर शोभविती, जेणें सुकृतें उगें चि शोभावें. ५९
ज्या पाहुनि मृत्यु म्हणे, 'देतो मज, करुनि हा तप, त्रास,'

---

१. भीष्म. २. आनंदपूर्ण झाला. ३. वृत्ति एकाग्र करून श्वासनिरोध करणें. ४. ब्रह्मांडीं प्राण नेला असतां. ५. आश्चर्य प्रकट केलें. ६. वीररसरूप अमृतानें भरलेलीं पात्रें च अशीं (गात्रें). ७. मोठ्या ज्वालेसारखें. (आत्मज्योति). ८. मेघांत. ९. विदुर. १०. कृष्णागुरु-(धूपकाष्ठविशेष)-सहवर्तमान चंदनानें. ११. सहज.

त्या प्रभुवरी धरी धृतराष्ट्रसुत युयुत्सु आतपत्रास. ६०
जे झाले माराया ज्या शस्त्रव्रातदातयावरि, ते
उडविति धवळें चवरें भीमार्जुन बा ! तदा तयावरि ते. ६१
ज्याचें सुतापसां गुण, कटक जसें सेव्य नुत हिमाद्रीचें,
त्या प्रभुचीं उष्णीषें धरिती सप्रेम सुत हि माद्रीचे. ६२
स्त्रीवातस्पर्श नसे गंगेवांचुनि जया सपरिवारा
कौरवपतिस्त्रिया सुव्यजनें घालिति, तयास परि, वारा. ६३
बहु सामगान झालें, वाटे शोभा तसी न यज्ञांत,
कीं नारदादि जेथें, वर धर्मज्ञांत जे नयज्ञांत. ६४
करुनि पुरावा कृष्णागुरुकर्पूरादिपुण्यगंधाचा,
संस्कारिला यथाविधि देह चिताग्नींत सत्यसंधाचा. ६५
अपसव्य करुनि सर्व हि धृतराष्ट्रप्रमुख सज्जन चितेतें,
वाटे गंगेंत करिति यज्ञांतावभृथमज्जन चि ते तें. ६६
गांगेयास व्यासें, गंगोदक नारदें दिलें, असितें,[10]
तेणें[11] हि, सुगति पावुनि, अरि बहु वर्णिति जयाचिया असितें.[12]
विश्व धवळिलें जेणें स्वयशाहीं चंद्ररश्मिगौराहीं,
त्यासि भरतभार्याहीं सतिळ जळ दिलें, तसें चि पौराहीं. ६८
प्रकटे जळदानाच्या अवसानीं भूषणास्यरुचिरहिता,[13]
करि परिदेवन[14] दीना देवनदी नारदादिमुनिमहिता.[15] ६९
ती रोदन करित म्हणे, "भारत हो ! भूप हो ! अहो ! मुनि हो !

---

१. छत्रास. २. [सिद्ध] झाले. ३. शस्त्रसमुदायाचा—बाणांचा वगैरे—वर्षाव करणाऱ्यावर. ४. हिमालय पर्वताचे नांवाजलेले कडे. ५. ग्रहण करण्यास (पक्षीं) आश्रय करण्यास. ६. किरीटें. ७. सामवेदाचें गायन. ८. उलटी प्रदक्षिणा घालून. ९. यज्ञाच्या अंतीं केलें जाणारें अवभृथस्नान. १०. मुनिविशेषानें. ११. त्या कृष्णानें. १२. [नंदकनामक] तरवारीस. १३. अलंकार व मुखावरील प्रभा यांविरहित असा. १४. शोक. १५. नारदादि मुनींनीं स्तविलेली.

वाटे, न जपुनि, न तपुनि, न नमुनि, कोण्ही श्रमी न होमुनि हो.[1]
जो शुद्ध[2]राजवृत्तें संपन्न, धनेंकरूनि यक्षपसा,
कोणी हि कवि धराया ज्या न, जसा पारदास[3] दक्ष पसा; ७१
प्रज्ञेनें वाक्पतिसा, संपन्न जसा महामुनि यमानीं;
मणिनीं शेषशिरोगणसा साजे जो सदा सुनियमानीं[4]; ७२
सादर सदा गुरूंचें वृद्धांचें जो सभाजन[5] कराया,
ज्या तेंवि शोभवी बहु जेंवि कवींची सभा जनकराया; ७३
वदले सुज्ञ, 'त्रिजगीं जोडा गुरुभक्त ज्या न पहिल्याला;
जो गुरुभक्तिरुचिस[6] रवि, परगुरुभक्तित्वचेस[7] अहि त्याला;' ७४
अरिकटकझषकुळीं[8], स्वव्यसनतमीं[9], जो महाव्रत [10]तिमि, रवी;
ज्याच्या प्रसूपुढें न च यश अमृतफळा महाव्रतति[11] मिरवी. ७५
आचार्यें ही रामें शस्त्रास्त्राहीं न जो पराभविला,
वधिला शिखंडिनें तो, नवल, कसें भंगिलें तृणें पविला? ७६
हें माझें हृदय मला भारत हो! अश्मसारमय[12] वाटे,
परमप्रियपुत्राच्या न विरहशोकेंकरून जें फाटे. ७७
क्षत्र[13] समग्र हि 'हा! हा!' करि, हरितां कन्यका, शिरा ज्याच्या
तेजें लववी, नगरीं, करुनि तुमुळ जन्य[14] काशिराज्याच्या; ७८
ज्यासम बळवान् महिवरि कोणी ही ऐकिला न राजन्य[15];
जैसें अमरवरासीं, दुर्घट ज्यासीं तसें नरा जन्य; ७९

---

१. जप, तप, नमन व होमहवन करून कोणी हि व्यर्थ श्रमी होऊं नये; कारण, भीष्माचें उदाहरण पाहिलें असतां, इतकें करून हि शेवट सुखाचा होतो च असें नाहीं, असा भावार्थ. २. शुद्ध अशा राजाचरणानें. ३. पान्यास. ४. अहिंसादि बाह्येंद्रियनिग्रहानीं. ५. पूजन. ६. गुरुभक्तिरूप प्रभेस. ७. परमगुरु परमेश्वर त्याच्या भक्तिरूप कातेला. ८. शत्रुसैन्यरूप माशांच्या समुदायांत. ९. स्वजन-**पंत.** स्वजनांच्या संकटरूप अंधकारांत. १०. देवमासा. ११. कल्पलता. १२. दगडाचें च. १३. अन्वयार्थ—काशिराज्याच्या नगरीं तुमुळ युद्ध करुनि कन्यका हरितां ज्याच्या तेजें समग्र हि क्षत्र 'हा! हा!' करि व शिरा लववी (माना खालीं घाली). १४. युद्ध-**पंत.** १५. क्षत्रिय.

वधिला शिखंडिनें तो, नायकवे सज्जनाक्यश कानें.
शशकानें मथिला हरि, कीं म्हणतां पक्षिपाळ मशकानें? ८०
जेणें रामगुरु कुरुक्षेत्रीं बहु पीडिला अबहुयत्नें,[1]
वधिला क्षुद्रें; कौस्तुभ परिभविला कृत्रिमें कसा रत्नें? ८१
तुज वदले पाहुनि तव साधुसभा 'जनक' विप्र शांतनवा!
कोठें पाहूं करिता साधुसभाजन[2] कवि प्रशांत नवा?" ८२
ऐसे विलाप करितां समजावी वासुदेव गंगेतें;
मन शुद्धबोधदुग्धें क्षाळी, शोकेंकरूनि रंगे, तें. ८३
"देवि! नको शोक करूं; शुद्धयशा तो न तव तनय शमला,[3]
श्रुत इतर असें करितें सत्कविवाणीस न वतन यश[4] मला. ८४
उत्तमलोकासि, यशें श्रोत्यांचा हरुनि ताप, गेला गे!
रसिकांसि तव सुतचरित अमृताहुनि गोड आपगे[5]! लागे. ८५
भद्रे[6]! हा वसु येथें शापें होता धरूनि नरतेतें;
ठावें तुज, या लोकीं तुच्छ सुखा आदरूनि न रते, तें. ८६
तदनुमतें चि करि तुझा हा त्यासीं तेंवि जन्य पणतूं[7] तें.
पुत्राच्या रणमरणें आलें विश्वांत धन्यपण तूतें. ८७
शुभदर्शने! सुत तुझा पार्थशराहीं च पावला पतन;
'वर्त[8]!' न म्हणावें; गेलें होतें, तें साधिलें पुन्हां वतन[9]. ८८
तुंज[10] सुतशोक शिखंडी, सिंहीला शश, कधीं न दे वधुनीं;
विजय हि न वधी; कीं तो मृत्यु तयाच्या अधीन देवधुनी! ८९
उद्यतबाणा[11] भीष्मा होती शक्रीं हि शक्ति न वधाया,
कीं तव शुचि कुक्षिभवा घडली परमेशभक्ति नवधा[12] या. ९०
याच्या शराहुनि अधिक तेजस्वी कवि म्हणेल कां पविला?

---

१. फार प्रयत्नाशिवाय; सहज. २. साधूंचें पूजन. ३. मृत झाला. ४. असें यश मला श्रुत नाहीं-**पंत.** ५. गंगे! ६. हे कल्याणि! ७. अर्जुन. ८. हाय. ९. वसुत्वरूपी वतन. १०. सुतशोक सिंहीस शश न दे, तसा शिखंडी तुज-**पंत.** ११. सज्ज आहेत बाण ज्याचे अशा. १२. नवविधा.

कीं येणें परिभविल्या पुष्पशरें[1] वज्रपाणि[2] कांपविला. ९१
जरि देवता समस्ता मिळल्या, करिया रणीं न तच्छमना;
कीं तो होता ज्ञाता, साक्षात् स्मरहर तसा चि अच्छमना[3]. ९२
तो स्वच्छंदें चि तनु त्यागुनि गेला, परें न वधिला, गे!
मृत्युवशा मर्महता न मराया बहु असा अवधि लागे. ९३
प्रसवुनि म्हणती, 'वत्सा! आचर, होवूनि वीर, सूचित[4] रे!'
तुजसारिखी सुदुस्तरसुतशोकाब्धींत वीरसू[5] चि तरे. ९४
प्रसवश्रम भोगुनि ही, सुयश न मिळतां, अवीरसू चि रडे;
समरहत-सुवीरस्तुत-सुत-शोकभरें न वीरसू चिरडे." ९५
व्यास हि म्हणे, "विशोका[6] हो, तो पडला सुखांत वसु नाकीं,
वसुभार्या[7] म्हणती 'प्रियकर' पार्थशिलीमुखां[8] तव सुना कीं."
श्रीमत्कृष्णोक्ति करी त्या गंगेच्या हि दूर शोकास,
जी पापताप वारुनि, निववितसे कीर्तनें हि लोकास. ९७
आज्ञा देउनि, घेउनि ती शिरली निज सुतारक वनांत[9],
त्या चि कथेचा आला कांहींसा या उतार[10] कवनांत. ९८
रामसुत मयूर म्हणे ज्ञात्यां रसिकांसि पसरुनीं पदर,
'मीं तुमच्या अमृतकरें, गरुडें पावे न जेंवि नीपें[11] दर. ९९
सज्जन मातें देवू संग, जसा गरुड दे कदंबातें;
देणें मीं च न, गाइल बहु नाकीं मत्पिता मदंबा तें.' १००

इति श्रीमन्महाभारते आनुशासनिके पर्वणि श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचितेऽष्टमोध्यायः।
श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु । ॐ तत्सत । स्वस्ति । श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

---

१. मदनानें. २. इंद्र. ३. शुद्ध अंतःकरणाचा. ४. अत्यंत उचित असें. ५. वीरमाता. ६. शोकरहित. ७. भीष्म हे वसु, अर्थात् वसुभार्या त्या गंगेच्या सुना. ८. अर्जुनाचे बाणांस. ९. उदकांत. १०. उतारा; प्रतिबिंब. ११. कदंबवृक्षः (अमृत हरण करून येत असतां विसावा घेण्यासाठीं गरुड एका कदंबवृक्षावर बसला; त्या वेळीं कांहीं अमृतबिंदु त्या वृक्षावर पडल्यानें तो अमर झाला).

अश्वमेधपर्व.

अध्याय पहिला.

दायाद[1] पांडुचा त्या गांगेया आठवूनियां रडला,
दारुण कर्में[2] मूर्छित होउनि, गंगातटीं च तो पडला. १
धृतराष्ट्र म्हणे, 'धर्मा! न करुनि हितवचनें[3], बुडविली महि म्या;
कां शोक करिसि? आश्रय तूं चि कुरुकुळांत सयशा महिम्या.'
कृष्ण म्हणे, 'तूं धर्में न्यायें संपादिलें[4] करीं राज्य,
यज्ञ करुनियां धर्मा! अन्नधन ब्राह्मणांसि दे प्राज्य[5].' ३
धर्म म्हणे, 'मागतसे तुज जोडुनि हात, पावना! दे हें,
कृष्णा! अंतीं जावा, जोडाया हा तपा, वना, देहें.' ४
व्यास म्हणे, 'जरि हिंसादोषास्तव पावली च भय मेधा[6],
तरि धर्मा! सांग[7] करीं अस्मद्वचनेंकरूनि हयमेधा[8].' ५
धर्म म्हणे, 'निःसंशय पाप सकळ अश्वमेध वारील;
जरि तो घडेल विधिवत्, तरि सर्वा भूमितें हि तारील. ६
परि धन नसे, कसा मज केवळ अधनास सांग सव घडतो?
पुष्कळ असेल ज्याच्या पदरीं कांचन, तयासि सवघड तो. ७
बहु दुःसह हृदयींचे आझुनि ज्यांचे न वाळले घाय,
त्यां[9] हतनृपबाळांला मागावें धन मुनीश्वरा! काय?' ८

---

१. पुत्र. (धर्म). २. भीष्मद्रोणादि आप्तांच्या वधरूपी आपल्या क्रूर कृत्याने (त्याच्या आठवणीनें). ३. आप्तांच्या उपदेशाप्रमाणें आचरण न करून. ४. मिळविलेलें. ५. पुष्कळ. ६. बुद्धि. ७. सर्वांगानें पूर्ण, कोणतें हि उणें पडूं न देतां. ८. अश्वमेधयज्ञातें. ९. पित्यांच्या भारतीयुद्धांत झालेल्या वधामुळें ज्यांच्या मनाला झालेलें तीव्र दुःख अद्यापि ताजें आहे, त्या युद्धांत मारलेल्या राजांच्या मुलांजवळ.

व्यास म्हणे, 'युक्ति तुला कथितों मीं कोष पूर्ण होयास;
आहे हिमाचळीं धन, आणाया सिद्ध तूर्ण हो यास. ९
यज्ञांत धन मरुत्तें जे विप्रांला दिलें, तिहीं श्रांतीं
त्यजिलें कांटाळुनि, तें पुष्कळ आहे हिमालयप्रांतीं.' १०
धर्म म्हणे, 'इतुकें धन संपादी तो कैसा मरुत्त नयें?
येणें चि पात्र आत्मा केला त्या, ज्या यशा मरुत्तनयें.' ११
व्यास म्हणे, "रविवंशीं प्रख्यात करंधमाख्य जो राजा,
धर्मा! मरुत्तपृथिवीपाळाचा, जाण, होय तो आजा. १२
प्रख्यात अंगिरा मुनि जो, त्याचा होय भूप तो याज्य;
साधु अविक्षिन्नंदन धर्मन्यायें सुखें करी राज्य. १३
शतमख मरुत्त यांसीं लागे तेजें परस्पर स्पर्धा,
जाणों राज्या याच्या तो, त्याच्या हा, बळें हरी अर्धा. १४
अपकर्ष मरुत्ताचा व्हाया कांहीं उपाय चालेना,
प्रबळा हि मारुताला जैसा रत्नप्रदीप हालेना. १५
गुरुसि म्हणे, 'योग्य तुला अमरेश्वर मीं, न मर्त्य तो याज्य.
रसिकें तैल न खावें, मिळतां नव विपुळ धेनुचें आज्य.' १६
हरितें म्हणे गुरु, 'धरिन त्याच्या मीं न स्रुवां सवामाजी,
संधा भंगुनि येवूं देइल न च अश्रु वासवा माजी.' १७
जाय मखार्थ बहाया तो नृप, तें सर्व वृत्त परिसून;
सासू करी उपेक्षा, त्यागीना स्वविनयासि परि सून. १८
नमुनि नृप म्हणे, 'माजें वांछित सद्यजन, तें पुरो, हित हो;

---

१. हा दिष्टकुलोत्पन्न अविक्षित राजाचा पुत्र. २. त्या [धन नेतां नेतां] श्रमलेल्यानी. ३. कोणत्या नीतिमार्गानें. ४. समुद्रलंघनादि यशें वानरात अतुल हनुमान्, तसा मरुत्त नरांत अनंतधनदानयशेंकरून-पंत. ५. ब्रह्मदेवाच्या दहा मानसपुत्रांपैकी एक. ६. यजमान; यजन करून घेणारा. ७. शंभर यज्ञ करणारा; इंद्र. ८. अर्ध्याला. ९. कमीपणा. १०. यज्ञादिकांत अग्नीत आहुति घालण्याची लांकडी पळी, ११. प्रतिज्ञा. १२. चांगलें यज्ञकर्म.

साहित्य सिद्ध झालें, जैसें कथिलें तुम्हीं पुरोहित हो!' १९
आंगिरस म्हणे, 'येइन मीं न तुजकडे, त्यजूनि शक्रातें,
जा, मुग्धा! दुग्धातें सोडुनि सेवील कोण तक्रातें?' २०
फिरला मरुत्त, लज्जित होय, म्हणे, 'दुःसहा व्यथा माझी.'
आर्ता धन्वंतरिसा, त्या नारद भेटला पथामाजी. २१
नमितां स्पर्शे निववित्ति देवर्षिचरण तया सखेदा ते,
जे कलिकुतुकी, कलिहर, कामद, कल्पद्रुचे सखे दाते. २२
खेद पुसोनि मुनि म्हणे, 'सुरपतिभाग्यासि लोभला जीव,
त्यासि, तदनुजा जाउनि शरण, यशें बहुत शोभ, लाजीव. २३
करुनि विरोध विटविला सुरगुरुनें दीर्घदृष्टि संवर्त
उन्मत्तसा चि फिरतो, योगबळें करिल सृष्टिसंवर्त.' २४
राजा म्हणे, 'जिणें त्या त्याचा गो वि प्रसाद देवर्षे!
असि युक्ति सिकिव; घनसा अमृतें तो विप्र साद दे, वर्षे.' २५
नारद म्हणे, "शिवातें पाहे वाराणसींत गुण पर हा,
मोक्षपुरीद्वारीं तूं भलतें स्थापूनि एक कुणप रहा. २६
परतेल शव विलोकुनि जो, त्वां संवर्त तो चि जाणावा,
कीं काशींत शिव चि शव, हा त्याचा मुख्य भाव बाणावा. २७
परतेल कुणप पाहुनि, जावें तेव्हां उगें चि त्यामागें;
मग एकांतीं, जोडुनि कर, विनवावें तुवां महाभागें. २८
'मीं संवर्त, असें तुज कोणीं कथिलें?' असें पुसेल मुनी,

१. अंगिरा मुनीचा पुत्र बृहस्पति. २. [रोगानें] पीडिलेल्यास. ३. कलहाची हौस असणारे. ४. कलहाचा नाश करणारे. ५. बृहस्पति. ६. त्याचा धाकटा भाऊ जो संवर्त त्याला. ७. दूरदर्शी. ८. जगाचा नाश. ९. अन्वयार्थः-राजा म्हणे, "देवर्षे! जिणें त्याचा प्रसाद [होय] त्या गो (वाणीतें) वि (बोल) [व] तो विप्र अमृतें घनसा वर्षे व साद दे (हांक दे) असि युक्ति सिकिव." १०. गुणपर=गुणातीत अशा(?). ११. अयोध्या, मथुरा मायावती, काशी (वाराणसी), कांची, अवंतिका, द्वारावती अशा सात मोक्ष-पुऱ्या आहेत.

तरि माझें नाम तया सांगावें, तत्पदांबुजें नमुनी. २९
'कोठें आहे नारद?' ऐसें ही जरि पुसेल, तरि त्यातें,
'शिरला दहनांत' असें सांग, भिवु नको चि, कोप करित्यातें."
मुनि जाय असें सांगुनि, ज्याचें यश नित्य गीत सद्वारीं;
मांडी कुणप मरुत्त हि, जाउनि वाराणसीस, तद्वारीं. ३१
तों ये संवर्त, फिरे पाहुनि तत्काळ कुणप, हा याला
अनुसरला नृप, बसला होता जो दूर खुण पहायाला. ३२
पाय धरूं जाय नृपति, तों करि चेष्टा अनेकधा कपिसा,
उडवी रज दगड, थुके, बहु दावी त्यास जेंवि धाक पिसा. ३३
जों जों असें छळी मुनि, तों तों राजा मरुत्त कर जोडी;
गोडी कळतां, मधुतें जसि मासी, वारितां बहु, न सोडी. ३४
भागुनि वटातळीं मुनि बसुनि, म्हणे, 'सोसिका नृपा! वळलों;
वद, मी संवर्त असें कोणी कथिलें? तुला कसा कळलों? ३५
वदसील सत्य, तरि तूं स्वमनोरथसागरांत तरसील,
करितां असत्य भाषण, मस्तक शतधा फुटोनि, मरशील.' ३६
भूप म्हणे, 'गुरुपुत्रा! मजला तूं नारदें कळविलास,
साधुविना साधुपरिज्ञानीं न चले चि धीबळविलास.' ३७
संवर्त म्हणे, 'राया! सत्य वदसि, नारदा असें कळलों,
जन मोहाया, कपटें झालों उन्मत्त, मी बळें मळलों.' ३८
'नारद कोठें आहे?' ऐसें पुसतां, पुन्हा हि पद नमुनी,
भूप म्हणे, 'गुरुपुत्रा! शिरला दहनांत सिद्धिसदन मुनी.' ३९
ऐसें ऐकुनियां, तो पावे आनंद आंगिरस, डोले,
'इतुकें असें कराया मी ही आहें समर्थ' हें बोले. ४०

---

१. गाइलेले. २. साधुमंडळीनीं. ३. संवर्ताला. ४. नानाप्रकारच्या. ५. वेडा. ६. सहनशील अशा! ७. प्रसन्न झालों. ८. साधूला ओळखण्याचे कामीं. ९. बुद्धिसामर्थ्याचा खेळ. १०. मुद्दाम. ११. वाईट स्थिति अंगिकारिली. १२. हें एवढें करण्याला म्हणजे नारदानें केल्याप्रमाणें दहनांत प्रवेश करण्याला.

निर्भर्त्सना करुनि मुनि, पुनरपि त्या नृपतिला म्हणे, " अज्ञा!
[1]वातविकारें भ्रमलों, नेतोसि मला कशास रे! यज्ञा? ४१
[2]निजमानसवशवर्ती भ्रांत तुझें करिल काय हा यजन?
[3]अ-सु-पोतीं चढुनि, पडुनि परमव्यसनीं, म्हणे चि 'हाय!' जन.
[4]कार्य नव्हे, [5]परिपाकीं म्हणविल जें कर्म 'हा!' नयज्ञा! तें;
जा तूं देवगुरुकडे, न्यावा त्वां तो चि, [6]हा न यज्ञातें. ४३
हरिलें सर्व हि तेणें, विनवावा स्वयजनार्थ तो यांज्यें,
झालों भिन्न, निवडलीं होतीं न कदापि एक [10]तोयाज्यें." ४४
भूप म्हणे, 'घे पदरीं [11]यां न [12]कृतहरिप्रशंस तो [11]यांज्या.
स्वीकारील कसा त्या, टाकी निवडूनि हंस तोया ज्या? ४५
लंघाया इच्छितसें तव सामर्थ्यैंकरूनि शक्रातें,
[13]तेजस्विजनोत्कर्षासहनातें [14]सर्वकाळ [14]वक्रातें.' ४६
संवर्त म्हणे, 'राज्या! याज्याचा उचित होय [15]अत्याग;
शरणागतयजमानत्यागें जोडीन मीं न अत्याग. ४७
स्वीकारुनि करिन तुज्या धरुनि यशाचा चि लोभ यजनातें;
द्वेषें देइल तुज बहु, दे इतरा जेंवि [16]तो भय जनातें. ४८
सुरपतिच्या सुरगुरुच्या द्वेषा शकसिल न तूं सहायास;

१. वायूच्या झटक्यानें. २. स्वच्छंदानें वागणारा. ३. फुटक्या नावेंत. ४. करण्यास योग्य. ५. परिणामीं. ६. मी संवर्त. ७. [त्वां] यजमानानें. ८. विभक्त. ९. वेगळीं केलेलीं. १०. पाणी आणि तूप हीं. (पाणी जापर्यंत तुपांत मिसळलेलें असतें तोंपर्यंत त्याला तुपाची च योग्यता येते; परंतु तें वेगळें केल्यावर ती रहात नाहीं. तद्वत् मी माझ्या भावापासून—बृहस्पतीपासून—वेगळा झाल्यानें आतां माझे ठायीं त्याचेसारखी योग्यता राहिली नाहीं, असा भाव). ११. मला यजमानाला. १२. केली आहे इंद्रप्रशंसा ज्यानें असा. (मागें २० वी आर्या पहा). १३. बाणेदार लोकांचा अभ्युदय ज्याला सहन होत नाहीं अशा. १४. सदोदित आपल्या च कुऱ्यांत असणाऱ्या. १५. मोठें पातक. १६. इंद्र.

[1]समयीं सोडिसिल नृपा ! मग जरि गडबडुनि मज [2]सहायास.
तरि तुज सबांधवातें शापुनि करिन क्षणांत मीं भसित;
स्पष्ट प्रथम चि वद; मम मुख अयशें न करिसील कीं [3]असित ?'
नृपति म्हणे, 'संगति जरि सोडिन, तरि मज कधीं न हो सुगती;
विषयांसीं संग घडो, ज्यातें सेउनि मदें [4]कुधी [5]फुंगती.' ५१
विप्र म्हणे, " दृढनिश्चय ऐसा केला तुवां जरि, मरुत्ता !
[6]तरि शक्रमर्दीं घनता साची व्हाया, दिली तुज मरुत्ता. ५२
कीर्ति असावी अतुळा, तैसी च मखीं समृद्धि कनकाची,
जाउनि शरण, करावी स्तुति कथिन तसी [7]कुमारजनकाची.
प्रख्यात मुंजवान्गिरि [8]हिमवत्पार्श्वीं नृपोत्तमा ! आहे,
तेथें शुद्ध कनकखनि, तद्रक्षक यक्षबळ सदा राहे. ५४
साक्षान्महेश वसतो त्या स्थानीं, त्या प्रभूसि आठीव
देइल आज्ञा, 'सेवक, आणाया विपुळ हेम, पाठीव.'" ५५
ऐसें सांगुनि, साधन भगवत्स्तोत्रादि सर्व जाणविलें;
भूपाकरवीं प्रेषुनि [9]राजपुरुष, बहु सुवर्ण आणविलें. ५६
पात्रादि सर्व पुष्कळ केलें त्या अध्वरांत कनकाचें,
[10]सनकाचें संवर्तीं सामर्थ्य, [11]तयाचिया हि [11]जनकाचें. ५७
तें ऐकुनि, चिंतेचा झाला ज्ञाता हि सोयरा [12]जीवें;
बहु कृश [13]विवर्ण तद्वपु जळ सरतां जेंवि होय [14]राजीव. ५८
'हा आपणाहुनि अधिक होइल धनवान् स्वशत्रु संवर्त,'

---

१. आणीबाणीच्या वेळीं. २. सहायकर्त्यास. ३. काळें. ४. दुष्ट बुद्धीचे लोक. ५. उन्मत्त होतात. ६. अन्वयार्थ—तरि (तर मग) शक्रमदीं (इंद्राच्या गर्वाचे ठायीं) घनता (मेघरूपता) साची व्हाया तुज [मी] मरुत्ता (वायुता) दिली. (वायूनें मेघाचा नाश होतो त्याप्रमाणें तुझ्यायोगानें इंद्राचा गर्वपरिहार होईल). ७. कार्तिकस्वामीचा पिता शंकर, त्याची. ८. हिमाचलाचे बाजूस. ९. राजाचे नोकर. १०. ब्रह्मदेवाचा एक मानसपुत्र. ११. त्या सनकाचा पिता जो ब्रह्मदेव त्याचें. १२. बृहस्पति ज्ञाता असून हि चिंताग्रस्त झाला, असा भावार्थ. १३. निस्तेज. १४. कमळ.

ऐसें म्हणे मनीं, कीं दायदोत्कर्ष तो चि संवर्त[1]. ५९
ऐकुनि शतमख झाला व्याकुळ, कीं हो[2] निवास[3] वपुसा या;
गेला सामर गुरुच्या सदना, सुखहानि वासव पुसाया. ६०
'झालासि पांडु कृश कां? तुज या स्वर्गीं हि खेद कां गमला?
आहेत कीं चतुर परिचारक? आज्ञेंत देव? सांग मला.' ६१
सुरगुरु म्हणे, 'चतुर परिचारक आहेत, करिति बहु सेवा;
सर्व हि निर्जर माझ्या आज्ञेतें धरिति मस्तकीं देवा!' ६२
शक्र म्हणे, 'सांग, तुला दुःखप्रद कोण, त्यांसि मारीन;
वारीन खेद सर्व हि, बुडतां चिंतार्णवांत तारीन.' ६३
जीव म्हणे, 'तुज कथितों अतिदुःसह दुःख जें, नयज्ञा! तें.
संवर्त मरुत्ताच्या करिताहे साभिमान[4] यज्ञातें. ६४
संवर्तानें याजन तों न करावें चि आशयज्ञा[5]! तें,
करितां दुराग्रहानें, प्राप्त असावा चि नाश यज्ञातें.' ६५
शक्र म्हणे, 'सुरगुरु तूं, अजर, अमर, देवपूज्य हा[6] काय[6].
प्राप्त सकळ काम तुला, संवर्त तुझें करील बा! काय?' ६६
धिषण[7] म्हणे, "तूं कैसा म्हणतोसि स्वायुधांसि, 'असुरा खा;
जो जो समृद्ध कोणी त्याचे न च एक दिन हि असु राखा.'?
जसि जसि समृद्धि अहितीं तसि तसि चिंतारुजा[8] मनीं वाढे;
अमृतरस हि न शके, मग तच्छमनीं काय बापुडे काढे? ६८
संवर्तातें वारीं किंवा तूं त्या नृपा मरुत्तातें,
अस्मत्संगत[9] तृणता, तत्संगत[10] न धरु शिखिमरुत्ता[11] तें." ६९

१. प्रलयकाळ, मृत्यु. २. बृहस्पति. ३. या (इंद्राला) वपुसा (स्वशरीराप्रमाणें) निवास (आश्रयस्थान). ४. अभिमान धरून; (हट्टानें). ५. मनांतील अभिप्राय जाणणाऱ्या इंद्रा! ६. हे तुझें शरीर म्हणजे प्रत्यक्ष तूं. ७. बृहस्पति. (बुद्धि किंवा वाणी तिचा पति, असा पदार्थ. ८. चिंतारूपी रोग. ९. आपली उभयतांची मैत्री. १०. संवर्त व मरुत्त यांची मैत्री. ११. अग्निपणा व वायुपणा. (मरुत्त आणि संवर्त यांची जूट झाल्यानें आपणा उभयांचा नाश न होवो, असा भावार्थ).

शक्र म्हणे, “अग्ने! जा, सांग मरुत्तास, सख्य उजराया,
‘याजक देतों गुरु, हा यज्ञ करुनि, अमर करिल तुज राया!’”
जाउनि अग्नि मरुत्ता भेटे अद्भुत धरूनियां रूप,
बोले सभेंत ऐसें, उद्यत होतां स्वपूजना भूप, ७१
‘बहुसत्कृतिनें न, जसा कार्याच्या सिद्धिनें निवे दूत;
परिस, मदुक्ति हरीचा आशय राया! तुला निवेदूत. ७२
निर्जरगुरु स्रुवातें तव यज्ञांत स्वयें धरिल हातें;
जें अमरत्व सुदुर्लभ मर्त्यांस, सुलभ तुला करिल हा तें.’ ७३
नरपति म्हणे, ‘स्रुवातें संवर्त चि मन्मखीं धरो हातें;
करणार बृहस्पति जें याजन माजें स्वयें करो हा तें. ७४
कर जोडिले गुरुसि, कीं माजा स्रुव धरिल, तरि न साजेल;
तो मर्त्ययाजकत्वें सुरपतियाजक सभेंत लाजेल.’ ७५
अग्नि म्हणे, ‘याजक गुरु होइल, तरि ज्यांत तिळ नसे शोक,
त्या शतमखप्रसादें बहु उत्तम पावसील तूं लोक.’ ७६
संवर्त म्हणे, ‘अग्ने! सामें येसिल मखा, सभाजीन;
यां कार्यास पुन्हां तुंज येतां चि पवनसखास भाजीन.’ ७७
जें शुचि निजयश; बुडविल दहनत्वें धरुनि कां मदा हो तें?
ध्याला त्या योगीश्वरनयनाला, स्मरुनि कामदाहातें. ७८
अश्वत्थपर्णसा तो मुनिवचनें दहनदेव कांपविला,
चित्तीं म्हणे, ‘मुनिपुढें रक्षिल सुरपति न सेवकां पविला.’ ७९

---

१. स्नेहसंबंधांतील तेढ काढून टाकण्यासाठीं. २. सिद्ध. ३. निवेदन करोत. (कर्ता, ‘मदुक्ति’=माझे शब्द). ४. यज्ञपात्रविशेषातें. ५. बृहस्पति. ६. हें मरुत्तांचें उपरोधिक बोलणें आहे. ७. [माझ्यासारख्या] मनुष्याचा अध्वर्यु झाल्यानें. ८. स्नेहभावानें. ९. पूजीन. १०. मध्यस्थी करणारा तूं जो वायूचा मित्र आहेस त्या तुला. ११. अग्नि. १२. शंकराचे नेत्राग्नीनें मदन जळला त्या प्रकारचा. १३. पिंपळाच्या पानासारखा. (हें फार चंचल असतें).

कल्पांतीं ग्रहमंडळ होती, भेटोनि ज्या तैवे दाहें;
ती सांगे सुरपतिला स्वर्गीं जावूनि जातवेदा हें. ८०

शक्र म्हणे, 'लंघितसे नृप गुरुतें, जेंवि कुमर पितयातें;
वच न करितां, पवि शिरीं हाणिन, हें सांग पुनरपि तयातें.'८१

अग्नि म्हणे, "आतां जो बहु पटु वक्ता असेल, तो जावा;
गंधर्वराज हा धृतराष्ट्र चि कार्यास निपुण योजावा. ८२

वदला संवर्त, 'न तव दर्शन मन्नयन पळ हि सोसील,
राज्याला गुरु द्याया, पुनरपि येतां चि भस्म होसील.'" ८३

देवेंद्र म्हणे, 'दहना ! कां अश्रद्धेय आजि हें वदसी?
दाहिसि, भस्म करिशि तूं; स्पर्शें तुझा भीतिकर, जसा सदसी.'

वह्नि म्हणे, 'शक्रा ! तूं तेजस्विप्रवर, तदपि तुज भारी
भेटे वृत्र; कसा जरि म्हणसि, तया कोण अन्य सुर मारी? ८५

स्मृति आहे कीं नाहीं तुझिया हृदयांत देववर्या ! ती?
दस्रांसि सोम द्याया करिता झाला मखासि शर्याती. ८६

---

१. त्रिलिंग–पंत. ('मंडल' हा शब्द तिन्ही लिगीं आहे). सूर्यादि. २. तव्या-प्रमाणें तापून लाल. ३. अग्नि. ४. तीक्ष्ण तलवार. ५. तो भारी कसा म्हणून विचारशील तर, दुसरा कोणता हि देव त्याला मारण्यास समर्थ झाला नाहीं, तेंव्हां अखेर तो तुझ्यावर चालून आला. ६. या नांवाच्या वेदपारंगत राजाला सुकन्यानामक कन्या होती; एकदां ती आपल्या पित्याबरोबर बाहेर गेली असतां, ज्या वारुळांत च्यवनऋषि तपोमग्न होता त्या वारुळाजवळ आली. आंत काय चकाकतें या जिज्ञासेनें तिनें वारुळांत काठी खुपसली, तेंव्हां त्या काठीनें ऋषीचे डोळे गेले, व त्यामुळें ऋषी खवळून गेला; पण राजानें सुकन्या देऊन त्याला शांत केलें. पुढें अश्विनीकुमारानीं त्याला उत्तम देह व दृष्टि दिली. या ऋणांतून मुक्त होण्याकरितां ऋषीनें शर्यातीकडून यज्ञ करवून अश्विनीकुमाराना हविर्भाग मिळत नसे तो दिला. हें सहन न होऊन इंद्रानें त्या ऋषीवर वज्र उगारलें असतां ऋषीनें त्याचा हात जागच्या जागीं खिळून टाकला. पुढें ऋषीनें 'निर्मिमि मदासुरातें' वगैरे कथा आहे.

पेलासि च्यवनशिरीं घालाया देवनायका! पविला;
त्वां तेजें त्याच्या, कीं तेणें चि तुह्मा चि काय तापविला? ८७
निर्मुनि मदासुरातें, हरि तव सुरनायका! यश च्यवन;
वद सत्य, होत होतें [1]स्वावन तरि? [2]पुसुनि काय [2]शच्यवन? ८८
[*]मददेहकथाकथन चि दारुण, ते दंत काय शत [3]गांवें!
[4]त्वत्तुल्यशताचें तरि पांवुनि त्या अंतका यश [5]तगावें? ८९
च्यवन शरणागतातें बा! तूतें परमसभयदेहातें,
स्मरतें आम्हां सर्वां, जें धरितां चरण अभय दे हातें. ९०
क्षात्रबळाहुनि शक्रा! परम गुरु ब्रह्मबळ, पहा नीट;
संवर्तासीं निष्ठुर बोलायाला हि मीं नव्हें धीट.’ ९१
शक्र म्हणे, “वदसी जें ब्रह्मबळोत्कर्ष तूं न ते लटिकें;
रसिकपरीक्षेंत जसें सुरसत्वें घृत तसें न तेल टिके. ९२
संवर्त असो; परि त्या आविक्षितनृपबळास वचकोनीं,
केसरिभयें शश तसा, मीं वज्री हरि बसेन न च कोनीं. ९३
करिल मरुत्तशिरातें चूर्ण चि [6]मद्बाहुमुक्त [7]शतकोटी;
वधिले असतिल ऐसे म्या श्रीमदमत्त दुष्ट शत कोटी. ९४
ये धृतराष्ट्रा!, जा, त्या सांग मरुत्तासि या निरोपातें,
‘अनुसरतोसि गुरुसि, कीं तव मस्तक अशनिच्या [8]विरो पातें?’’
गंधर्वराज जाउनि, भेटुनि, ऐसें म्हणे मरुत्तातें,
“आज्ञापितो तुज प्रभु, केला उत्पन्न जो [9]मरुत्तातें, ९६
‘याजक बृहस्पतीतें करितोसि मखीं, करूनि नमना, कीं
वधुनि तुज करूं उत्सव, जेंवि बळवधीं, तया चि सम नाकीं?’”
त्यासि मरुत्त म्हणे, ‘कां तें कथितां, श्रोत्र ज्यामुळें मळतें?

१. स्वतःच्या देहाचें रक्षण. २. इंद्राणीचें रक्षण होत होतें काय, हे विचारायास च नको. ३. शंभर शंभर योजनें लांब. ४. तुझ्यासारख्या शंभर इंद्रांचें. ५. टिकेल काय? ६. माझ्या हातांतून सुटलेलें. ७. वज्र. ८. चूर्ण होऊन जावो. ९. कश्यप-पंत. * मद=मदासुर.

शिव ! शिव ! मित्रद्रोह ब्रह्मवधसमान हें तुम्हां कळतें. ९८
देऊं जें यश दे तो गुरु शंका करुनि याजना हातें;
याजक संवर्त प्रभु तर्पू[1] अर्पूनि या[2] जैना हा तें.' ९९
धृतराष्ट्र म्हणे, 'आला सुरपतिचा घोर नाद हा कानीं,
क्षेम[3]समय गेल्यावरि फिरविल मागें न पाद हांकानीं.' १००
ऐके मरुत्त, वज्री, येतां स्ववधार्थ, गर्जन करी, तें;
ये सिंह जेंवि धांवत माराया, करित[4] तर्जन[5] करीतें. १०१
भूप म्हणे, 'संवर्ता ! तूं श्रितसुरनग, न या नरा खावें
काळें हि, काय पवि ? हें स्वयशाचें[6] गगनयान राखावें. १०२
हा वज्रधर, अमानुष घोष करित येतसे, महातेजा;
तेज दिसतसे, झाले बहु भीत सदस्यजन[7] पहाते ज्या.' १०३
संवर्त म्हणे, 'राज्या ! स्वस्थ रहा, किमपि भय नसे तूतें;
जलधिस सुखें तरावें, अवलंबुनि[8] शेषशयनसेतूतें. १०४
म्यां संस्तंभनविद्या[9] शक्रास्त्रस्तंभनार्थ आठविली,
महिषावरि दुर्गासी, हरिकोपावरि मघां चि पाठविली. १०५
झालें वारापाणी[10] वज्र, तव भयें चि देव कांपावे;
माग वर, महेश्वरसा हा ही संवर्त सेवकां पावे.' १०६
नमुनि मरुत्त म्हणे, 'बा ! यावा सामर महेंद्र मखजना,
वैर असेव्य गमावें त्याला, शिष्टा जसें चि मद्य जना.' १०७
संवर्त म्हणे, 'राज्या ! हो स्वस्थ, त्यजुनि सर्व संत्रास;
झाला अवैर हरि, अहि निर्विष जपतां चि जेंवि मंत्रास. १०८

१. तृप्त करा. २. मला. ३. कल्याणाची संधि. ४. रडण्याओरडण्यानें. ५. भीति दाखवीत. ६. स्वकीर्तिरूपी विमान (डोलारा). ७. यज्ञीय विधि बरोबर होतो किंवा नाहीं यावर लक्ष ठेवण्याकरितां नेमलेले लोक. ८. शेषशायी विष्णूचा आश्रय करून. ९. कोणती हि वस्तु जेथल्या तेथें खिळून टाकण्याची विद्या. १०. वाऱ्यानें पाणी (पाऊस) जसें नाहींसें होतें, तसें इंद्राचें वज्र माझ्या संस्तंभनविद्येनें निष्फळ झालें.

हा आला सोमातें प्राशाया, त्यजुनियां विरोधा त्या;
म्हणतो, ' मत्सर करिता जन लज्जेनें मनीं विरो, धात्या[1]!'"
वारिदपंक्ति असें जळ, सज्जनसंगति तसें चि सुख विखरी;
मातेपरिस शतगुणें सच्छरणागति जनासि सुखवि खरी.
सुब्राह्मणतेज्याला सर्वसुरसमूह वश[2] तम खरा; ज्या
'वधिन' म्हणे, त्या, मौनी आत्म्याहुनि अन्य न शतमख, राज्या.
संवर्तसह मरुत्त प्रभु सामोरा शचीवरा गेला;
वाटे परमप्रियसख शतमख, चित्तीं कधीं न रागेला. ११२
पूजी मरुत्त उत्तमवस्त्रमणिस्वर्णीं[3] नाकपाळाला,
त्या सुमहाभागाच्या कोण सुधी वर्णिना कपाळाला? ११३
संवर्त म्हणे, 'तूं या नृपतिस, पद्मास तपनसा, मान्य.
शक्रा! तव प्रसादें हा मख, माजें हि तप न सामान्य.' ११४
भूप म्हणे, 'सौम्या हो तव दृष्टि त्रिदिवभवनदीपा[4]! हे,
योग्यायोग्य असें न प्रभुपादांगुष्ठभवनदी[5] पाहे. ११५
हा माझा मखकर्ता जीवाचा अनुज परि तसा चि सत्य जीवाचा[6];
गंगा शुचितेसि, तसी ज्याची संधेसि न त्यजी वाचा.' ११६
इंद्र म्हणे, 'तव गुरुतें जाणें, बहुधा[7] कवि प्रयास महा
करिती, परि तीव्रत्वें याचा बहु धाक; विप्र* यासम हा. ११७
गेला मज हीं[8] सोडुनि हा ताप सरून कोप सारा, या
तव गुरु चि अगद[9]; जोडुनि हाता पसरूं नको पसा राया!
मीं काय? विधि हरि हर हि याच्या न विलंघितील आह्वाना.
राजाजी! धन्य तुम्हीं कां अवलंबुनि अशा हि या व्हाना?'

---

१. ब्रह्मदेवा! २. पूर्णपणे वश. ३. उत्तम वस्त्रें, जवाहीर आणि सुवर्णाचे अलंकार ह्यांनी. ४. स्वर्गरूपी गृहांतील दीपा! (स्वर्गाला शोभा देणाऱ्या!). ५. विष्णूच्या पायाच्या आंगठ्यापासून उत्पन्न झालेली गंगानदी. ६. जीवाचा (बृहस्पतीचा) अनुज परि सत्य तसा च (जीवसा च). ७. नानाविध. ८. हा ताप ही. ९. औषध. * या ब्राह्मणाला याची च उपमा योग्य आहे.

संवर्त म्हणे, 'जरि तूं प्रसन्न, तरि तुज दयानिधानातें
उचित विनविलों, स्वमुखें सांग सवांत स्वयें विधानातें[1].' १२०
त्या स्वमखांत शतमखप्रभुसि म्हणे विप्र 'कारभारी हो;'
बहुमान चि वाटे तो तैसा ही विप्रकार[2] भारी हो! १२१
अत्यद्भुत, हरिमुख[3] सुर त्या संवर्तासि नमुनि राबति, तें;
केले अमर नर, सुधा जी मग, करि काय न मुनि रांव[4] तितें?
आवसथसभास्थानें[5] विविधें शोभावयासि मख रचिते
सुर, गमति, करिति यज्ञश्रीच्या फळशोभनार्थ[6] मखर चि ते!
साहित्य करिति धनपति, विश्व, वरुण, सोम, वसु, मरुत्तरणी*;
जाणों आणी अरि, परिभवुनि तयां वीरवर मरुत्त रणीं. १२४
सेवुनि सोमरसातें सकळसुरसमाजसहित शतमन्यु[7]
स्वर्गासि जाय होउनि सत्कृत सानंद साश्रु गतमन्यु[8]. १२५
यापरि मरुत्तराजा यज्ञ करि; पदोपदीं कनकराशी
नेतां नेतां उरले, बहु विटवुनि भूमिसुरजनकरासी[9]. १२६
ते[10] आणावे, होइल सांग तुझा अश्वमेध त्या वित्तें;
कथिलें तसें करावें त्वां माझें वचन सादरें चित्तें." १२७

अध्याय दुसरा.

शांतनवाचें उत्तरकार्य करुनि सांग सर्व तो धर्म,
धर्में नयें प्रजांतें परिपाळुनि, दे नवें नवें शर्म. १

---

१. व्यवस्थेतें. २. विरुद्ध प्रकार; अपमान. ३. इंद्र आहे प्रमुख ज्यांत असे. ४. संवर्तानें देवांना मनुष्यासारखें राबविलें; मग देवांचें अन्न जें अमृत तें त्याला काकवीप्रमाणें सुलभ होणार नाही काय, असा भावार्थ. ५. होमशाळा, सभामंडप. ६. गर्भादानार्थ. ७. इंद्र. ८. गेला आहे राग ज्याचा असा. ९. ब्राह्मणांच्या हाताला थकवून. १०. कनकराशि. * मरुत्+तरणी.

धर्मातें पुसुनि, प्रभु इंद्रप्रस्थासि जिष्णुसह गेला,
केला शैल्पोत्कर्ष प्रचुर मयें जींत, तींत तो ठेला. २
सांपडला जिष्णुसह क्रीडाया दासमानदा समय,
करुणाब्धिस सुखवाया उचित चि यादासमान दास मय. ३
प्रभु आंत वसुनि बहु मानुनियां नित्य जेंवि धर्मास,
तेंवि सभेंत वसुनि बहुमानुनि, दे त्या मया हि शर्मास. ४
तेथें मानस सहसा परमसखकथाप्रसंगआठंव दे;
म्हणुनि प्रभुला अर्जुन, देऊनि उरल्या कथांसि पांठ, वदे. ५
'कृष्णा! युद्धारंभीं त्वां स्वसख्या परममुह्यमाना या,
धर्मा मानित नसतां, कथिलें जें शास्त्रगुह्य मानाया, ६
तें विसरलों, तरि मला सांग पुन्हां वृष्णिनायका! सार;
जळदानें जळ-दानें पुनरपि भरिजे न काय कासार?' ७
कृष्ण म्हणे, 'श्रितमति उपदेशामृत पिउनि मज गमे धांवी;
म्हणउनि रहस्य कथिलें तुज, परि तूं अर्जुना! न मेधावी. ८
आतां तें काय पुन्हां सांगावें? त्यासि पात्र मेधावी;
उपदेशासि मति, जसी गीतासि मृगी, तसी च वेधावी.' ९
ऐसें वदोनि, विभुनें कथिली त्या अर्जुनासि अनुगीता,
दुसरी ब्राह्मणगीता जी अमृतनदी भवोग्रदवभीता. १०
तिसरा गुरुशिष्यांचा कथिला संवाद आयकायाचा,
ज्याच्या श्रवणें, ज्ञानें मळसा अभिमान जाय कायाचा. ११
मग देव म्हणे, 'पार्था! आतां प्रार्थू नको रहायास;
तव संमतें पित्यातें रामातें, इच्छितों पहायास.' १२

१. बांधकामाच्या चातुर्याची शिकस्त. २. भक्ताला मान देणाऱ्या कृष्णाला. ३. मूळपाठ–मयास. ४. श्रीकृष्णानें सांगितलेल्या गीतेच्या प्रसंगाचें स्मरण. ५. इतर सर्व गोष्टी बाजूस ठेवून. ६. अत्यंत मोह पावणाऱ्या मला (अर्जुनाला). ७. तृप्त व्हावी. ८. बुद्धिवान्. ९. संसाररूप भयंकर वणव्याला भ्यालेल्यास. १०. ऐक[illegible]ण्याला योग्य असा.

जिष्णु म्हणे, 'धर्मातें प्रार्थूनि निरोप देवविन;' यश तें
काय वदावें? गुरु करि भक्तां, जो सेव्य देव [1]विनयशतें! १३
इंद्रप्रस्थाहुनि ते *कृष्ण प्रभु गजपुरासि मग आले,
झाले नत धर्मपदीं; [2]तद्वाक्संदर्शनामृतें धाले. १४
दुसरे दिवसीं कृष्णा जायास निरोप देववी, राज्या
धर्मा विनउनि, तो, बहु मानवले सर्व देव वीरा ज्या. १५
धर्म म्हणे, '[3]पितरांतें भेट, तुला शीघ्र आणविन यज्ञा;
तेथें आम्हांसह या स्वसख्या स्मरणांत आण, विनयज्ञा! १६
कृष्णा! निजपितरांतें तूं पाय धरूनि सांग मन्नमनें,
तव दर्शन सुहृदांच्या क्षुधितांच्या ध्येय जेंवि अन्न मनें. १७
जें जें [4]मनोज्ञ, मे, धन, गज, हय, रथ, रत्न, [5]वास, वस्तु, तया;
माज्या सर्वस्वा तूं पात्र सलोकेशवासवस्तुत या.' १८
कृष्ण म्हणे, 'आहे जें येथें, सर्वस्व होय हें माजें;
त्वां सुयश दिलें, घ्यावें, त्यजुनि [6]अयुतमेरुरत्नहेमा, जें. १९
न्यावें कशास येथुनि? तेथुनि आणीन तुरगमेधा मीं;
पुण्यश्लोका! मज [7]याँअधिक न तें [8]वृष्णिपुर गमे [9]धामीं.' २०
धर्मातें भीमातें कुंतीतें नमुनि, पुसुनि विदुरातें,
स्पर्शुनि शिरीं यमांतें, भेटोनि सख्या [10]परांद्रिभिदुरातें, २१
धृतराष्ट्रातें वंदुनि, धर्मानुमतें पुसोनि [11]देवीतें,
अनुजेसि घेउनि निघे दैवत, ज्यातें महेश सेवी, तें; २२
भीमार्जुनयमविदुर प्रभुला [12]पावूनि परतले मागें,
त्यांचीं मनें न फिरलीं, मोहुनि नेलीं च त्या महाभागें. २३

---

१. शेकडों प्रकारच्या नम्रतादर्शक कृतींनीं. २. धर्मराजाचें भाषण आणि दर्शन एतद्रूप अमृतानें. ३. वसुदेवदेवकींला. ४. सुंदर. ५. वस्त्रें. ६. हजारों मेरुपर्वतां-इतकीं रत्नें व सोनें याना. ७. या हस्तिनापुराहून श्रेष्ठ. ८. द्वारकानगरी; यादवांचें नगर. ९. कांतीमध्यें. १०. शत्रुरूपी पर्वतांचा भेद करणारा जो (अर्जुन) त्यातें. ११. द्रौपदीतें. १२. पोंचवून. * कृष्णार्जुन.

मरुधन्वनाम देशीं भेटे उत्तंक[1] विप्रवर वाटे;
तो मुनिवर्य मयूर चि, यदुनायक देव नीरधर वाटे. २४
त्या ब्राह्मणासि पूजी भगवान् ब्रह्मण्य[2] देव पद नमुनीं;
प्रभुतें पूजुनि, तो ही झाला परमप्रसन्नवदन मुनी. २५
उत्तंकाला वाटे, कौरवपांडवविरोध वारूनीं
आला देव सुदुस्तर युद्धव्यसनार्णवांत तारूनीं. २६
प्रभुसि पुसे तो, 'कृष्णा! जावुनि कुरुपांडुपुत्रसद्मातें,
आलासि हर्षउनि कीं हर्षवितो अर्क जेंवि पद्मातें? २७
आप्त शमविले कीं, सुत शमवावे जेंवि वैरवश तातें?
झालासि चंद्र कीं तूं क्षितिवर्तिनृपाळकैरव[3]शतातें? २८
समजाविशील तूं प्रभु, सजले जे मारणाप्रति, ज्ञाती;
कीं तव, सत्या केली, जी निजजनतारणा प्रतिज्ञा, ती. २९
हें मम चित्तीं होतें, केलें कीं त्वां तसें चि सांग मला,
वद सत्वर, काय मनीं चिंतिसि? मत्प्रश्न भार कां गमला? १
कृष्ण म्हणे, 'सांगाया आप्तजन, करुनि अनर्थशम, हर्षें;
बा! पांच मात्र पांडव उरले, कोणीं हि अन्य न महर्षे! ३१
लंघुनि माज्या मतितें, त्या हि श्रीभीष्मविदुरबुद्धीतें,
गेलें धृतराष्ट्रतनुजशत नृपशतसह लयासि युद्धीं तें.' ३२
भार्गव उत्तंक करी, ऐकुनि तें कृष्णवचन कोपातें;
कीं सन्मन[4] तरि 'भूताभ्युदय,' जरि म्हणेल 'कच नको' पातें.
"कृष्णा! उपेक्षिले त्वां, सामर्थ्य असोनि, ते परिच्छिन्न[5];
तरि च परस्पर शस्त्रें पडले होवूनि भूवरि छिन्न. ३४
नायकत्यांला हितकर आप्त ज्ञाता बळें चि आयकवी,

---

१. उत्तंक ऋषीचें आख्यान भा० भा० आदि० अ० २ रा पहा. २. ब्राह्मण ज्याहेल पूज्य ज्याला तो. ३. कैरव=चंद्रविकासी कमल. ४. पक्ष्म केशनाशीं जसें कांपतें तसें साधुहृदय भूतनाशीं—पंत. (भावार्थ). पातें=पापणी. ५. उघड उघड; स्पष्ट.

नायक विख्यात बयें वर्तविति; उपेक्षितात काय कवी? ३५
मज माजी मति म्हणती, 'दे शाप, न हें सह्य, यश पावें;
जो प्रभु अरक्षक तया, घेऊनि सुतप सहाय, शापावें.'" ३६
कृष्ण म्हणे, "तुज कथितों अध्यात्म, प्रथम परिस बापा! तें;
मग शापोचित जरि मीं गमलों, तरि दे विशंक शापातें. ३७
कोपवश पुरुष निजतप शापुनि वेची; न कोप हा साधु.
कीर्तिस म्हणसि, 'तुळा' कां बा! 'पुनिवेची नको,' पहा, 'साधु'?
उत्तंका! समज मनीं तापस चुकला, करून कोपाला;
क्रोधा अग्नि, तयांत स्वतपा सुकला करूं नको पाला." ३९
विप्र म्हणे, 'अध्यात्म श्रवण करिन, सांग मान सौधीन;
शापानुग्रह करणें आहे माज्या चि मानसाधीन.' ४०
कृष्ण म्हणे, "उत्तंका! प्रकृति पुरुष मीं च, गुण महाभूतें;
मातें प्रपंच तैसा, त्यजुनि असे घट जसा न हा भूतें. ४१
मीं विश्वरूप जैसा, पटतंतु मनीं, पहा, तसें आण;
हें सत्य; 'वहा' म्हणसिल साधो! जरि, तरि वहातसें आण.
धर्मत्राणा करितां विप्रा! मीं वेष जो जसा धरितों,
बा! उचित तया वेषा जें जें जैसें, तसें तसें करितों. ४३
या द्वापरांत संप्रति झालों नर, वर्ततों सदा नरसा;
हरिला सकेसरा तनु होय, समुचिता, गजा सदानरसा. ४४
वदलों कलह शमाया, जैसे वदतात आप्त नर सामीं;
तो खळ म्हणे, 'समर्पिन सूच्यग्रें भेदिली हि न रसा मीं.' ४५
परिसुनि मदुक्तिस, जसे तस्कर पाहुनि पुनिव, रागेले;
परि धर्मयुद्धहत ते खळ हि स्वर्गासि मुनिवरा! गेले. ४६

---

१. कीर्ति रक्षण कर—**पंत.** २. शारदपूर्णिमोपमा साधो कीर्तिस—**पंत.** ३. बाळलेला. ४. बहुमान वचनाचा श्रवण करीन—**पंत.** ५. शाप किंवा प्रसाद. ६. तसें पहा, मनीं आण—**पंत.** ७. आयाळानें युक्त अशी. ८. मदाच्या रसानें युक्त अशा. ९. सत्यवादी. १०. सलोखा करण्याचे बाबतींत.

दुर्योधनादि मेले, धर्म त्यागुनि, करूनि अन्यायां;
पांडव विजयी झाले, यांच्या येती न रीति अन्या यां. ४७
अन्याय काय माझा उत्तंका ! यांत, तूं चि सांग मला.
हा वासुदेव नसतां अपराधी शापयोग्य कां गमला ?" ४८
उत्तंक म्हणे, "बा ! मीं ब्राह्मण, परि उग्र; तूं अनुग्र हरे !
मज मम मति म्हणती, 'या केला परमेश्वरें अनुग्रह रे !' ४९
देवा ! अनुग्रहातें जरि योग्य असेन, तरि मला दे हें,
तें विश्वरूप दाखिव; कीं, संगें धरिति परिमला [1]देहें. ५०
क्षणसंगें सुपरिमळद्रव्याच्या धरिति परिमळा देहें;
[2]विख्यात चंदनांचा संगिनगा स्वगुण परि मळा दे हें." ५१
स्वसख्यास, विश्वरूप प्रभुनें त्या ब्राह्मणा हि दाखविलें;
कीं सोमें देवगणा, तें चि चकोरा हि अमृत चाखविलें. ५२
तें विश्वरूप पाहुनि झाला कृतकृत्य, जेंवि तो पार्थ;
तरला चि, देत होता प्रभुला जो शापदान कोपार्थ. ५३
विस्मित होउनि, वर्णुनि [3]सुगुणसदोका यशां, [illegible] नमुनी,
धरि लाज, देत होता कोपुनि जो काय शापदान मुनी. ५४
'आवरुनि विश्वरूपा, दर्शन पहिलें चि दे,' वदे हा, तें
करि शीघ्र, प्रकट करुनि त्या पूर्वींच्या चि देव देहातें. ५५
प्रभुवर 'वर माग' म्हणे, विप्र म्हणे, 'विश्वरूप दाखविलें,
मागों काय अधिक ? तप बुडवित होतों बळें चि, राखविलें.'
देव म्हणे, 'उत्तंका ! कविनीं मजला, तुला हि बा ! गावें;
दर्शन अमोघ माझें, यास्तव कांहीं अवश्य मागावें.' ५७
विप्र म्हणे, 'मागावा वर म्यां, प्रिय हें चि जरि तुझें होय,
तरि इच्छित तेथें या मरुदेशामाजि मज मिळो तोय.' ५८
चातक घना तसें, हें निर्जळ आणोनि मारवाड, वदे,

---

१. शरीरें. २. हें प्रसिद्ध च आहे–पंत. परिशिष्ट पहा. ३. उत्तम गुणांचें चांगलें माहेरघर अशा.

आणों, म पुढें यावा, तो विषयेच्छेसि मार वाडव दे. ५९
'उत्तंका! स्मर मातें, ज्या समयीं इच्छिसील तूं सलिला,'
ऐसें वदोनि गेला स्वपुरीतें, भयद यश जिचें कलिला. ६०
प्रभु गेल्यावरि, वांछा जेव्हां त्या मुनिस होय तोयाची,
मेघासि जसा चातक, आठवुनि प्रभुसि तोय तो याची. ६१
मार्गी मातंग दिसे, नरकाआंतूनि काय तो उतरे,
ज्याजवळि चर्मपात्रीं भरिलें जळ विपुळ, मक्षिका, कुतरे. ६२
आग्रह करुनि म्हणे, 'घे' तो सुमलिन नग्न मांग, 'तोयातें;'
आणों विहित परमहित शिष्ट परम आप्त सांगतो यातें. ६३
धिक्कारी सुब्राह्मण तो, त्या 'शिव! शिव!' म्हणोनि मांगाला,
लागों देइल कैसें परमदुराचरणपाप आंगाला? ६४
वरदा प्रभुस हि निंदी, वरफळ पाहोनि तो तसें ऋषि तें;
विहित मरावें, हें परि प्यावें चंडाळजळ कसें तृषितें? ६५
मातंग म्हणे, 'त्यजिसी, परि पश्चात्तापतप्त होसील;
अमृत अनादरुनि, तृषित बुद्धिभ्रमखेद कोण सोसील?' ६६
मातंग जसा, तैसे अंतर्हित ते हि जाहले कुतरे,
उत्तंक होय विस्मित, तो त्याचा कोप तत्क्षणीं उतरे. ६७
'कृष्णें चि आपुलें तें वंचन केलें' असें तया वाटे,
तों चक्रपाणि धांवत येउनि, भेटोनि, करि दया वाटे. ६८
उत्तंक म्हणे, 'म्यां वरविश्वासें प्रार्थिलें तुला तृषितें,
मातंगचर्मपात्रें जळ द्यावें प्राशनार्थ या ऋषितें? ६९
करिति तुझ्या सुयशातें, व्हाया कामेभतोत्र, पाठ कवी,
तो तूं कसा ठकविसी? निर्दय जो, त्यजुनि तो त्रपा ठकवी.'
कृष्ण म्हणे, "जो वाहत होता तैसा चि मार्ग वाहो तो;
भलत्या चि संशयानें प्रेमाचा भंग भार्गवा! होतो. ७१

१. बडवा=ब्राह्मणस्त्री; तिचा पुत्र तो वाडव=ब्राह्मण (उत्तंक). २. चांडाळ.
३. नरकलोकांतून. ४. गुप्त. ५. मार्गी. ६. मदनरूपी हत्तीला अंकुश.

त्यां छळ केला ऐसें लटिकें चि मनीं धरूं नको, पार्वे;
वदतों, तें श्रवण करीं; मज न इतरसम करून कोपावें. ७२
मीं शक्राला वदलों, 'मरुदेशीं शीघ्र नाकपा! जावें,
त्वां उत्तंकासि अमृत, कानीं पडतां चि हाक, पाजावें.' ७३
शक्र म्हणे, 'मर्त्याला अमृत न द्यावें; तथापि जरि आज्ञा,
मातंगरूप घेउनि देइन मीं, त्या रुचेल तरि नाज्ञा.' ७४
बहिरंगें तुज दिसला नीरस तो अदितिसुतपनस; मजला
'अदय' म्हणसि, भाव तुला, पदरीं च असोनि सुतप, न समजला.
अमृत तुझें तप चि, द्वे न दे नाकपटा विनाश, तरु तुतें
व्हावें कणास, तुज जें देना कपटाविना शतक्रतु, तें! ७६
तुजला लागेल तृषा, तेव्हां घन वर्षतील तर्पाया,
बा! या मरुदेशास हि तुजसह अत्यंत तृप्ति अर्पाया. ७७
होसिल बहुमान्य, जसा तो चातकनाम सुखग, मेघांस;
जो वांटुनि भक्षावा, तो सुज्ञजनास सुख गमे घांस. ७८
'उत्तंकमेघ' म्हणतिल लोक तयां, जे त्वदर्थ वर्षतिल,
या तव सुयशःश्रवणें उत्तंका! सर्व साधु हर्षतिल." ७९
केला उत्तंक मुदित, जो होता जाहला असानंद,
बहुमान्य जसा विप्र, प्रभुला न च शौरि, न च असा नंद. ८०
नृपति पुसे, 'शापाया झाला जगदीश्वरासि जो सिद्ध,

१. सामान्यजनासारखा समजून. २. शक्रास–पंत. ३. इंद्ररूपी फणस. (फणस जसा बाहेरून कांट्यानीं भरलेला असतो, परंतु आंत उत्तम कणिकांनीं भरलेले असतात, तसा इंद्र हा वरून मांतगाचा वेष घेऊन आला होता, तथापि त्याच्या चर्मपात्रांत अमृत होतें, असा भावार्थ). ४. मूळपाठ–घडे दिव्या न घडो. ५. ज्या तपांत जळपान ही नाहीं असें ही तप तुझे प्राण नाशाया न समर्थ, तसा दिव्यपटास दहन–पंत. हें सभाव विवरण आहे. ६. इतरांस देऊन त्यांचेबरोबर खावा. ७. गोड लागतो. ८. आनंदरहित. ९. वसुदेव. १०. जनमेजय.

कोणा सुतपस्तेजें होता उत्तंक तो असा ईश!' ८१
वैशंपायन सांगेः—गुरुभक्तप्रवर गौतमच्छात्र,
बहु मुनिसुत शिष्य, तयां सर्वांत श्रेष्ठ गुरुकृपापात्र. ८२
सिंची भजनें लाउनि भक्तीचे भावधौतमनिं रोप;
इतरां शिष्यांतें दे, परि उत्तंका न, गौतम निरोप. ८३
गुरुभक्तिनें भुलविला न च काढी गोष्टि हा निरोपाची;
गुरुला ही तद्संगति, सुरतरूच्या जेंवि हानि रोपाची. ८४
काष्ठांचा भार शिरीं घेउनि येतां, तया जटा जडली;
श्रांतें उत्तंकें तो त्यजितां, त्यासह तुटोनि ती पडली. ८५
वृद्धपणातें कळवी सहसा चि रजतसमा जटा कविला;
खेदें विवेक, जेंवि कुसंगें सज्जनसमाज, टाकविला. ८६
झाला हा निर्बरवया; हानि बरवया, न जाणतां, होय;
म्हणुनि रडे, तों धरवी गौतम कन्यांजळींत ते तोय. ८७
गौतमकन्येचे त्या उत्तंकनयनजळें कर जळाले,
तत्काळ ते अबिंधनदग्ध, जसे पद्मिनीछद, गळाले. ८८
गौतम पुसे तयातें, 'बापा! कां सांग आजि रडलास?
जडलास गुरुपदाब्जीं, कोणा शोकार्णवांत पडलास?' ८९
उत्तंक म्हणे, 'तुजला आज्ञा मागावया स्वयें चुकलों;
त्वां ही न दिली, झालों वृद्ध, गृहस्थाश्रमास मीं मुकलों.' ९०
त्यासि गुरु म्हणे, 'झाला त्वत्प्रेमा तो चि मद्यरस मजला;
भुललों केवळ साधो! गेला जरि विपुल काळ, न समजला.
बा उत्तंका! आज्ञा दिधली आतां, गृहस्थ हो, जा. गा!
तूं या गुरुगेहवसतिसुखशय्येतें त्यजूनि हो जागा.' ९२

---

१. तेजस्वी; प्रकाशमान. २. भक्तिभावानें शुद्ध अशा अंतःकरणांत भक्तिरूपी रोप लावून त्याला भजनरूपी पाणी घाली, असा भावार्थ. ३. रुप्यासारखी पांढरी. ४. उतार वयाचा. ५. शहाण्याला; चांगल्याला. ६. अप्+इंधन+दग्ध=जलरूपी सर्पणानें भाजलेले. ७. कमलिनीचीं पानें. * त्याचा वियोग.

तो द्विज म्हणे, 'तुज गुरुस, द्यावी म्यां, सांग, दक्षिणा काय?'
गौतम म्हणे, 'बहु दिली; सेवेंत तुवां [1] न राखिला काय. ९३
सादरभजनें घडतो, सर्वार्थोउपरि तो खरा होतो,
मेरु[2]वितरणें हि तसा गुरुसि नव्हे [3]सुपरितोख, राहो तो. ९४
मीं तुष्ट असेन तुझ्या भजनें, तरि षोडशाब्द[4] होसील;
देइन तुज निजकन्या, तव तेजातें, परा न, सोसील.[5]' ९५
गुरुवचनें होय तरुण; कीं अमृतें ही नवा युवा होतो;
दीप्त कराया त्या शुचितेजातें, कां न वायु वाहे तो? ९६
कन्या, आशी, आज्ञा गुरुपासुनि पावला महाभाग;
मग गुरुपत्नीतें तो बहु विनवी, 'दक्षिणा' म्हणे 'माग.' ९७
त्यासि अहल्या हि म्हणे, 'सादर सेवेंत दक्षिणा आली,
विप्रवरा! वृत्ति तुझी सुरभीची होय [6]दक्षिणा आली.' ९८
मागावें चि सुदुर्लभ वस्तु असा शिष्यभाव जाणोनि
'मणिकुंडलें' म्हणे 'दे सौदासस्त्रीधृतें[7] चि आणोनि.' ९९
गेला उत्तंक; पुसे गौतम, सांगे तयास तज्जाया;
तो मुनि म्हणे, 'अहा! त्वां पाठविला संकटांत मज्जाया. १००
राक्षस झाला आहे संप्रति सौदासभूप तो शापें,
खातो बहु पुरुषांतें, न च वचके विप्रभक्षणें पापें.' १०१
साध्वी म्हणे, 'न जाणुनि हें म्यां तो साधु विप्र पाठविला,
परि येइल कुशळ पुन्हां, कीं त्वां वरदें मनांत आठविला.' १०२
मुनि 'एवमस्तु[8]' बोले; नाशुनि विघ्ना, श्रमा, अघा, बरवी
वरिल कसि कीर्ति, गुरुचें मन, साहस करुनि, जो न घाबरवी?

---

१. माझी सेवा करण्यांत तूं कुचराई मुळीं च केली नाहींस. २. सुवर्णपर्वताच्या दानानें देखील. ३. अत्यंत आल्हाद. ४. सोळा वर्षांचा. ५. 'ते निजकन्या' असा अध्याहार. ६. उदारा सखी—पंत. ७. सौदासनामक अयोध्याधीशाच्या स्त्रीनें धारण केलेलीं. (आर्या० खंड १ ला, पृष्ठ २१२, टीप २ पहा). ८. असें असो.

शून्यवनीं अत्युग्रा सौदासाजवळि विप्र तो पावे,
स्वाधिक म्हणउनि राक्षस ज्यातें पाहुनि मनांत कोपावे. १०४
उठला परम क्षुधित क्रूर करायासि घात राक्षससा,
होय न, व्हावा जरि, हरिदृष्टिपुढें जेंवि कातराक्ष ससा. १०५
राक्षस म्हणे, 'भला बा! षष्ठीं काळीं स्वयें चि आलास,
विप्रा! क्षुधितास मज प्राणप्रद तूं सुभक्ष्य झालास.' १०६
उत्तंक म्हणे, 'राज्या! आलों गुरुदक्षिणार्थ, रक्षावें;
आधीं कार्य करावें; मग, जरि चित्तीं असेल, भक्षावें.' १०७
भूप म्हणे, 'दिधला, जरि गुर्वर्थ तुझा, असेल मदधीन;
जरि या दशेंत मागुनि, बा! होय तव त्रपेसि पद धीन.' १०८
'मणिकुंडलें तुझ्या जीं स्त्रीच्या कर्णांत दिव्य आहेत,
तीं ल्यावीं आपण, मम गुरुपत्नीच्या मनांत हा हेत.' १०९
मित्रसह म्हणे, 'विप्रा! तीं माझ्या स्त्रीस कुंडलें उचितें;
माग इतर वस्तु, सुखें देइन, येईल जें तुझ्या रुचितें.' ११०
'देणें रुचेल, तरि दे; उचित यश चि तुज, न कुंडलें उचितें;
किंबहुना कुलजें त्वां संपादावें, असेल जें शुचि, तें. १११
हा सत्यवाक् प्रभो! तूं, मीं हि वचन आपुलें करीन खरें;
अर्थ्याधि तुरे प्रभुच्या लपितें, हरिच्या जसा करी नखरें.'
नृपति म्हणे, 'साधो! जा मागुनि घे, आपुली जसी ठेवी;
माझा निरोप कथितां, देइल मणिकुंडलें तुला देवी.' ११३
विप्र म्हणे, 'कोठें ती देखावी? कां स्वयें न येसि? वद;

१. आपल्यापेक्षां बलाढ्य. २. जातिवंत राक्षसासारखा. ३. भीतीनें कावरेबावरे झाले आहेत डोळे ज्याचे असा. ४. सहाव्या भोजनाच्या वेळीं; तीन दिवसांच्या (अहोरात्र) उपवासानंतर. ५. गुरूनें मागितलेली वस्तु. ६. मी या स्थितींत असून हि जर तुझ्या मनाला मागण्याचा संकोच वाटत नाहीं, असा भाव. ७. आर्या० खंड १ ला, पृष्ठ २१३, टीप ५ पहा. ८. याचकाची चिंता. ९. वचनानें.

केलें स्वयें सुपात्रीं स्वधनाचें दान, होय तें शिवद.' ११४
भूप म्हणे, 'कोठें वननिर्झरदेशीं असेल सर्क, पहा;
षष्ठीं काळीं तें सौरस पहाया अयोग्य रंकप हा.' ११५
पुसुनि नृपातें, शोधुनि भेटे देवीस काननीं आर्य;
नमुनि विचारी साध्वी, सांगे तो तीस आपुलें कार्य. ११६
मदयंती त्यासि म्हणे, "बा ! हीं अतुळें चि जाण तानिवडें,
देउनि गुरुपत्नीतें, तूं गुरुभक्तांत जाणता निवडें. ११७
यांतें ती च धरिल, बा ! जीच्या आंगीं असेल अति शुचिता;
मणिकुंडलांसि तव गुरुपत्नी मजपरिस बहु गुणें उचिता.
सुर, राक्षस, यक्ष, भुजग, बहु निस्पृह जे वनांत तपतात
ते हि महर्षि, हराया यांतें बापा ! सदैव जपतात. ११९
स्रवतात कनक संतत; बहु गुण सुरवृक्षपुष्पसम यांत;
नक्षत्रतारकाधिक भव्य दिसे तेज रात्रिसमयांत. १२०
धरितां, क्षुधा-पिपासा-श्वापद-विष-वह्नि-भय नसे कांहीं;
यांच्या होय बहु सुखित, अमृताच्या जेंवि नयन सेकांहीं. १२१
क्षितिवरि भय नागांचें, उच्छिष्टपणांत यांसि यक्षांचें;
निद्रेंत निर्जरांचें नानायत्नस्वकार्यदक्षांचें. १२२
बा ! गुरु लघु अनुरूपें होती, प्रौढा असो, असो कन्या;
मणिकुंडलें अशीं हीं माझीं परमार्चितें धरो धन्या. १२३
देत्यें ताटंकें, परि घेउनि ये एकदा अभिज्ञान;
जेंवि नृपाच्या वदनीं, माझ्या हि तसा नसे अभिज्ञा ! 'नें.' "
विप्र नृपासि म्हणे, 'जी तत्प्रत्ययहेतु, सांग खुण गा ! ती;
'अर्थिमनोरथपूरक तूं चि, म्हणुनि कवि तुझे चि गुण गाती.'

---

१. रमलेली. २. राक्षस. ३. कर्णभूषणें. ४. [तूं] पसंत हो. ५. तहान. ६. सिचनानें. ७. हरप्रयत्न करून आपलें कार्य साधण्यांत दक्ष अशा निर्जरांचें (देवांचें). ८. खूण. ९. जाणत्या ! १०. नकार. ११. तिला विश्वास पटेल अशी खूण.

भूप म्हणे, "सांग असें, 'हे क्षेम्या गति नव्हे, नसे अन्या;'
या मन्मतासि जाणुनि, हो देउनि रत्नकुंडलें धन्या." १२६
ऐसें जाउनि कथितां, दे ताटंकें सहर्ष पद नमुनीं;
आला नृपाकडे तो होउनि परमप्रसन्नवदन मुनी. १२७
विप्र अभिज्ञानाचा अर्थ पुसे त्या नृपासि; तो बोले,
ज्यातें उत्तंकमुनि श्रवण करुनि कविसमूह ही डोले. १२८
भूप म्हणे, 'क्षेम नसे लेश हि जीमाजि, गति असी घडली;
ब्राह्मणशापें झालों राक्षस, हे दुर्दशा गळां पडली. १२९
ईपासुनि उत्तंका! मुक्ति घडाया, विचारितां, धन्या
युक्ति द्विजप्रसादावांचुनि नाहीं च निश्चयें अन्या. १३०
ब्राह्मण हे गति सर्व क्षेत्राची, सर्वथा नसे दुसरी;
ब्राह्मणसेवा नसतां, सकळा ही निष्फळा कळाकुसरी. १३१
या लोकीं परलोकीं आधार क्षत्रियासि विप्र; भयां
अभयां द्याया प्रभु हे, सप्रभ कीं करिति निपट विप्रभ यां. १३२
आम्हां ब्राह्मण चि गति, न अन्या, कथिलें असें अभिज्ञानीं;
पुसिला त्वां तो कथिला, उत्तंका! अर्थ हा अभिज्ञानीं. १३३
मणिकुंडलें तुज दिलीं; केला म्यां सत्य बोलिला बोल;
बा धर्मज्ञा! त्वां ही न करावें वचन आपुलें फोल.' १३४
विप्र म्हणे, 'ठावें मज सत्य सुकृतजनक वाडवां राया!
बा! लाविल, येतां श्री-कीर्ति, कवण जन कवाड वाराया? १३५
माझा बहु सत्यांत चि, न गणुनि हा काय, भर वसायाचा;
क्षणभंगुर बुद्बुदसम समजे; बा! काय भरवसा याचा? १३६
आलों परतोनि तुला किमपि पुसायास, कोविदा राया!

---

१. भावार्थ–हल्लीं मी ज्या स्थितींत आहे ती स्थिति कल्याणप्रद नाहीं, परंतु ह्या स्थितींतून सुटण्याला [ब्राह्मणप्रसादावांचून] दुसरी वाट नाहीं. २. क्षत्रियांची. ३. खात्रीनें. ४. मला ब्राह्मणाला. ५. दार. ६. ह्या देहाची पर्वा न करितां सत्यपणानें च वागण्याची माझी मोठी इच्छा आहे. ७. शास्त्या! * खुणेंतील.

कीं तिळ हि संशयां[१] तुज, हरिस गजा, श्रम नको विदारायां.'
राजा म्हणे, 'प्रकाशीं इतरीं प्रियें पेद्म[२] न रंविचा रमला;
वेद्ज्ञास कथावें काय? परि प्रश्न कर, विचार मला.' १३८
उत्तंक म्हणे, "धर्मे झाली आम्हांत मित्रता राया!
हा संबंध व्यसनीं, श्रम तिमिरीं जेंवि मित्र ताराया. १३९
'वाक्[३]संयत विप्र' असें धर्माचें तत्व जाणते म्हणती,
मित्रीं विषम, तयाची करिती विस्पष्ट तस्करीं गणती. १४०
मित्रकृत बोध मित्रां हर्षद, रवि जेंवि सारसां, गमला;
यास्तव बा मित्रसहा! तूं एक विचार सार सांग मला. १४१
मीं प्राप्तार्थ, नृपा! तूं पुरुषादक[४] पुरुषभक्षणीं लोल[५],
जाउनि पुन्हां तुजकडे येउं? न येऊं? कसें करूं? बोल." १४२
मित्रसह म्हणे, 'साधो! पुससी जरि धरुनि मित्रभावातें,
कथितों, गेली शापें न प्रतिभा, जेंवि मित्रभा[६] वातें. १४३
वेंची मराळ मोतीं, तैसें, बोलेन वचन, या वेंच;
त्वां मजकडे पुन्हां, सुररिपुदेशा जेंवि कच*, न यावें च. १४४
येतां परतोनि, तुझे प्राण द्विजसत्तमा! न वांचावे;
कीं, क्षुधित नित्य चरचर हा राक्षस मत्त मानवां चावे.' १४५
होउनि कृतकृत्य, द्विज तो निघतां त्या नृपासि आमंत्री[७];
दुर्घट हि कार्य घडवी सुसमर्थ गुरुप्रसाद हा मंत्री. १४६
कृष्णाजिनांत वेष्टुनि मणिकुंडलयुग, जपोनि राखे तें;
चढला फळार्थ बिल्वीं, बांधुनियां धन तदीय शाखेतें. १४७
पक्कें पक्कें पाडी, गुंते मुनिची फळांकडे दृष्टी;
दैवें[८]करुनि फळांची शाखासक्ताजिनीं[९] पडे वृष्टी. १४८

---

१. शंकेचें निवारण करण्याला. २. सूर्यविकासी कमल. ('पद्म' शब्द येथें पुल्लिंगीं आहे). ३. ब्राह्मण हा वाणीनें (वचनानें) बद्ध असतो. ४. मनुष्य-भक्षक. ५. लंपट; चटावलेला. ६. सूर्याची प्रभा. ७. निरोप घेई. ८. दुर्दैवानें. ९. फांदीस बांधलेल्या कृष्णाजिनावर. * आदि० कचोपाख्यान अनुसंधेय आहे.

अजिन विसकटे, पावे मणिकुंडलयुग धरातळीं पतन;
विधि रक्षिना जया, त्या कोण कुशळ करिल वस्तुला जतन?
अजिन करि शब्द पतनीं, उत्तंकाला स्वपात तें कळवी;
पाहे फिरोनि मुनिवर तो जों, तों नाग[1] कुंडलें पळवी. १५०
ऐरावतकुळज भुजग सत्वर मणिकुंडलें मुखीं धरुनीं
वल्मीकांत शिरे, तों टाकी तो मुनि उडी द्रुमावरुनीं. १५१
उत्तंक म्हणे अजगरगिळितैकतनयजनापरिस[2] 'हाय!'
गुरुचा प्रसाद होता त्या गुरुभक्तोत्तमा परि सहाय. १५२
दंडें वारुळ खाणुनि, खाणी धरणीस दिवस अठरा हो!
कांपे धरा थरारां, त्या मुनिस म्हणेल कोण 'हट राहो'? १५३
द्विजरूपी शक्र म्हणे, 'नाहीं नागांत बा! त्रपा ताळ;
काष्ठें खणिसिल किति? बहुशत योजन परम दूर पाताळ.'
उत्तंक म्हणे, 'विप्रा! यावद्बळ भूतळासि फोडीन,
जोडीन कुंडलें कीं प्राणांतें त्वत्समक्ष सोडीन.' १५५
निश्चळ निश्चय जाणुनि, शिरवी दंडांत देव तो पविला;
कीं, भस्म अहिसुरांचें न करो गुरुभक्त विप्र कोपविला. १५६
वज्रास्त्रबळें सुदृढ हि भूतळ तें क्षिप्र भेदिलें दंडें,
भेदावीं सानुभवें वेदांतज्ञें जसीं सुखें बंडें[3]. १५७
भेदी शिळातळातें तो दंडें, जेंवि जाणता[4] टंकें[5];
कीं जातो आणाया, भेदुनि[6] भस्मासि, बाण तैं ताटंकें[7]. १५८
पाडी महीतळीं, घनपटळीं ज्यापरि समीर, विवरातें;
भूमितळा 'तम,' गुरुच्या म्हणतो, बा! परिस, मीं 'रवि' वरातें.
करि, उपवासांचा श्रम बहुदिन साहोनि, तो खनक विवर;

---

१. मागें गीति १२२ वी पहा. २. अजगरानें गिळिला आहे एकुलता एक पुत्र ज्याचा अशा माणसापेक्षां अधिक. ३. पाखांड मतें. ४. वाकबगार; निष्णात. ५. टांकीनें. ६. अगदीं अनायासें, असा भावार्थ. ७. कुंडलें. ८. बारा.

सुविशाल नागलोका पावे पाहोनि तोख[1] न कविवर. १६०
तो बहुसहस्रयोजन अत्यद्भुत नागलोक, शेत[2] गांवें
ज्याचें द्वार, विलोकुनि ज्या कोणाचें हि धैर्य न तगावें. १६१
प्राकार सुवर्णाचे जेथें, बहुसंख्य नंदनाभ[3] वनें,
त्या लोकींचीं किति म्यां वर्णावीं पांडुनंदना! भवनें? १६२
दुःसाध्य कार्य वाटे, झाला चिंतामहागदातुर गा!
तेथें पाहे कृष्णा[4] सितवालधिमंडिता तदा तुरगा. १६३
अश्व म्हणे, 'आढ्यत्वीं[5] निश्चित आहे चि जेंवि मद पानीं[6];
मत्तांचा उतराया माज, करीं धमन[8] शीघ्र मदपानीं[7]. १६४
उत्तंका! त्वां आजि च धरिला संकोच कां अगा! धमना?
होतासि करित गुरुच्या सदनीं ऐसें चि तूं अगाधमना[9].' १६५
उत्तंक म्हणे, 'भलतें वदसी हें काय तूं? अरे वाजी!
न तसी तैसी[10] करिसि, परि होइल रेवा[11] कसी, अ-रेवा जी?'
अश्व म्हणे, 'तव गुरुचा गुरु मीं होवूनि नित्य दास, मज
पूजिसि गौतमगेहीं ज्या, तो चि ज्वलन होय हा समज.' १६७
त्या पावकप्रसादें झाला तत्काळ तत्वबोध मनीं,
मग वाजिच्या अपानीं उत्साहें सक्त होय तो धमनीं. १६८
त्या अश्वरोमकूपांतुनि होय प्रकट बहुतसा धूर,
जेणें अद्यापि भिजे अश्रुभरेंकरुनि बहुत साधूर[12]. १६९
करितो जसी सरोरुहगहनांत[13] सिरोनि धामधूम करी,
तैसी, वासुकिमुख[14] भुजगांचें व्यापूनि धाम[15] धूम करी. १७०

१. तोष. २. शेंकडों कोस रुंद. ३. नंदनवनाप्रमाणें आहे प्रभा ज्यांची अशी. ४. जो काळा आहे व ज्याची शेपटी पांढरी आहे अशा. ५. श्रीमंतांत. ६. [मद्यादिकांच्या] पानांत. ७. माझ्या अपानद्वारांत (गुदद्वारांत). ८. फुंकर घालण्याला. ९. खोल आहे बुद्धि ज्याची असा. १०. जी गोष्ट जशी नव्हे त्या गोष्टीला तशी उपमा देतोस. ११. नर्मदा. १२. साधूंचें उर. १३. कमलवनांत. १४. वासुकीप्रमुख. १५. गृह.

भुजगां सिकवी, करुनि व्याकुळ बहु मानसा, धुरी ती तें,
कीं, द्यावा, सकळ छळ सोडुनि, बहुमान साधुरीतीतें. १७१
'शरणागत रक्षावे हंसें बक; वाडवा! सुकिंच देहें
न नतांचीं; करुणेचें लावीं न कवाड,' वासुकि वदे हें. १७२
मणिकुंडलें समर्पुनि, पूजुनि, उत्तंक विनेविला नमुनीं,
होय सुशांत, अभय दे व्याळांतें; दीर्घरोषे तो न मुनी. १७३
दमिले, अतितर दारुण जे श्रीमदमत्त कुंडली होते.
गुरुभक्तितपस्तेजें केले गुरुदार कुंडली हो! ते. १७४
उत्तंक म्हणे गुरुला, 'हातीं येतीं न कुंडलें कांहीं;
केलें होतें माजें कद्रूच्या मलिन तुंड लेंकांहीं; १७५
परि या पदप्रसादें तरलों मीं संकटांत गुरुदेवा!
भवसागरांत नौका, सेतु, विमान प्रभो! तुम्ही सेवा. १७६
मीं भक्त मयूर, प्रभु तूं करुणामृतपयोद गुरुराजा!'
ऐसें वदोनि वंदी; ऐसा तो सुगुरुभक्त कुरुराज्या! १७७
होय सुधा वसुधेवरि उत्तंकाची कथा असी सुरसा;
ईतें सादर सेविल जो कोणी रसिक साधु, तो सुरसा. १७८

अध्याय तिसरा.

यादव करीत होते येउनि सस्वजन रैवतमहातें,
तेथें वसुदेवातें वंदी भेटोनि दैवत महा तें. १
वसुदेव पुसे, सांगे भीष्मद्रोणादिनिधन वनमाळी;
शोक न व्हावा म्हणउनि, अच्युत अभिमन्युचा चि वध गाळी.

---

१. सर्व कपट (लबाडी). २. विनविलेला. ३. दीर्घकाल टिकणारा राग ज्याचा असा. ४. सर्प. ५. गुरुपत्नी. ६. कर्णभूषणानी युक्त. ७. कद्रूच्या मुलानीं (सर्पानीं) माझे तोंडाला काळोखी लागण्याची वेळ आणली होती. ८. रैवतक पर्वतावरील उत्सवातें. ९. आजानुलंबिनी माला धारण करणारा (श्रीकृष्ण).

भवसागरीं तराया ज्याची धरितात सुज्ञ जन कास,
त्यातें म्हणे सुभद्रा, 'भाच्याची गति हि सांग जनकास.' ३
बोलुनि असें, पडे ती, शोकें वसुदेव, देवकी हि, पडे;
तें किति वर्णूं, शिशुसा उद्धव, अक्रूर आयकोनि रडे? ४
तातप्रमुख जनांच्या दूर करी वासुदेव शोकांतें;
नामें विश्वाचें हरि, राहो देईल दुःख तो कां तें? ५
प्रभुनें सौभद्राच्या श्राद्धीं द्विज साठ लक्ष जेवविले.
लेववविले आपण सदलंकार, सुवर्णराशि देवविले. ६
यादव, पांडव, सर्व हि दुःखित अभिमन्युच्या वियोगानें;
न रुचति कोणांला ही मधुरें शुकसारिकोदितें[1] गानें. ७
सर्वांत उत्तरा बहु शोकार्ता, सु*बहु दिवस जेवीना;
ठेवीना गर्भीं ही दृष्टि सती नीट, जळ हि सेवीना. ८
शोकें, जागरणें, उपवासें घडला जसा चिरायास[2],
पोटांत गर्भ हळुहळु तत्तापें लागला जिरायास. ९
व्यास प्रकटुनि सांगे कुंतीतें, त्या हि मत्स्यतनयेतें,
'वत्से! समुचित तरि, जरि गेलें शोकेंकरूनि धन येतें. १०
शोकीं बुडो अवीरा[3], पति किंवा जीस शुचि तनय नाहीं;
प्रभुतेजें, मद्वचनें देखसिल कुमार उचित नयनाहीं. ११
परिपाळिल साधूंतें, द्याया बहु उत्सवास वसुधेतें,
तत्सोमातें[4] सेविल टाकुनि कृतकुत्स[5] वासव सुधेतें. १२
झुरवाया श्वशुरहृदय, गर्भ हि उपवास करिसि मुलि! कां गे!?'
ऐसें चि पांडवांस हि, 'न करावा व्यर्थ शोक,' हें सांगे. १३
"'यावरि शोक करूं ना' ऐसें बोला कसे, वहा आणा;

१. पोपट आणि मैना ह्यानीं उच्चारलेलीं गाणीं. २. अति श्रम. ३. 'पति किंवा जीस शुचि तनय नाहीं' अशी स्त्री. ४. [यज्ञांत] त्यानें दिलेल्या सोमरसातें. ५. केलेली आहे कुत्सा म्हणजे निंदा ज्यानें असा. * कित्येक.

[1]शकटगजोष्ट्रांवरि तें धन यज्ञाकारणें वहा, आणा." १४
यापरि आज्ञा करुनि, व्यास प्रभु गुप्त होय; मग [2]तीतें
पांडव [3]अनुष्ठिती, हयमेधें तारावयासि जगतीतें. १५
जावुनि हिमाचळीं, पदपद्में पूजुनि विश्वजनकाचीं,
घेउनि आले नानाविध पात्रें आयतीं च कनकाचीं. १६
आठ सहस्र सु*वर्ण, प्रबळीं उष्ट्रीं, वहावया, भार,
शकटीं द्विगुण, त्रिगुण द्विरदीं, रचिला न दुर्बळीं फार. १७
लक्ष गज, लक्ष गाजिनी, लक्ष शकट, लक्ष रथ हि हे [4]मानें
भरिले मरुत्तदत्त द्विजवर्यत्यक्त शुद्ध हेमानें. १८
[5]मग साठ लक्ष उंट हि भरिले तैसे चि तद्विगुण वाजी,
खर, पुरुष [6]भारवाहक जे, तत्संख्या नसे चि यामाजी. १९
तों दोन दोन कोस स्वर्णभरातीं महाचमू चाले,
परमेश्वरप्रसादें पांडव निर्विघ्न निजपुरा आले. २०
पांडव येणार, पुढें तों चि सुभद्रासमेत रामातें
घेउनि नागपुरा प्रभु ये, पुरवाया स्वभक्तकामातें. २१
प्रद्युम्न, सांब, सात्यकि, कृतवर्मा, निशठ, चारुदेष्ण, गद,
इत्यादि वीर विभुच्या जवळि, सुवैद्याचिया जसे [7]स्वगद. २२
त्यातें धृतराष्ट्र, सुकवि विदुर, यथान्याय पूजिती हर्षें;
प्रभुदर्शनें निवे गजपुर बहु, जैसें मयूरकुळ वर्षें. २३
पांडव हळुहळु, बहु धन घेउनियां, येत निजपथीं असतां,
विदुरसुसत्कृत यादव, माधव, बळदेव गजपुरीं वसतां, २४

---

१. रथ, हत्ती आणि उंट यांवर लादून. २. व्यासाज्ञेतें. ३. मानिते झाले. ४. ह्या प्रमाणानें. ५. मूळपाठ–**भरिलीं उंटें तेथें सासष्ट सहस्र.** [हा पाठ बदलण्याचें कारण पंतानीं च ' षष्टिरुष्ट्र सहस्राणि शतानि द्विगुणा हया । इति मूले ' असें पोथीच्या समासांत लिहून ठेविलें आहे]. ६. हेलकरी. ७. चांगलीं औषधें.
* ऐशी गुंजांच्या वजनाचीं सोन्याचीं नाणीं.

शुभदिवसीं, शुभलग्नीं, अभिमन्युसुतासि उत्तरा प्रसवे;
तो हर्षशोकवर्धन[1] होय, न तदसूंस[2] तद्वशीं वसवे. २५
तो शिशु निश्चेष्ट शव ब्रह्मास्त्रें[3] करुनि पीडिला होय,
निश्रीक[4] दिसे, जैसा कासारीं पद्म, आटतां तोय. २६
प्रभु धांवे, तों भेटे अनुजाकृष्णायुता[5] पृथा वाटे,
जीस सुदुःसहनानाशोकाकुळ जन्म निज वृथा वाटे. २७
कुंती प्रभुसि म्हणे, "बा! कीर्तिश्रीसद्मकंज[6] राखावें,
काळें न तुझ्या दासा शरणागतवज्रपंजरा! खावें. २८
झाला, मेला, सुत त्या तव नेत्रसमाननेत्रशोभाचा[7].
हा वांचवुनि, करावा त्वां परलोकीं प्रहृष्ट तो भाचा. २९
गातों, गुरुसि सुत दिला त्या अतुला त्वत्कृता[8] प्रतिज्ञा ते.
जोडू सुकीर्ति, सोडू बा! न तुला त्वत्कृता प्रतिज्ञा ते. ३०
तो चपलाक्ष[9] स्त्रीप्रति वदला कीं, 'त्वत्सुतासि रक्षील
मन्मातुळ जगदीश, प्रेमें मजहूनि अधिक लक्षील.' ३१
सदृशस्वस्त्रीयाचें[10] सत्य करीं, वांचवूनि तोक, वचः
भगिनीस, पांडवांस, स्वसखीस[11], पितृष्वसेस[12], हो कवच[13]. ३२
आधीं च उत्तरा बहु विकळा चित्तीं, स्मरोनि चपलाक्षा;
वांचेल पुत्रशोकीं हे, तरि दहनीं करूनि तप लाक्षा[14]. ३३

---

१. [पुत्र झाल्यामुळें] आनंदाला आणि [मेलेला च जन्मला म्हणून] शोकाला वाढविणारा असा. २. त्याच्या प्राणाना त्याच्या ताब्यांत (शरीरांत) राहतां येईना. ३. मागें ऐषीकपर्व २।४३ ते ४५ पहा. ४. निस्तेज. ५. धाकटी बहीण सुभद्रा आणि द्रौपदी यांच्यासह असलेली कुंती. ६. कीर्ति व लक्ष्मी ह्यांचें निवासस्थान असें अभिमन्युसुतरूपी कमल. ७. तुझ्या नेत्राप्रमाणें आहे नेत्रशोभा ज्याची त्या अभिमन्यूचा. ८. कृष्णानें 'श्रीसांदीपनिगुरुसुत यमलोकाहूनि आणिला तूर्ण' अशी कथा आहे. ९. पाणीदार डोळ्याचा अभिमन्यु. १०. तुजसमान जो तुझा भाचा त्याचें. ११. द्रौपदीला. १२. आत्या, कुंती. १३. रक्षणकर्ता. १४. लाख.

गुरु[1]विप्रदेवकीसुतवितरणसुयशांत हें हि सांचीव,
पात्र दया लोभाचा तो भाचा स्मरुनि, बाळ वांचीव." ३४
बहु करुणविलाप करुनि, कुंती देवी सती रडायाला
लागे शोकें मोहें, वातें कदली तसी पडायाला. ३५
श्रीकृष्ण सांवरी त्या मोहीं बहु कळवळोनि आतेला,
या प्रभुसि दया जैसी ये, न पित्याला तसी, न मातेला. ३६
प्रभुला म्हणे सुभद्रा, " वांचिव मुल, परिस, भाचिया दे हें;
त्वां[2] आक्रमिली हरिची, दुष्प्रापा परि सभा चि या देहें. ३७
असासि समर्थ असा कीं, मृत लोकत्रय पुन्हां जिवविसील;
ततातें अमृतघनाहूनि अधिक शतगुणें निववविसील. ३८
वदलासि गुरुसुतातें[3] 'लंघूं पाहसि, करूनि वध, मातें,
तरि वांचवीन मीं मृत सौभद्राचें अपत्य अधमा! तें.' ३९
सुतशोकांत बुडाली, मेली, त्वां रक्षिली न परि सून[4];
बा! ते पांडव म्हणतिल काय, असें हें अनिष्ट परिसून? ४०
उठउनि पौत्रातें, जरि न सुखविसिल वृष्णिनायका! मातें,
व्हावास तरि कशास भ्राता? येसील काय कामातें? ४१
भगिनी, प्रिया सख्याची[5], दीना, शरणागता, हतापत्या,
ऐसें आणुनि चित्तीं, स्वोक्ति करावी प्रभो! तुवां सत्या. ४२
मजहुनि मन कृष्णेचें पाहोनि मृता मुलास कळकळतें,
बापा! मरणाधिक हें दुःख; किति वदों? तुला सकळ कळतें."
देव म्हणे, 'तेज तुझ्या वरिल पुन्हां कां न नातवा, सति! तें?
लागे चि, लता[6] सहजा[6] जी चंदनकाननांत, वास तितें.' ४४

---

१. सांदीपिनिगुरूचा सुत, द्वारकेंतील एका ब्राह्मणाचा सुत आणि देवकीची पहिलीं सहा मुलें ह्यांना यमलोकाहून परत आणून देणें हें च उत्तम यश, त्यांत. २. तूं या च देहानें दुष्प्राप्य अशा वैकुंठांतील हरीच्या सभेला जाऊन तेथून गुरुपुत्रादिकांस घेऊन आला आहेस, असा भावार्थ. ३. अश्वत्थाम्यातें. ४. उत्तरा. ५. तुझा जिवलग मित्र जो अर्जुन त्याची पत्नी. ६. चंदनाच्या झाडावर चढलेली वेली.

ऐसें बोलुनि रडतां घेउनि तीतें, स्वयें अरिष्टातें
गेला, [2]दयामृतमुदिर भगवान् वारावया अरिष्टातें. ४५
कृष्णा म्हणे सुनेतें, "हा, ताप सरावयास, आला गे!
श्वशुर, जया यम, जोडुनि हाता, पसरावयास 'आ' लागे."४६
[3]वृद्धांगना, [4]चिकित्सक, सित माल्यें, दीप, कलश जलपूर्ण,
प्रभु 'साधु साधु!' बोले पाहुनि त्या सूतिकागृहीं तूर्ण. ४७
ती होय [5]सुसंवीता, आला श्रीकृष्णनाथ जाणोनि;
करि करुणविलापातें, [6]निर्भर नयनांत नीर आणोनि. ४८
"अजि! मामाजी! प्रभुजी! मज हा झाला कुमार [7]मेलौं हो!
हें श्रवण करुनि न [8]अधःप्रेक्षणदात्री [9]उमा रमेला हो. ४९
मेल्यें मीं हि, प्रभुजी! तो मन्नाथ चि म्हणों नको मेला;
बहुधा जनक न [10]जातीं यासि दिसे, हा म्हणोन कोमेला. ५०
होतें हित, दाखविली असती जरि [11]हे तुम्हीं [12]ईषीकेला;
[13]गुरुजें निमग्न [14]मंदुदरिं हा पतिसुतशोकशर [15]विषी केला. ५१
केलें न तुम्हीं, मीं पतिलोका जात्यें, कुमार उरता, तें;
म्यां ताडावें येथें, कितितरि याच्या [16]परत्र उर तातें! ५२
[17]शस्त्रज्वलनीं केलें हवि, अंकीं रत्न हें न खेळविलें;
आचार्यसुतें जन्मुनि संसारीं सुफळ कोण मेळविलें? ५३

---

१. सूतिकागृह–**पंत.** बाळंतिणीच्या खोलीत. २. मेघ. ३. वृद्ध स्त्रिया. ४. वैद्य. ५. वस्त्र नीट सांवरून घेतलें आहे जिनें अशी. ६. विपुल. ७. मेलेला. ८. खालीं पहावयास लावणारी. ९. 'कसा तव भर्ता श्रितरक्षण करितो' असें वदोनि –**पंत.** १०. जातकर्मीं–**पंत.** जातकर्माचे वेळीं. ११. मी उत्तरा. १२. अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मास्त्रमंत्रित दर्भाच्या काडीला. १३. अश्वत्थाम्यानें. १४. या ठिकाणीं पंतानीं प्रथम 'मदुरीं' लिहिलें होतें; पण मागून समासांत 'द' लिहून हंसपदानें 'मदुदरिं' करण्यास सुचविलें. 'रीं' ऱ्हस्व करण्याचें मात्र राहिलें. १५. विषदिग्ध–**पंत.** १६. परलोकीं. १७. हें पुत्ररत्न मांडीवर खेळविलें नाहीं, तर अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मास्त्ररूप अग्नींत त्याची आहुति दिली.

नमन तुम्हांसि करावें सुत घेउनि मन्मनीं असें होतें,
केलें विफळ मनोरथशत केवळ गुरुसुतें कसें हो! तें? ५४
चपलाक्ष बहु तव प्रिय गमला आह्मां तुम्हां महाहितसा
केवळ कृतघ्न, घातक, निर्दय; त्याचा कुमार हा हि तसा. ५५
कर्म तसें चि करितसे हा, ज्यांत स्वपरघात कां जी! तें?
त्यजुनि सुधेतें, पीतो सुत, कीं प्याला स्वतात, कांजीतें! ५६
चपलाक्षासीं केली होती 'येईन सह' असी बोली;
खोली ती असती, तरि म्हणती 'छी!' त्यजुनि आपुली खोली.
चपलाक्षमति सुमृदु, परि दूषीना दुष्ट काय कोप तितें?
परलोकीं जाउनि, हे कसि समजावील बायको पतितें?" ५८
रडवी स्त्रियांसि, मोहीं सुतनु बुडे, जेंवि शृंगिणी पंकीं;
होय मुहूर्तें सावध, उचलुनि त्या मृतसुतासि घे अंकीं. ५९
त्यासि म्हणे, 'वत्सा! तूं धर्मज्ञतनुज कसा अधर्मातें
नुमजसि? निजगुरुगुरुतें न नमिसि, पावावया सुशर्मातें? ६०
प्रपितामही, पहा हे बुडती कीं शोकसागरीं आजि;
तैसी च सुपूज्या हे पांचाळी, हे हि सात्वती आजी. ६१
जाल्यें मीं व्याधविशिखविद्धकुरंगीसमा कुळाधारा!
मज तव दृष्टि, सुधेची जेंवि पिपासासमाकुळा धारा. ६२
अभिमुख आहे आर्य श्रीकृष्ण, हरील ताप हा; याचें
वदन पहा, तव चित्तीं जरि चपलाक्षास्य बा! पहायाचें.' ६३
करुनि बहु विलाप असे, रडवुनि भरतस्त्रियांस, ती रडली;
जसि कर्दमांत करिणी, पुनरपि मोहांत उत्तरा पडली. ६४

१. अभिमन्यु. २. [अकालमरणानें पितरांचें ऋण न फेडल्यामुळें] महान शत्रूप्रमाणें. ३. ज्या खोलींत, 'मी सहगमन करीन' अशी पतीशीं बोली केली ती खोली. ४. गंभीरता; मौन—पंत. ५. गाय. ६. पणजी; कुंती. ७. सात्वतांच्या (यादवांच्या) कुलांत जन्म पावलेली सुभद्रा ही आजी. ८. पारध्यांच्या बाणानें ताडित झालेल्या हरिणीसारखी. ९. तृषेनें पीडिलेल्यास. १०. हत्तीण.

सावध करिति, उठविति, आर्या कुंतीमुखस्त्रिया तीतें;
वंदी नतवरदप्रभुपदयुग अभिमन्युची प्रिया ती तें. ६५
त्या विपुल विलापातें श्रवण करुनि, दीनबंधु तो तीतें
दावी वात्सल्य, जया गातां वेडे चि सुकवि होती, तें. ६६
आचमन करी भगवान् यदुनायक, आणवूनि शुचि वारी;
क्षिप्र ब्रह्मास्त्रातें, तापातें जेंवि शांतरुचि वारी. ६७
स्वमुखें करि प्रतिज्ञा देव, म्हणे, 'पुत्रि! उत्तरे! जाण,
मिथ्या न कधीं वदलों, करितों मीं त्वत्सुतासि सप्राण. ६८
वदलों नसेन मिथ्या, युद्धीं फिरलों नसेन जरि मागें,
तरि हा तव पुत्र उठो, वधिला जो त्या द्विजाधमें रागें. ६९
धर्म, ब्राह्मण परम प्रिय जरि असतिल मला पुढें मागें,
तरि हा तव पुत्र उठो, वधिला जो त्या द्विजाधमें रागें. ७०
विजयीं विरोध कांहीं जरि म्यां केला नसेल अनुरागें,
तरि हा तव पुत्र उठो, वधिला जो त्या द्विजाधमें रागें. ७१
धरिला असेल सत्यासह म्यां जरि धर्म, मणि जसा नागें,
तरि हा तव पुत्र उठो, वधिला जो त्या द्विजाधमें रागें. ७२
वधिले असतिल धर्में जरि केशी, कंस, त्यांचिया आगें,
तरि हा तव पुत्र उठो, वधिला जो त्या द्विजाधमें रागें.' ७३
यापरि कृष्णप्रभुचे वचनामृतसेक हे जसे झाले,
हाले मृतशिशु, हळुहळु गेले असु चेतनेसह चि आले. ७४
राहुविमुक्त विधु जसा, ब्रह्मास्त्रविमुक्त शिशु तसा गेहीं
प्रकटी प्रकाश, शिरतां प्राणगणासहित चेतना देहीं. ७५
मृतशिशुशोकानुभव प्रभुनें तो स्वप्नसा चि वाटविला,
सागर जेंवि अगस्त्यें, क्षणमात्रें सर्व खेद आटविला. ७६
भरलें होतें गजपुर जें शोकें, वांचवूनि तोक, रितें,

१. ज्या वात्सल्याचें वर्णन करिताना सत्कवि वेडे बनतात. २. शांत आहे कांति ज्याची असा चंद्र. ३. अर्जुनाच्या ठिकाणीं. ४. त्यांच्या च अपराधामुळें. ५. बर्फाव.

प्रभु, परिपूर्ण कराया हर्षामृत सांचवूनि, तो करि तें. ७७
कुंती, देवी कृष्णा, [1]कृष्णावरजा, विराटनृपकन्या,
अंतःपुरीं, पुरीं अति मुदिता झाल्या स्त्रिया सुबहु अन्या. ७८
[2]कविजनमुखें तसीं च प्रकटिति बहुशब्दसंपदे वाद्यें;
संपों नये रडें, परि संपे, म्हणतां चि 'संप' [3]देवाद्यें. ७९
गाति जनमेजया! तव [4]गुरुच्या आश्चर्य [5]मरणजननाचें,
प्रभुतें सुखविति गानें, स्तवनें, तैसे चि कुशळजन नाचें. ८०
करि जातकर्म, वांटी बहु रत्नसुवर्णशर्करा जीवां;
प्रभु तेंवि जना सुखकर, विधु [6]कुमुदां जेंवि, अर्क [7]राजीवां. ८१
जनमेजया! परिक्षिन्नाम स्थापी प्रभु स्वयें त्याला,
कीं होतां चि [8]कुरु परिक्षीण, तव जनक महायशा झाला. ८२
प्रभुतें, पुढें कुमार स्थापुनि, ती उत्तरा करी नमन;
दे रत्नें बहु त्यातें, जो व्यसनीं हर्षवी [9]करीन्द्रमन. ८३
उपजुनि अविघ्न जाला पौत्राला एक मास; मग राया!
पांडव, बहु धन घेउनि, आले, पावोनि विजय, नगरा या. ८४
धर्मासि अमात्यांसह गेला [10]आनंदकाय सामोरा;
प्रभुपरि भेटुनि देइल, तोयद आनंद कायसा मोरा? ८५
ती भरतराजधानी वाटे भरिली लुटोनि [11]अलकेला;
जाणों दारिद्र्यावरि निधिनीं सज्जनबळें चि [12]चैल केला. ८६

---

१. कृष्णाची धाकटी बहीण सुभद्रा. २. कवींच्या वाणीतून ज्याप्रमाणें कृष्णस्तुतिपर पुष्कळ शब्दभांडार प्रकट झालें तसें च नानाप्रकारचीं वाद्यें आपले आनंददर्शक शब्द (आवाज) करूं लागलीं. ३. कृष्णानें. ४. पित्याच्या. ५. जननमरण हा नैसर्गिक क्रम; पण परीक्षितीचा मरणजनन हा क्रम अर्थात च आश्चर्यकारक. ६. चंद्रविकासी कमलांना. ७. सूर्यविकासी कमलांना. ८. कुरुकुळ नष्टप्राय झालें असतां. ९. करींद्र–पंत. १०. आनंदमूर्ति. ११. कुबेरनगरीला. १२. चाल, हल्ला.

धृतराष्ट्रातें वंदुनि, भेटुनि विदुरा, युयुत्सुला, धर्म
पौत्राची उज्जीवनवार्ता ऐकोनि पावला शर्म. ८७
पूजी धर्म प्रभुतें प्रेमें, पावोनि गहिंवरा; हा तें
स्मरवी, समर्चिलें जें, उद्धारितां मज्ञ महि, वराहातें. ८८
त्यावरि भेटे कृष्णद्वैपायनभानु सारसा राज्या,
सांगे, सच्छ्रवणसुधा धर्मकथांमाजि सारसारा ज्या. ८९
मुनितें धर्म म्हणे, 'धन घेउनि आलों तव प्रसादानें,
लावावें हयमेधीं तें हें त्वां विश्वपूज्यपादानें.' ९०
व्यास म्हणे, 'बहु उत्तम; सत्वर साहित्य तूं करिव राज्या!
सुखसिद्धिकीर्ति वरितिल तुज, वरित्या जाहल्या करिवरा[6] ज्या.
मीं, पैल, याज्ञवल्क्य, त्वन्मखसिद्ध्यर्थ सर्वदा जपतों;
तप तों, तुजसारखियां साधूतें* उद्धरावया तपतों.' ९२
धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णा! तूं दीक्षित हो, तुझी च हे वसुधा;
पांडव न पावते च स्वभुजबळेंकरुनि, जेंवि देव सुधा. ९३
योग्य स्वीकाराया, तूं चि प्रभु, न वसुधा, न दीक्षा, मीं;
हो कीर्ति जगीं, धर्मीं दृष्टि तुझी, नवसुधानदी क्षामीं.' ९४
पुण्यश्लोकासि म्हणे तत्प्रार्थित आयकोनि शौरी तें,
'धर्मा! तूं चि उचित या दीक्षेतें, जेंवि शंभु गौरीतें. ९५
तूं आम्हां सर्वांचा नाथ, कुरूत्तम गुरूत्तम खरा, या
सर्वां भूतांची गति तूं धर्मा!; तुज चि योग्य मख राया. ९६
धर्मा! प्रधान तूं, बा! आम्हीं सर्व हि तुझे गुणीभूत[10];
भूताधिपें[11] करावें, तें कैसें करिल, जन्हि गुणी, भूतें[12]? ९७

---

१. सजीव झाल्याची हकीकत. २. धर्म. ३. बुडालेली. ४. धर्मराजरूपी कमलाला. ५. उत्तमोत्तम; निवडक. ६. गजेंद्राला. ७. तर. ८. अन्वयार्थ—[जसी] क्षामीं नवसुधानदी [तसी] तुझी धर्मीं (धर्मराजावर) दृष्टि [आहे] [अशी] कीर्ति जगीं हो. ९. कृशीं—पंत. १०. अंगभूत. ११. श्रीशंकरानें. १२. शंकरगण, पिशाच. * साधूंतें (?).

दीक्षास्वीकार करीं, वरकड तूं सर्व काम सांग मला;
अधिकार राजसां कीं नीचोच्च[1] मखांत तामसां गमला.' ९८
चैत्राचिया, प्रतीक्षा करि, दीक्षा द्यावयासि, पुनिवेची;
ती चैत्री ये तोंवरि धर्मकथांहीं च काळ मुनि वेचो. ९९
मग अश्व उक्तकाळीं, दीक्षा देउनि युधिष्ठिरा विधिनें,
संरक्षणार्थ अर्जुन योजुनियां, सोडिला तपोनिधिनें. १००
विजयासि धर्म सांगे, " हरि-हरित्यासीं महाविरोध[2] रणीं
न करावा त्वां, बाळकपाळकशोकीं[3] न हे विरो धरणी. १०१
सांत्वुनि त्यांसि म्हणावें, 'या सहपरिवार तुरगमेधाला,'
बहु सामें हृष्ट गमो अरि, अमृतें जेंवि सुर गमे धाला. १०२
हरि-हरित्यांवरि कार्यापुरतें चि स्वशरजाळ वर्षावें,
व्हावें त्वां करुणाघन, शिशुभूपमयूरवृंद हर्षावें." १०३

अध्याय चवथा.

अच्युतसख[4] अनुसरला अध्वरतुरगोत्तमासि[5] फिरवाया,
जिरवाया शात्रवमद, सर्वत्र स्वप्रताप मिरवाया. १
हरितें हरिते झाले जे नृप, त्यांचे रणीं मद न टिकले;
धर्माज्ञेनें उरले शोभवित तदंगनावदन[6] टिकले[7]. २
पति सूर्यवर्मनामक ये, न लउनि[8] कंधरा, त्रिगर्तांचा;
'प्रभुचा[9]' म्हणे, 'अतिक्रम करिन,' जसा अंध 'रात्रि[10] गर्तांचा[11].'

---

१. यज्ञांत राजस किंवा तामस मनुष्याला अधिकार हा लहानमोठा वाटत असतो; सात्विक मनुष्याला मात्र सर्व कामें सारखी च असतात. २. प्राणघातक असें युद्ध. ३. अल्पवयी राजांच्या शोकांत. (भारती युद्धांत सर्व मोठे राजे पडल्यामुळे त्यांच्या मुलाना धर्मानें गादीवर बसविलें होतें). ४. अर्जुन. ५. यज्ञीय अश्वश्रेष्ठास. ६. त्यांच्या स्त्रियांचें मुख. ७. सौभाग्यतिलक. ८. नम्र होऊन. ९. धर्मराजाचा. १०. रात्रीच्या वेळी. ११. खांचखळग्याचा.

अर्जुन म्हणे, 'स्मरा तें निज[1]पूर्वजवीरमथन; कां मरतां?'
कटु हि हित तदुक्त तयां, जैसें वैराग्यकथन काम[2]रतां. ४
साम न मानुनि, कटकें वेढी बाळ त्रिगर्तनृप [3]हरिला;
त्याचा प्रताप तेव्हां मृदुयुद्धेंकरुनि हरिसखें हरिला. ५
तद्बंधु केतुवर्मा धांवे, त्यातें हि पार्थ कवि रोधी.
तिसरा हि न धृतवर्मा होऊं दे सामसार्थक, विरोधी. ६
बहु [4]मानवे धनंजय त्या धृतवर्म्यास शीघ्रसंधानें,
तो तत्प्रसाद तेणें न निरखिला, निधि जसा चि अंधानें. ७
क्षत केला विजयाचा, सोडुनियां [5]दीप्त कांड, वाम कर;
सिंधुमकरापुढें करि तो क्षुद्र सरस्थ [6]तांडवा मकर. ८
शर लागतां कराला, गांडीव गळोनि तत्क्षणीं पडलें,
कुरवाळितां डसावें विष[7]धरशिशुनें जसें, तसें घडलें. ९
गांडीव गळुनि पडतां, धृतवर्मा तो पुनःपुन्हां हांसे,
खेळांत महापटुतें पाडुनि [8]अनुकूळ शिशु जसा फांसे. १०
कोपुनि, गांडीव धरी, रक्तें भरला पुसोनि हात, रणीं,
सोडी खर शर; वाटे करितो चि क्षय रुसोनि हा [9]तरणी. ११
त्यांचें तेज हरी, क्षण आयासी करुनि [10]हात, सारें च;
मृगपति जसा करींचा, उतरी, धनु धरुनि, हा तसा [11]रेचें. १२
भ्याले त्रिगर्त सर्व हि, आले तृणवदन संगरीं शरण,
त्यांसि अभय दे अर्जुन, धर्माज्ञेचें करूनियां स्मरण. १३
वदला, 'विरोध न बरा; संसारीं साधुसीं बरी मैत्री;
या हयमेधासि पुढें, जों [12]कीं येणार पूर्णिमा चैत्री.' १४

---

१. भारती युद्धांत झालेले. २. विषयासक्त जनाना. ३. अश्वाला. ४. फार मान देऊं लागला. ५. तेजस्वी बाण. ६. नाच, गमजा. ७. सापाच्या पिलानें. ८. फांसे अनुकूळ पाडुनि–**पंत.** ९. तरणी=सूर्य. १०. आपल्या हाताला किंचित्काळ श्रम देऊन. ११. रग जिरवी. १२. जेव्हां चैत्री पौर्णिमा येईल तेव्हां.

तेथुनि निघोनियां मग जो प्राग्ज्योतिष[1]पुरासि हय गेला,
तो हरुनि वज्रदत्तें भगदत्तसुतें महाबळें नेला. १५
भगदत्तवधक्रोधें त्या पार्थासीं त्रिरात्र युद्ध करी;
तो हरिसा, यश त्याचा ऐरावतसा चि मिरवि शुद्ध करी. १६
चवथे दिवसीं पावे पार्थशराहत सुवीर तो पतन,
पुनरपि चढे करिवरीं, स्वयशातें करि पराक्रमें जतन. १७
बहुशरचित[2] शल्यसम चि होय द्विपवर रणांत, मग शिर तो
नत करुनि पडे; वाटे वज्राहत मेदिनींत नग शिरतो. १८
यापरि अर्जुन भंगुनि भगदत्तसुतास वीर्यमत्तास,
देता झाला अभय व्यसननिमग्नास वज्रदत्तास. १९
त्यासि म्हणे, 'सुरभि न जें, देइल तत्काळ साधुमैत्री तें;
यावें पहावया त्वां हयमेधोत्सव पुढील चैत्रीतें.' २०
तेथुनि जयद्रथाच्या गेला तो पार्थ सिंधुदेशाला;
तेथें ही जय पावे, करुनि प्रकट प्रतापलेशाला. २१
आधीं सैंधववीर स्मरुनि जयद्रथवधासि कोपानें
वेढिति, म्हणति, 'धरा[3] या खळरुधिराच्या सुतृप्त हो पानें.'
उत्पात विविध झाले; भ्याले सुर म्हणति, 'पार्थ हा शुकसा
शरपंजरांत दिसतो, होइल यांतूनि मुक्त आशु[4] कसा?' २३
देते झाले मुनिवर त्यासि करायासि समर तेज्यातें,
तो भंगेल कसा हो! 'विजयी हो' म्हणति अमर ते ज्यातें?
पर झांकिले नराच्या इषुहीं, तरु जेंवि शैलभ[5]सेनाहीं;
झाले जिष्णुपुढें ते मृगराजसमक्ष कलभ[6]से नाहीं[7]. २५
ज्याचें[8] त्याचें हि करी भंगीं 'हा! हा!' अशा स्वनीं[10] तुंड;

१. शाकल देशाच्या उत्तरेचा देश. २. पुष्कळ बाणानीं विद्ध झालेला तो श्रेष्ठ हत्ती साळुंद्रानामक प्राण्याप्रमाणें रणांगणांत दिसूं लागला. ३. पृथ्वी. ४. लवकर. ५. टोळधाडीनें. ६. लहान हत्तीप्रमाणें. ७. नाहींसे झाले, नाश पावले. ८. प्रत्येकाचें. [illegible]राभव झाल्या वेळीं. १०. शब्दाला.

धावोनि दुःशला ये, दावी त्या अतियशा स्वनातुंड. २६
भगिनीतें पाहुनि, धनु उतरि अजातारिच्या अकोपार्थ;
द्रवुनि म्हणे, 'काय करूं? वद वत्से!, पैर म्हणों नको पार्थ.'
ती त्यास म्हणे, 'माजा पुत्र तुझा सुरथनाम जो भाचा,
तत्सुत हा तुज नमितो; दे आशीर्वाद अभयलोभाचा.' २८
पार्थ म्हणे, 'कोठें तो तव पुत्र सुरथ? न आणिला कां गे!?'
ती दुःशला, स्वनयनें शोकांबुभरें भरूनियां, सांगे. २९
'बा! होता शोकाकुळ, ऐकुनि निजतातसिंधुराजगती;
कळली आक्रमिली त्वां सिंहें त्या बाळसिंधुरा जगती. ३०
तव आगमनाची त्या झाली अतिमात्र शोकदा वार्ता,
सिंहासनीं च मूर्छा आली तत्काळ शोकदवार्ता. ३१
केवळ बाळ झळेनें ग्रीष्मांत जसा तसा चि कोमेला;
भद्रासनावरुनि बा! पडला, पडतां चि सुरथ तो मेला! ३२
मग या तत्पुत्रातें घेउनि, अभयार्थ धांवल्यें बा! मीं;
मेला तुझ्या भयें जो, पडला आहे तसा चि तो धामीं.' ३३
ऐसें सांगोनि रडे फार चि कारुण्यसंपदभ्रा त्या,
पुनरपि म्हणे, बहु करुण व्हाया, तच्चित्तकंपद भ्रात्या. ३४
'अभिमन्युसुत तसा परिपाल्य सुरथसुत हि अर्जुना! तूतें,
तो अर्जितो जसें जें प्रेम तुझें; हा हि अंर्जु नातू तें. ३५
दुर्योधन सैंधव खळ, त्या दोघांस स्मरों नको; पावें;
बा! मजवरि न, तयांचे ते अपकार स्मरोन, कोपावें. ३६

१. अतिशय आहे यश ज्याचें अशा अर्जुनाला. २. आपलें नातवंड (जयद्रथाचा मुलगा जो सुरथ त्याचें मूल). ३. धर्मराजानें रागावूं नये म्हणून. ४. परका. ५. अभय आणि कृपालोभ ह्यानीं युक्त असा. ६. बालगजाला. ७. शोकरूपी वणव्यानें पीडित अशा त्याला. ८. उन्हाच्या तापानें, तिरिपेनें. ९. करुणारूपी संपत्तीचा वर्षाव करणाऱ्या अर्जुनाला. १०. मिळवो.

हतबंधु निपट शिशु हा काहीं नेणें, अशावरि द्रव; दे
शरणागता अभय; बा! प्रभु करि, विनवूनि जें दरिद्र वदे. ३७
बा! सन्मन अरिच्या ही पाहुनि दुःखित मुलास कळकळतें,
बहु काय वदों? शरणागतवत्सळ तूं, तुला सकळ कळतें.' ३८
इत्यादि बहु विलाप श्रवण करुनि, पार्थ गहिवरें दाटे;
फाटे उर शोकानें, बहु निंद्य क्षत्रधर्म त्या वाटे. ३९
आलिंगुनि, समजावुनि पार्थ म्हणे, 'रक्ष या स्वसे! वेळों;
सांगत जा मज, द्याया शुद्धयशा अक्षया, स्वसेवेला. ४०
आलें हठें मराया, समर कराया, बळ, स्वसे! ने तें,'
वदुनि असें दे आज्ञा; ती गेली फिरवुनि स्वसेनेतें. ४१
आकाशीं जेंवि मृगामागें भगवान् पिनाकधर लागे,
त्या यज्ञहयामागें तैसा चि विजय; न लेश ही भागे. ४२
अश्व मणिपूरदेशीं जातां, ज्याचें न यश कधीं मळलें,
तो अर्जुन आला, हें तत्तनया बभ्रुवाहना कळलें. ४३
धेनविप्रपुरःसर ये, नमन करी, धरुनि तोर्क विनयातें;
सुखवी, माथां हुंगुनि, आलिंगन करुनि, तो कवि न यातें. ४४
जी साधुरीतिसीं शुचि सुतरीति, धरूनि तोष, तोलावी,
तीतें हि पुत्रवत्सळ बहु धर्मनयज्ञ दोष तो लावी. ४५
कोपोनि म्हणे, 'युद्ध न करितां, स्वक्षत्रधर्म सोडून,
मोडून वीररीतिप्रति, कां आलासि हात जोडून? ४६

---

१. केवळ अर्भक. २. सदय हो, करुणा कर. ३. जयद्रथवंशाच्या अंकुराला. ४. शंकरानीं दक्षयज्ञविध्वंस केला त्या वेळीं यज्ञ हा मृगरूपानें पळून जाऊं लागला, वगैरे कथा अनुसंधेय आहे. ५. नजराणा आणि ब्राह्मण ह्यांना पुढें करून. ६. तो अर्जुनचित्रांगदापुत्र बभ्रुवाहन. (आर्या० आदि० अ० ३८।३९ पहा). ७. तो कवि (सुज्ञ अर्जुन) यातें (बभ्रुवाहनाला) न सुखवी; अर्जुनानें त्याचा उलट सत्कार केला नाहीं. ८. मुलाची वागणूक.

क्षत्रियधर्मबहिष्कृत उचित मज न पुत्र तूं भयातुर गा!
हे[1] भेटि नीट तरि, जरि अनुसरतों पार्थ मीं न या तुरगा. ४७
भेटसि भीरु स्त्रीसा; करिसी, जोडूनि हात, सामातें;
परकृत अपमान जसा, त्वत्कृत बहुमान हा तसा मातें. ४८
आयुध धरूनि आलों किंवा मीं करुनि आयुधन्यास[2]?
वद रे! रुचे यशस्कर कीं अयशस्कर हि आयु[3] धन्यास[4]? ४९
या समयीं जोडावे शर, तें न करूनि जोडिसी हात;
घात यशाचा केला, होइन कैसा प्रसन्न मीं तात?' ५०
यापरि बहु धिक्कारी पुत्रातें पार्थ संकटीं घाली;
तों भेदुनि उर्वीतें[5], तेथें नागात्मजा[6] सती आली. ५१
पार्थप्रिया उलूपी येवूनि अधोमुखा सुता पाहे,
साक्षाज्जननीहुनि बहु पावे चित्तीं सती सुतापा हे. ५२
त्या बभ्रुवाहनातें भेटुनियां ती म्हणे, 'अरे ताता!
नागात्मजा उलूपी मीं श्वेताश्वप्रिया[7] तुझी माता. ५३
पतिचें जसें करावें, तैसें चि प्रिय तुझें हि पुत्रा! म्यां;
ऐकावें चि हितविहित माझें त्वां सर्ववीरसुत्राम्या[8]! ५४
मद्वचनें तातासीं युद्ध करीं, बा! घडेल धर्म तुला;
घे यश, तव शर्माची[9] पावेल न तें जयंतशर्म[10] तुला. ५५
युद्धें चि युद्धदुर्मद, हा होइल न प्रसन्न सामास;
दानास हि न वळेल चि, माथां धरिल्या हि पाय सा मास.'
ती धमनी, सुतदहन चि, पेटविला क्षिप्र बोधवातें हो!
कीं तच्चित्तीं, प्रिय, भुजविक्रम दावूनि, तो धवातें[11] हो. ५७

१. या यज्ञीय अश्वाचे मागें त्याचे रक्षणार्थ न येतां, पिता ह्या नात्यानें तुला भेटावयाला येतों तर, असा भाव. २. शस्त्रत्याग. ३. आयुष्य, जिणें. ४. थोर पुरुषास. ५. पृथ्वीतें. ६. नागकन्या उलूपी. (ही बभ्रुवाहनाची सावत्र आई). ७. अर्जुनाची स्त्री. ८. सर्ववीरेंद्रा! ९. तुझ्या यशाची. १०. शक्रसुत—पंत. ११. नवऱ्याला.

चित्तीं धरि मातेच्या सुकृतसुखसुकीर्तिदायक वचातें,
दिव्य शिरस्त्राण शिरीं, देहीं तो वीरराय कवचातें. ५८
संदिषुधिशतसंबाधीं नमुनि उलूपीस शुभ रथीं चढला,
कढला क्रोधें; समर्थी धर्मातें कां चुकेल, जो पढला? ५९
न दुजा तसा सुतेजा पाहे, जरि करि उदंड शोध, रवी;
निजसैनिकांसि आज्ञा करुनि हयास प्रवीर तो धरवी. ६०
होय प्रसन्न अर्जुन, पुत्रावरि बाणवृष्टितें सोडी,
तो बभ्रुवाहन हि त्या गुरुवरि; घनवृष्टि तीपुढें थोडी. ६१
केवळ सुर असुर जसे, करिति पिता पुत्र उग्र युद्ध तसे;
दिसती निर्दय, निर्भय, निर्मम, निःशंक, निपट उद्धतसे. ६२
तातासि बभ्रुवाहन शतपर्वप्रतिम तीव्र रोपानें,
युद्धांत अंसदेशीं ताडी वधकामसा चि कोपानें. ६३
शर लागतां चि घेरी आली जी, चेतनेसि घेरी ती;
होउनि निश्चेष्ट क्षण, तो पार्थ परासुची च घे रीती. ६४
तो सावधान होउनि पुत्रासि म्हणे, 'भला! भला! वीरा!
हो सावधान आतां, मद्बाणातें पहा, सहा, धीरा!' ६५
ऐसें गर्जुन, अर्जुन भरभर खरतर शरप्रकर सोडी.
तो वीर बभ्रुवाहन तितुक्यांस हि शीघ्र तडतडां तोडी. ६६
स्वसमसमर्थ सुत, असें कळुनि हि, करि कलह जेंवि अविचारी;
तोडुनि कनकध्वज, हय मारी कुरुकुळसरोजरवि च्यारी. ६७
अतितप्तघृतकटाह क्षोभे, साहे जसा न थेंबाला,

१. उत्तम बाणांच्या शेंकडों भात्यानीं युक्त अशा (रथांत). २. केवळ बेगुमान असे. ३. शंभर आहेत पर्वं (पेरें) ज्याला अशा बांबूसारख्या (टणक). ४. बाहु आणि खांदा यांच्या संधिस्थानीं. ५. पछाडी. ६. गतप्राण झाल्यासारखा च दिसूं लागला. ७. कौरवकुलरूपी कमळाचा रवि म्हणजे शोभा देणारा (अर्जुन). ८. अतिशय तापलेल्या तुपाची कढई. ९. पाण्याच्या थेंबाला.

तेंवि न बाप्पा साहे, ताडी विशिखें[1] अतितप्तें बाळा. ६८
होउनि विरथ, क्षितिवरि उतरुनि, घनसा शरव्रजें वर्षे;
तों तों मयूरसा तो पांडव तांडव करी, मनीं हर्षें. ६९
ताडिति अन्योन्यातें बाणाहीं पत्रिपतिसमरयांहीं[3];
केला, रसिक कवींला लावाया वेड, अतिसमर याहीं. ७०
बाळपणेंकरुनि भरीं भरला मणिपूरपाळ कोपानें,
ताडी तातातें तो हृदयीं अत्यंततीक्ष्ण रोपानें. ७१
पर्वत पविप्रहारा, तेंवि न साहोनि काय तो खचला[4];
जाणों प्राण परस्पर वदले, 'राहोनि काय तोख[5]? चला.' ७२
समरीं श्रम बहु घडला, पडला, पावोनि तो हि मग मोहा;
जाणों वीररस तसा मोह हि वदला, 'गुरून[6] न गमो हा.' ७३
स्वकृतें तातनिपातें पावेना देह कां पतन याचें?
तें पावलें चि होतें, ताताविशिखविद्ध कांप तनयाचें. ७४
आली अशांत तेथें धावुनि चित्रांगदा, म्हणे, 'हाय!'
जाय तिचें धैर्य, तसें सोसिल पतिपुत्रदुःख ती काय? ७५
पावे देह, विलोकुनि सहसा[7] प्रियपुत्रपात, कांप तिचा;
मोहसमुद्रामाजि न बुडविल साध्वीस घात कां पतिचा? ७६
तों सावध करितां, ती देवी तेथें उलूपिला पाहे;
तीच्या आरडुनि, गळां पडुनि, करी बहुविधा विलापा हे. ७७
'सखि! पुत्राकरवीं त्वां कां मारविला रणांत हा कांत?
सति! आणिला बळें चि प्रार्थुनि कैसा गृहासि आक्रांत? ७८
ज्यातें वर्णित होता बहु सादर साधु लोक अवघा, तें
कां बुडविलें स्वयें त्वां सौभाग्यसुयश अशेष धवघातें[9]? ७९

---

१. अतिशय तापदायक अशा (बाणानें). २. बापाला. ३. पक्षिनायक गरुडासारखा वेग असलेल्या. ४. तो अर्जुनाचा देह खालीं पडला. ५. आनंद. ६. गुरु+ऊन=बापापेक्षां कमी. ७. एकसमयावच्छेदेंकरून. ८. पति व पुत्र यांची मूर्छितावस्था. ९. नवऱ्याच्या घातानें.

अपराध तिघांपासुनि या दंडा योग्य काय घडला गे!?
रोपीं हि विषफळांचा, वद, अमृतलतेसि काय घड लागे? ८०
सांग, न वांछिसि सद्गुणपतिसीं तूं कां पतिव्रता केली[1]?
कोठें असी सतीनें, मनिं[2] न धरुनि कांप[3], तीव्रता केली? ८१
शोक नसे, तुज करवुनि पतिच्या हस्तें रणांत तोकांत[4];
पुत्रकरें मारविला, सर्वाधिक जो, क्षणांत तो कांत.' ८२
पतिस हि म्हणे, 'उठा, कां रुसलां? चुकला इलाप हा; वाजी
व्हावा कशास? घ्या, म्यां तुमचा सोडुनि दिला, पहावा, जी!
सत्वर[6] करुनि मखतुरगहरपरनरपाळहानि जायाचा,
शारीरसुखीं ठेउनि दृष्टि, नव्हे काळ हा निजायाचा. ८४
यज्ञ समाप्त न होतां, व्यर्थ असमयीं कसे असु खरचितां?
व्हा सावध; धर्ममनीं, श्रीकृष्णमनीं, कसे असुख रचितां?'
पुनरपि उरगीस[7] म्हणे, 'सखि! तूं तरि सांग उठि व अनघातें;
होइल पश्चात्ताप स्वांतीं[8] कीं शुद्धकीर्तिधनघातें. ८६
पुत्र नुठो[9], कांत उठो; हो सदया* साध्वि! तूं, न विधवा हो.
सेक[10] नसेल, तरि नसो; परि सुनद[11] व्रततिच्या[12] संविध[13] वाहो.
पतिवांचुनि वांचुनियां आहे लोकांत काय हो! करणें?'
ऐसें बोलुनि पतिच्या निकट चि मरणार्थ घे सती धरणें. ८८
तों बभ्रुवाहन निघे मोहांतुनि, परि बुडे महाशोकीं;
कीं, तातघात घडला, जो दोषामाजि मुख्य या लोकीं. ८९

---

१. क्रीडा. २. मनांत कांहीं भीति न बाळगतां. ३. धाई. ४. मुलाचा शेवट. ५. पुत्र–**पंत.** पृथ्वीपति (बभ्रुवाहन). ६. अर्थ:–हा काळ यज्ञीय अश्वाचें हरण करण्यांत तत्पर अशा राजांचा वध करूनि सत्वर [घराकडे परत] जायाचा [आहे]; शारीरसुखीं दृष्टि ठेउनि निजायाचा नव्हे. ७. उलूपीला. ८. अंतःकरणांत. ९. जीवंत न झाला तरी चालेल. १०. वरून पाणी घालणें. ११. पाण्याचा चांगला प्रवाह. १२. वेलीच्या. १३. निकट–**पंत.** * मोठ्या भाग्याची.

प्रायोपवेशन[1] करी तो ही, पाहुनि नृपा सखेदास;
शोकीं पडले, रडले, बहु धरुनि मनीं कृपा, सखे, दास. १०
तेव्हां सती उलूपी स्मरली पन्नगपरायणा[2] मणितें,
ज्याच्या यशें निववलें सन्मन बहु, कामिमन जसें मणितें[3].
स्मरतां चि तिच्या हस्तीं आला संजीवनाख्य सन्मणि; कीं,
येईल सतीच्छेनें स्पष्ट ब्रह्मांडभाव[4] तन्मणिकीं[5]. १२
त्या बभ्रुवाहनातें मग ती साध्वी म्हणे, 'कुमारा! मीं
कल्याण इच्छित्यें बहु तुझिया ठायीं, जसी उमा रामीं[6]. १३
ऊठ, नको शोक करूं, न पराभविला रणीं तुवां तात;
न शकेल अमरवर ही वत्सा! याचा करावया घात. १४
पतिला तुझा पराक्रम दावावा म्हणुनि, मोहिनी माया
योजुनि युद्ध करविलें; बापा! टाकीन मीं कसी माया? १५
म्यां हें केलें पतिच्या, विश्वाच्या हि, प्रियार्थ; अवधानें[7]
युक्त असावें तव मन; होसिल गुरुच्या प्रहृष्ट अवधानें[8]. १६
हा संजीवनमणि घे, याच्या स्पर्शें सजीव हो तात.
जे जे पन्नग मरती, ते ते येणें सजीव होतात.' १७
निववी मधुरें उक्तें, नारदवीणा जसी कलकणितें[9];
दे पुत्रकरीं, पतितें उठवाया, ती महासती मणितें. १८
उठवी धनंजयातें, पुत्रें करितां चि मणि उरोनिहित[10];
अमृतरस सरोनि करी, तदधिक तो, कीं, करी उरोनि हित[11].
उठतां चि पुत्र वंदी, विधुच्या उदयीं चकोरसा हर्षें;

---

१. मरणाच्या निश्चयानें सर्व देहव्यापार आंवरून बसणें. २. सर्पांचा अमोलिक ठेवा अशा. ३. रतिकूजित—पंत. स्त्रीशीं गुजगुज गोष्टीनें. ४. अखिल ब्रह्मांडाचा पसारा. ५. तिच्या मडक्यांत. ६. शिवदैवत जो राम त्याचे ठायीं. ७. हुषारीनें; सावधपणानें. ८. सावध होण्यानें. ९. मधुर स्वरानें. १०. छातीवर ठेवतां च. ११. अमृतरस हा स्वतः कमी होऊन दुसऱ्याचें हित करितो; पण संजीवनमणी स्वतः कमी न होतां हित करितो, म्हणून तो त्यापेक्षां श्रेष्ठ होय.

त्यांवरि नंदनवनभवकुसुमांहीं[1] शक्र भेकसा वर्षे. १००
सुर 'साधु! साधु!' वदले, वाद्यें गगनांत वाजलीं अमितें,
शीतळमंदसुगंधें वातें झालीं श्रमोदकें[2] शमितें. १०१
आलिंगुनि पुत्रातें, माथां हुंगुनि धनंजय निवाला.
मणिपूरेश्वर हि निवे भेटुनि गुरुला, जसा गुह* शिवाला. १०२
सुप्तोत्थितसा अर्जुन पुत्रास पुसे, 'यथार्थ सांग मला,
त्वन्माता कां आल्या? बहु विस्मय, शोक, हर्ष कां गमला?'
मणिपूरपति म्हणे, 'बा! जें पुसणें, तें पुसा उलूपीतें;
तुमचें श्रोत्रयुग भुलू, शत्रूंचें हे कथा उलू पीतें.'[4] १०४
अर्जुन पुसे, 'प्रिये! तूं कां या युद्धांगणांत आलीस?
चित्रांगदा हि आली? प्रश्न तुझ्या हा चि, या हि आलीस. १०५
माजें या पुत्राचें इच्छिसि कीं कुशळ? जो मना श्रम दे,
तो अपराध नसे कीं केला आम्हीं तुझा? वद प्रमदे! १०६
हे चैत्रवाहिनी[5] ही अपराध तुझा करीत नाहीं कीं?
वद सत्य, साध्वि! पूर्वप्रेमीं पडलें उणें न कांहीं कीं?' १०७
प्रार्थुनि म्हणे उलूपी, "केलें आग न तुवां, न तनयानें;
चित्रांगदा हि भजती, प्रेष्यांसी[6] करुनि शिर नत नयानें. १०८
चेष्टित कथित्यें, केलें तुझिया चि करावया प्रियाला जें;
प्रभुनें क्षमा करावी, सांगायाला हि मीं प्रिया लाजें. १०९
वधिला भीष्म शिखंडी करुनि पुढें, हाणिलें तुवां शर कीं;
पडतासि त्या अधर्में प्रायश्चित्ताविना महानरकीं. ११०
त्या पापाची पुत्रापासुनि तुज शांति या रणीं घडली;
कीं, बभ्रुवाहनशरें तव तनु होउनि अचेतना पडली. १११

१. नंदनवनांत होणाऱ्या फुलांनी. २. श्रमानें प्राप्त झालला घाम. ३. शांत अशीं, नाहींशीं. ४. अन्वयार्थः-हे कथा पीतें (ऐकणारें) तुमचें (कर्णद्वय) श्रोत्रयुग भुलू (मोहित होवो) [आणि] शत्रूचें उलू (विदीर्ण होवो). ५. चित्रांगदा. ६. दासीसारखी. * कार्तिकस्वामी.

म्यां देखिले सुरनदीतीरीं ते अद्भुतप्रभा! वसु जे;
गंगा हि, जिचें हंग्युग, रडतां स्मरतीं सुतप्रभाव, सुजे. ११२
भीष्में देह त्यजितां, गंगेंत स्नान करुनि, शोकानें
देते झाले शाप; श्रुत केला म्यां चि शाप तो कानें. ११३
वसुनीं गंगानुमतें तुज 'नरक घडो' असा दिला शाप;
कीं, त्वां केलें बहु परसंसक्तायुध्यमानवधपाप. ११४
ती अत्युग्रा वार्ता कुरुकुळतिलका! कथूनि शापाची,
म्यां बहुविकळा केली आपण तैसी च बुद्धि बापाची. ११५
जावुनि शरण, विनविले तातें ते, नमुनि, आठ वसु नाकीं,
कीं, 'गांधारी, कुंती, करिती अभयार्थ आठव सुना कीं. ११६
प्रभु हो! शाप दिला तो, मत्कन्येवरि कृपा करा, फिरवा;
मिरवा यश; विष ईशें जैवि, तसा क्रोध हा तुम्हीं जिरवा.'
वसु ऐसें वदले कीं, 'समरीं मणिपूरपाळ मारील;
या शापापासुनि तो पार्थातें पातकांत तारील.' ११८
वसुवचन मला कथिलें, यश व्हाया प्राप्त शुद्ध, मत्तातें;
म्हणुनि पराभविलें तुज म्यां पुत्रकरें चि युद्धमत्तातें. ११९
'स्वपराजयकर सुत हो, वेंचिन सर्वस्व वित्त,' नवसा या
सुज्ञ करितसे; यास्तव द्यावें कोपास चित्त न वसाया. १२०
आत्मा सुत, म्हणुनि उचित कोपाला या पराजयास्तव न;
सत्पुत्रत्वें समुचित या परिहृतशापराजया स्तवन. १२१
हा पुत्र जरि न तारिल, लज्जावह काय मग न या नातें?

---

१. पार्थसंबोधन-पंत. २. दोन्ही डोळे. ३. पर+संसक्त=अर्जुनाखेरीज इतरांशीं लढण्यांत गुंतलेला आणि अयुध्यमान=[अर्जुनाशीं] युद्ध न करणारा असा जो भीष्म त्याच्या वधाचें पाप. ४. भीष्म हे अष्टवसूंचे अवतार; म्हणून कुंती, गांधारी ह्या वसूंच्या सुना; त्या अर्जुनाला अभय देण्याविषयीं तुमची आठवण करीत आहेत असें उलूपीच्या बापानें वसूंना सांगितलें. ५. आपल्याहून अधिक पराक्रमी, असा भावार्थ. ६. दूर केला आहे शाप ज्यानें अशा राजयास (बभ्रुवाहनास).

सुगतिगुणें[1] पुत्रातें बहु मानिती कवि, न गगनयानातें[2]. १२२
अच्युतसखा! प्रभो! तुज शक्र हि शकता रणीं न भंगाया;
आत्मा चि सुत, म्हणुनि करि निर्जीव पुन्हां सजीव अंगा या."
लवली जैसी कदली, वदली पद्लीनचित्तवृत्ति[3] सती;
प्रियहित करुनि हि, झाली अपराधवती तसी च ती दिसती.
सात्विकभावें होउनि रोमांचित कृष्णसख म्हणे, 'अयि! ते
प्रभुची दया तव मनीं सिरली, श्री वारिजीं जसी, दयिते[4]!
ऐसें[5] प्रभुप्रसादें मिळतें; या अमृतरस कळत्रास
लाजे, कीं जैसें हें, पळवी पीयूष न सकळ त्रास. १२६
त्वां बहु मत्प्रिय केलें, हें तव यश करिल पद रसिकतिलकीं[6];
या चरितातें गाया, गुरुला पसरूनि पदर, सिकतिल कीं.'
ऐसें परम प्रिय तो पार्थ स्वप्रियतमेसि आयकवी;
वर्णिल सकळ सविस्तर एकें वदनेंकरूनि काय कवी? १२८
मग पुत्रासि म्हणे, 'या दोघी माझ्या प्रिया सपरिवारा
घेउनि, हयमेधा ये; लागों द्यावा न यांस परि वारा.' १२९
भूप म्हणे, 'एक निशा, व्हायासि सनाथ हा निवास, रहा;
ताता! तव प्रवेशें करिल सुहृत्तापहानि वासर[7] हा.' १३०
पार्थ म्हणे, "हयरक्षणदीक्षेसि विरुद्ध हें, नको बाहूं;
दे मज निरोप, येतों; हा गहिंवर आवरूनि म्हण बा! 'हूं.'"
पूजुनि निरोप मातांसह दे धृतयज्ञहयपथा[8] पितया;
गुरुसम समर्थ जरि तो, बहु अवघड वाटलें तथापि तया.
तेथुनि राजगृहातें[9] गेला, जोडूनि विजयधन, पार्थ;

१. सद्गति प्राप्त करून देण्याच्या गुणानें (पक्षी) सुगमन करण्याच्या गुणानें. २. विमानाला. ३. अर्जुनाचे पदीं लीन झाली आहे चित्तवृत्ति जिची ती उलूपी. ४. प्रिये! ५. तुजसारिखें कलत्र (भार्या). ६. रसिकश्रेष्ठावर छाप बसवील, त्याला मान्य होईल. ७. दिवस. ८. स्वीकारला आहे यज्ञाच्या घोड्याचा मार्ग ज्यानें अशा. ९. या नांवाच्या मगधदेशाच्या राजधानीला.

धरि मेघसंधि नृप हय, निज[1]धर्म करावयासि अनपार्थ[2]. १३३
त्या सहदेवसुतातें विरथ करुनि, पार्थ अभय देवून,
तो द्वारकेसि गेला, हरि-हरिल्यांच्या यशास घेवून. १३४
वृष्णि[3]कुमार समस्त हि तेथें गेले हरोनि तुरगातें;
त्यां उग्रसेन[4] वारी; कीं, या विजयासि[5] वृष्णिपुर गातें. १३५
वसुदेवासह भेटुनि विजयातें, उग्रसेन दे वाजी;
सन्मैत्रीतें विटविल कोण, मता[6] श्रीपरीस देवा जी? १३६
पूजिति बहु पार्थातें शौरीचे हस्त, उग्रसेनाचे;
यदुकुळ विजयें[7], जैसें बर्हिणकुळ[8] वारिमुग्रसें[9], नाचे. १३७
प्रीति प्रभुची, चिंतामणि[10]ची जसि सर्व काम दे शाला;
यदुपतिस पुसुनि, तेथुनि गेला गांधारनामदेशाला. १३८
शकुनिसुत पूर्ववैरें आला घेऊनि जिष्णुवरि सेना.
धर्माज्ञा जय सामें सांगे, परि तो कुबुद्धि परिसेना. १३९
पार्थ म्हणे, ‘ तरि, सोडुनि भद्रनिवासाध्व[11] साम, नाटोप[12].’
खळबळ पळउनि उडवी, मग घाया साध्वसा[13] मना, टोप[14].
समजे बळ[15] कीं, ‘ हरिता शिर, जरि आटोपिता न हातातें;
व्यर्थ विटविला याच्या, अमृतस्रावी वितान[16] हा, तातें.’ १४१
तो मंद पळों लागे, तों धावुनि शकुनिची वधू आली;
पूजुनि पार्थपदावरि पुत्रातें, पदर पसरुनीं, घाली. १४२
बहुमान करुनि, वंदुनि तो पार्थ तिला, म्हणे, “ अहो मामी!
करुणा नसती जरि, तरि करितों याच्या हि कां न होमा मी?
बहुमान्या गांधारी आम्हां, त्वत्पुत्र आमुचा बंधु;

---

१. आपला क्षात्रधर्म. २. यथार्थ; खरा. ३. यादव. ४. कंसाचा पिता. ५. अर्जुनास. ६. मान्य. ७. पार्थाच्या आगमनानें. ८. मोरांचा समुदाय. ९. मेघरसें -पंत. १०. चिंतामणिरत्नाचें गृह. ११. कल्याणाच्या निवासाचा मार्ग च असें साम. १२. माघार घेऊं नको. १३. भयाला. १४. शिरस्त्राण. १५. गांधारसेना. १६. अमृताचा वर्षाव करणारा चांदवा किंवा छत्र च असा (अर्जुन).

श्रीकृष्णनाथ सागर, धर्मप्रभु जलद, अन्य नृप अंबु[1]. १४४
सर्वप्रसम अमृतकर अजातरिपु, शकुनिपुत्र कैरव[2] हा;
यावें हयमेधाला, सांगावें यास कीं, ‘न वैर वहा.’ ” १४५

अध्याय पांचवा.

प्रभुला[3] दिग्विजयींचा करुणारस[4], वीररस कळवि चार[5];
कीं, शरणागतिवांचुनि चालों दिधले चि न सकळ[6] विचार. १
होय प्रसन्न परिसुनि, करि विजय शकुनिसुतावर दया, तें;
धर्म म्हणे, ‘यश देतो, स्मरुनि स्वदयालुता वरद[7], यातें.’ २
भीमासि म्हणे, “अर्जुन आला, हे सांगतात बा! हेर;
उरला मास चि अवधि, स्थान करावें मखास बाहेर. ३
बहुमानें ब्राह्मण, नृप, सर्व हि सत्वर मखासि आणीव;
पार्थ प्रार्थित आला; दूत प्रेषुनि तथापि जाणीव. ४
पुरुषार्थ[8], वेद, हरिभुज, मज बंधु तुम्ही नयज्ञ वाटतसा.
ज्ञाते म्हणोत, ‘जैसे इतरांचे, हा न यज्ञ[9]वाट तसा.’ ” ५
भीम ‘अवश्य’ म्हणे, मग विप्रविचारें करूनि सर्व करी;
जेथिल चित्रकरीस[10] हि पाहुनि, हरिचा हि न धरि गर्व करी. ६
विप्रगृहें देखुनि मुनि म्हणति, ‘न मोमांसि[11] ही असीं मखरें;
मख रेंच उतरि हरिचा; प्रेम प्रभुचें नतीं असीम खरें.’ ७
प्रकटी स्वशिल्प[12] भगवद्भक्तमखीं सर्व विश्वकर्मा तें,
व्हाया प्रसन्न पाहुनि त्या भगवद्रूपविश्व कर्मातें. ८

---

१. विहीर. २. चंद्रविकासी कमल. ३. धर्मराजाला. ४. करुणरसोत्पादक व वीररसोत्पादक हकीकत. ५. हेर. ६. इतर सर्व. ७. श्रीकृष्ण. ८. पुरुषार्थ चार, वेद चार, श्रीकृष्णाचे भुज चार आणि धर्माचे बंधु हि चार च. ९. यज्ञाचा मण्डप. १०. चित्रांतील हत्तीला देखील. ११. मा+उमा=लक्ष्मी आणि पार्वती ह्यांना. १२. आपली कारागिरी.

आले भीमप्रेषित दूतोक्तें सकळ विप्र भूप कृती;
त्यांला सर्वस्वार्पण केलेंसें न कळवि प्रभूपकृती. ९
चातक, मयूर, सख्यें निवबाया प्रार्थितां, जळद ये, तें
दावी प्रभुवर येतां; तेथें शिवसा करी बळ दयेतें. १०
पूजी धर्म तयांतें, जैसा दांभिक जनास दंभानें,
निववी बहु शीळानें, समयघन जसा वना सदंभानें. ११
'लक्षब्राह्मणभोजन होतां, सांगुनि निरोप धाडावा,
तेव्हां चि वादकानें गुरु दुंदुभि एकवार ताडावा.' १२
केली मर्यादा त्या यज्ञीं जनमेजया! नरवरा! हे;
होतां द्विजभोजनभर, दुंदुभिचा पळ हि तो न रव राहे. १३
प्रभु धर्मासि कथी, 'चर आले मद्द्वारकापुराहून;
आला महायशा, ज्या मानीं सद्द्वार कापुराहून.' १४
हर्षें धर्म म्हणे, 'बा! सांग मज निरोप काय वत्साचा,
प्रिय आत्मवत् सखा तव मजला, मीं जाण कायवत् साचा.'
श्रीकृष्ण म्हणे, 'घेउनि, आला तुज चार हा, निरोपातें;
कीं, बुध होउ न देती तुलसीच्या जेंवि हानि रोपातें. १६
तेंवि मखागतभूपप्रेमातें तूं न होउ दे हानी;
सर्वांच्या रोमांचित व्हावें सत्कारसुखित देहानीं. १७

---

१. सामर्थ्यवान्. २. अन्वयार्थः–प्रभूपकृती (धर्मराजानें केलेला आदर) त्यांला [आपण] सर्वस्वार्पण केलेंसें न कळवी (आपलें सर्वस्व धर्मराजाचे चरणीं वाहिलें आहे व आपण त्याचे अंकित झालों आहों असें वाटूं देईना). ३. राम–पंत. शंकरासारखा बळराम सुद्धां येण्याची कृपा करिता झाला. ४. ह्या गीतींत, धर्मराजानीं केलेल्या आदरातिथ्यांत व दांभिकाच्या दंभांत 'यथास्थितपणा'पुरतें च साम्य घ्यावयाचें. प्रेमळ भगवद्भक्ताच्या ईश्वरावरील एकनिष्ठेला केवळ एकतानते-पुरती च जशी जारिणीच्या जारावरील निष्ठेची उपमा देतात तसा च या गीतींतील प्रकार आहे–का० सं०. ५. योग्य काळीं आलेला मेघ. ६. चांगल्या वृष्टीनें. ७. सपाटा. ८. अर्जुन. ९. सज्जनसमूह. १०. आत्म्याप्रमाणें. ११. शरीराप्रमाणें.

चित्रांगदा, उलूपी, या दोघी सुगुणवसति मजाया
मत्पुत्र बभ्रुवाहन घेउनि येइल सुखांत मजाया. १८
त्वत्प्रेमा मज्चित्तीं सुख, जेंवि करुनि अलोलकी[1] रचितो,
मत्पुत्रीं हि रचू तें; शुचि पटु वक्ता अलोल[2] कीर[3] चि तो.' १९
या प्रभुकथितें अर्जुनसंदेशें, जेंवि वर्षलाभानें
बर्ही, तेंवि त्यजिला देहाच्या[4] धर्म हर्षला भानें. २०
धर्म पुसे, "देवा ! कां पावतसे वत्स विजय कष्ट महा?
कोणीं[5] असुलक्षण, कीं म्हणवी गुरु, मंद, भौम, अष्टम[6] 'हा!'?
जन्मापासुनि कष्ट, श्रमला बहु वत्स करुनि संगर हा,
कष्टातें विधि वदला काय 'अयाचा[7] चि धरुनि संग रहा'?" २२
भगवान् वदे, 'नसे चि न्यूनत्व सुलक्षणांत कायाच्या;
जंघा पश्चाद्भागीं[8] अधिका आहेत पिंडिका याच्या.' २३
श्रीकृष्णा श्रीकृष्णा तिर्यक्[9] सासूय[10] तेधवां पाहे;
कीं, तें प्रियतम[11]लक्षणदोषोद्घाटन न ती सती साहे. २४
प्रभु समजे कीं, 'आला, दूषण वदलों, म्हणोन कोप तिला;'
तीस म्हणे, 'मत्कर्मीं[12] सति! तूं हि किमपि म्हणों नको पतिला.'
तों सुखवी दूत 'निकट आला अर्जुन' असें निवेदून;
तद्वचनें सानुज नृप तो, जेंवि अमृतरसें निवे[13] दून. २६
आपण पावुनि बहु सुख, दे त्या दूतासि धर्म धनदानें;
घनदानें[14] शिखिस जसें द्यावें अधनासि शर्म धनदानें[15]. २७
दुसरे दिवसीं येतां भगवत्सख, साहुकार याद वही,

---

१. अपूर्वाई. २. लोल (चंचल) नव्हे असा. ३. पोपट. ४. हर्षला धर्म देहाच्या भानें त्यजिला—पंत. ५. कोणतें तरी अशुभसूचक चिह्न. ६. अष्टमस्थानीं आलेले गुरु, शनि आणि मंगळ. ७. अर्जुनाचा. ८. याच्या मांड्या पाठीमागल्या बाजूला अधिक पुष्ट (मांसल) आहेत. ९. वांकड्या नजरेनें. १०. रागानें. ११. प्रियतमाच्या (अर्जुनाच्या) दोषाचें आविष्करण. १२. माझ्या थट्टेसंबंधीं. १३. पीडित. १४. मेघानें. १५. कुबेरानें.

पौरस्त्रिया अलंकृति, विसरति, ते आपणास यादव ही. २८
राजा धृतराष्ट्रातें करुनि पुढें, अनुजयादवांसहित
सामोरा जाउनियां, भेटे त्या; कीं, तसा चि तो [1]महित. २९
धृतराष्ट्रादिगुरुजना वंदुनि भेटे तया रमेशातें;
वैकुंठीं पापी ही, ज्याची होतां दया, रमे [2]शातें. ३०
[3]झाली यात्रा सुहृदां, अहितां, विश्रामदा, विलापार्था;
पथिका सरें, तसा जगदीशें विश्राम दाविला पार्था. ३१
संपत्तिकीर्ति आणुनि, पार्थ स्वपुरासि पावता झाला;
चित्रांगदा उलूपी घेउनि मणिपूरपाळ ही आला. ३२
तो धृतराष्ट्रप्रमुख स्वगुरूंतें नमुनि जाय [4]आजिकडे;
ती त्यास म्हणे, 'वत्सा! मज [5]दुर्गम मेरुचे न आजि कडे.'
त्या बभ्रुवाहनाच्या मातांनीं निववीला पृथाकाय,
'जेथें [6]आकृति, तेथें वसति सुगुण,' म्हणति कवि वृथा काय?
धर्में, भीमें, नकुळें, सहदेवें, बभ्रुवाहना, यत्नें
मेळविलीं होतीं, तीं रामें कृष्णें हि ओपिलीं रत्नें. ३५
केल्या अजातरिपुनें [7]कृष्णाकृष्णानुजासमाना [8]त्या;
त्या [9]साधुच्या मना कां नसतिल, ज्या बहुमता [10]समा नात्या?
भुलल्या प्रेमें पाहुनि कृष्णाकृष्णानुजा सुरीतीतें;
जी सुमति, '[11]सुरी' तीतें म्हणति सुकवि, कुमति जी, '[12]सुरी' तीतें.
करिता, प्रसन्न होउनि, जो मेरुसमान [13]वल्लभव्यास,
[14]तिसरे दिसीं वदे तो [15]साधुसभाप्राणवल्लभ व्यास. ३८

---

१. सन्मान्य. २. सुखें—**पंत.** ३. अन्वयः—यात्रा सुहृदां विश्रामदा, अहितां विलापार्था झाली. ४. कुंतीकडे. ५. आज मला मेरुपर्वताचें शिखर सुद्धा सुगम वाटतें. ६. शरीरसौंदर्य. ७. द्रौपदी व सुभद्रा यांसारख्या. ८. उलुपी व चित्रांगदा. ९. धर्माच्या. १०. ज्या नात्यानें समान. ११. सुरस्त्री, देवांगना. १२. कट्यार. १३. वालाएवढ्या (अत्यल्प) कल्याणाला. (वाल=दीड, दोन, तीन गुंजांचें एक वजन). १४. अश्व आल्यावर—**पंत.** १५. साधुसभेला प्राणाहून प्रिय असा.

"बा! या तव यज्ञातें कवि म्हणतिल 'बहुसुवर्णक अहीन[1]';
सुगुणाहीं शोभ, असा शोभे मणिहीं क्ष्माधर[2] अहीन. ३९
दे त्रिगुण[3] दक्षिणा; गुण सुमत, गुणज्ञाता हि परिस हीं यज्ञा;
त्रिगुण[4] क्रतुफळ घे, तूं ज्ञाता आम्हां चि परि सहायज्ञा[5]!" ४०
कथुनि असें, सुमुहूर्तीं आरंभुनि करवि सुकवि तो यजन;
घेतां[6] देतां[6] निरुपम धर्मप्रभु; न रवि; सुकवि तोयँ[7] जन. ४१
विख्यात, विश्वपावन, विस्तृत, विघ्युक्त होय तो यज्ञ;
सर्व तृषित निववाया प्रकट करी तोय साधु तीर्थज्ञ[8]. ४२
गाती नारद, तुंबुरु, विश्वावसु हे जयांत समयज्ञ,
झाला अजातरिपुचा साधुस्तुत तो तेया[9] चि सम यज्ञ. ४३
ज्या यज्ञांत चयन[10] तें शुचिकनकाच्या चि इष्टकांहीं[11] हो!
अर्थिजनाचें, सर्व हि झालें परिपूर्ण, ईष्ट[12] कांहीं हो. ४४
शोभार्थ भीम उभवी[13] त्या यज्ञीं शुद्धकनकयूपांतें[14];
भूपांतें बहु भुलवी, रत्नाकरभाग्य जेंवि कूपांतें. ४५
निर्जर[15]गंधसेविते जे, नाशुनि अघ, सुकृत दे वपा[16] त्यांतें[15];
आपुलियां मानवले या धर्ममखांत देव पात्यांतें[17]. ४६
ज्या सुविरक्ता लागे बहु गोड सुधारसापरिस भाजी,

---

१. दिवससमुदायानीं साध्य होणारा यज्ञविशेष. ह्या यज्ञांत दक्षिणा फार असते. २. पृथ्वी मस्तकावर धारण करणारा अहिश्रेष्ठ शेष. ३. तिप्पट. ४. त्रिगुण दक्षिणा देण्याचा. ५. सहायकर्त्यांना जाणणाऱ्या! ६. [कररूपानें द्रव्य] घेण्यांत [व त्याचें] दान करण्यात. ७. तोय सुकवितो जन ही सुकवितो आकर्षणीं; देतां अतिवृष्ट्यादिकें ताप रवि तो देतो—**पंत.** ८. पानाडी; विहिरीला पाणी कोठें लागेल तें सांगणारा. ९. त्या च यज्ञासारखा. १०. यज्ञवेदिका. ११. विटानी. १२. कोणतें हि इच्छित असो. १३. उभारी. १४. यूप=यज्ञसमाप्तीचा द्योतक स्तंभ. १५. [हवन होते वेळी] ज्यानी आपला (वपेचा) वास घेतला त्यांतें. १६. यज्ञांत मारलेल्या पशूची हवन करावयाची चरबी. १७. देवाना आपापला वांटा या यज्ञांत फार मानवला. पाती=वांटणी.

आला अवलोकाया धर्माची जन तसा परि सभा, जी! ४७
ती कसि वर्णूं, जींत क्षुत्तृट्तनुमान काळजी नाहीं?
साक्षात् ब्रह्म निरखिलें अबळांहीं निपट बाळजीनाहीं. ४८
क्षण करुनि दाखवी तो बहुकाळातें हि अध्वरक्षण हो!
करवी प्रभु, कीं, लोकीं धर्माचें मुख्य अध्वरक्षण हो. ४९
देती, तें सार करुनि, जें निपट असार, विप्र भव्यास;
साधुनि सवसिद्धि वदे धर्मास असा रविप्रभ व्यास. ५०
“निर्विघ्न सांग सिद्धिप्रति तव सव पावला, असा अन्य
नाहीं पुण्यश्लोका!, सर्वां धन्यांत तूं महाधन्य. ५१
प्रेमें बहु काळ तुझें गायिल हें साधुसद[६] यश; क्रतुला
वर्णुनि, आपण शतमख, तहि म्हणतो ‘साधु,’ “सदैय,’ शक्र तुला.”
मग तो प्रकृतिवदान्य, ब्रह्मण्य[९], अजातशत्रु, निष्कपट
दे व्यासासि धरा, त्या विप्रांसि सहस्रकोटि निष्कं[१०], पंट[११]. ५३
व्यास म्हणे, ‘क्षितितें घे, निष्क्रय[१२] देऊनि तूं चि सोडउन;
विप्रांसि धन चि, जैसें हेमंतीं दुर्गतांसि[१३] गोड उन.’ ५४
धर्म[१४] म्हणे, ‘भू मुख्यस्वपतिसुखा दक्षिणा दिली पाहो;
या हर्ष यशें भरता, बहु त्या ही दक्षिणा[१५] दिलीपा हो. ५५
अर्जुनजिता हयमखीं म्यां दिधली ऋत्विजांसि हे अवनी,

---

१. क्षुधा, तृषा आणि देहभान. २. पोरापासून थोरापर्यंत सर्वांनीं. ३. उत्सव—**पंत.** यज्ञसंबंधी आनंद. ४. प्रभनें हा यज्ञ करविला; कारण, जो हा धर्माचा मुख्य पंथ त्याचें रक्षण व्हावें अशी त्याची इच्छा होती. ५. यज्ञ सिद्धीप्रत नेऊन. ६. ही सज्जनसभा. ७. मोटा भाग्याचा—**पंत.** ८. स्वभावतः उदार मनाचा. ९. ब्राह्मणाविषयीं पूज्यबुद्धि असलेला. १०. सोन्याचें एक नाणें. ११. वस्त्रें—**पंत.** १२. किंमत. १३. दरिद्र्यांस. १४. दक्षिणा दिली भू मुख्यस्वपतिसुखा (मुख्य अशा आपल्या पतिच्या—माझ्या—सुखा), पाहो (कारण होवो) असा, किंवा स्वपतिसुखा पाहो [म्हणुनि] मुख्य दक्षिणा [जी] भू [ती] दिली, असा अन्वयार्थ. १५. उदारा; सरळा—**पंत.**

घ्यावी यथाविभाग; क्षम सर्व प्रभु तुम्हीं इच्या अवनीं. ५६
झालों कृतार्थ, आतां लावीना हात या पैरस्वा[2] मीं;
आज्ञा तपोवनाप्रति जाया द्या, जोडितों कर स्वामी! ५७
तुमच्या पदप्रसादें, चिरचिंतित जें, अशेष तें घडलें;
दुर्वह भार उतरला, मज्ज्ञात्यांचें हि मन सुखीं पडलें. ५८
स्वामी! पुण्य यश विपुळ घेउनि, हे म्यां तुम्हां धरा विकिली;
उघडील जी कपाट[3] स्वर्गाचें, ती जिवीं धरावि किली[4].' ५९
कृष्णा, भीम, जय, नकुळ, सहदेव हि करुनियां तया प्रणती,
धर्म प्रभुवर वदला जैसें, तैसें चि सर्व ही म्हणती. ६०
त्या सर्वांहीं म्हणतां, 'राज्यादि, त्यजुनि तप, नको कांहीं;'
'हा!' म्हणितलें जनाहीं तें, जातां जेंवि तपन[5] कोकाहीं. ६१
प्रकृति[6] म्हणति, 'हे व्हावी यांची, जन्हि उत्तमा, न सत्या गी[7].'
झाले मोटे मोटे त्या वचनें हृष्टमानस त्यागी. ६२
तों 'साधु! साधु!' ऐसी आकाशाआंत जाहली वाणी;
विप्र प्रशंसिती बहु 'जैसे पांडव तसी च कीं राणी[8].' ६३
नरपतिसमूह सर्व हि रोमांचित होय, 'हेलहला!' शब्द,
बहु गेंजबजे[10] सुहृन्मति, चातकधी जेंवि पैरतता[11] अब्द. ६४
व्यास म्हणे, 'दिधली त्वां देतों तुज मीं स्वभूमि परतून;
पर[12] तूं न, पौत्र; धन्य ब्राह्मणवचनीं च भूमिप रतून. ६५
या ब्राह्मणांसि पुष्कळ तूं भूनिष्क्रय[13] हिरण्य[14] दे हातें;

१. रक्षणांत. २. दुसऱ्याच्या धनाला. ३. दार. ४. ती किल्ली अत्यंत आदरानें जवळ बाळगावी. ५. सूर्य अस्तापत गेला असतां. ६. प्रजाजन. ७. वाणी. ८. द्रौपदी. ९. दुःखोद्गार. १०. गोंधळून गेली. ११. मेघ वर्षाव न करितां निघून गेला असतां. १२. अन्वयार्थः—तूं पर (परका) न; पौत्र (नातु) [आहेस]. [दुसरें असें कीं,] भूमिप ब्राह्मणवचनीं च रतून धन्य [होतो]. अर्थात् वारस म्हणून किंवा माझी आज्ञा म्हणून तुला ही भूमि परत घेतली पाहिजे. १३. पृथ्वीचें मोल. १४. सोनें.

करुनि, गुरुक करावें, रोमांचित सर्व साधुदेहातें.' ६६
कृष्ण म्हणे, 'हा भगवान् व्यास असें सांगतो, तसेंच नृपा!
योग्य कराया तूं; कीं, तुजवरि याची शुकीं तसीच कृपा.' ६७
धर्म वळे[1], कीं, हितकर दोघे[2] ही कृष्ण सारखे दासीं,
भेटे[3], यदाश्रित, जसा न सुधाकरकृष्णसार[4] खेदासीं. ६८
व्यासासि दिली त्रिगुणा कोटींची कोटि दक्षिणा हर्षें,
आनंदविले ब्राह्मण बहु, जेंवि मयूर वारिदें वर्षें[5]. ६९
धन ऋत्विजांसि देता झाला तें व्यास तो महाभाग;
केलें तिहीं चतुर्धा[6], मग वांटुनि घेतलें यथाभाग. ७०
स्वांशांतें ऋत्विज ते वांटुनि देती यथेष्ट अन्यांस[7].
कितिक विनोदें म्हणती, 'तरि नेऊं, जरि म्हणाल 'अन्यास[8].''
राशि न सरती; जाणों आली सहसा धना तदा सांजी[9];
न[10] परां श्री, श्रीपतिच्या सर्वांसह साधनांत दासां जी. ७२
सर्व द्विजांप्रति म्हणे, वंदुनियां पाद, 'या, लुटा,' कवि तो;
कीं, सद्भक्तांकरवीं धनलोभ प्रभु दयालु टाकवितो. ७३
चयनांतिल[11] हेमांच्या[11] वदल्या नेत्यासि भार घन[12] 'वीट;'
जाणों म्हणती तेव्हांपासून चि इष्टकेसि जन 'वीट[13].' ७४
घ्याव्या झाऱ्या, चंबू, ताटें, संपुष्ट[14] कीं कलश, हांडे?
भांडे तृष्णेसीं द्विज भारातें, म्हणे, 'यथेष्ट घे रांडे[15]!' ७५

---

१. कबूल झाला. २. कृष्णद्वैपायन व्यास आणि कृष्णपरमात्मा. ३. दुःख पावत नाहीं. ४. चंद्रावर दृग्गोचर होणारा काळवीट. ५. वृष्टीनें. ६. चार विभाग. ७. इतर ब्राह्मणाना. ८. 'ही ठेव नव्हे, आम्ही ती परत मागणार नाहीं' असें कबूल कराल तर. ९. समृद्धि; पीक. १०. अन्वयार्थः— श्रीपतीच्या साधनांत दासां सर्वांसह जी श्री ती परां न. श्रीकृष्णाच्या भक्तीमुळें त्याच्या भक्ताना त्याच्या आप्तेष्टांसुद्धां जी लक्ष्मी प्राप्त होते ती इतराना प्राप्त होणें शक्य नाहीं. ११. होमकुंडांतील सोन्याच्या [इष्टिका]. १२. मोठा. १३. कंटाळा. १४. पंचायतन ठेवण्याचें पात्र. १५. हे सटवे आशे!

आधीं ब्राह्मण, मग जें क्षत्रिय, विट्[1], शूद्र, धन तिहीं लुटिलें,
किंबहुना म्लेच्छांहीं; न सुयतिनें[2], तें न हतभगें[3] कुटिलें. ७६
माता जासि कन्येतें, जी जनता[4], धर्म बोळवी[5] तीतें;
बहु हितकर भूतादर सन्मतितें, जेंवि बोळ[6] वीतीतें[7]. ७७
व्यास न निजाश्रमपदा, लोभाचें[8] जें विमान, वसु[9] ने तें;
कुंतीतें दे प्रेमें, संसारीं जेंवि मानव सुनेतें. ७८
श्वशुरार्पित धर्मधनेंकरुनि करी सांग पुण्यकव्रत ती;
पुरवी मनोरथातें गुरुभक्ति तसी न निर्जर[10]व्रतती. ७९
देतां निरोप वदला मणिपूरेश्वर, 'पुरेत या रांशी[11];
भरलों मणिकनकांहीं, आणिक न कांहीं, अभीष्ट द्या आशी.'
बहु[12]सत्कारें नाशा ती, अमृतें जेंवि आठवी न गरा;
त्या दुःशलेसि पौत्रासह पूजा करुनि पाठवी नगरा. ८१
पूजुनि सुतादिकांसह कृष्णबळ द्वारकेसि पाठविले;
शतदा पांडुसुतांहीं प्रभु, त्यांहीं हे, दिसांत आठविले. ८२
घेते झाले वर्णनगुण दाते शूर विप्र भाटांचा;
धर्मप्रभेपुढें घे तुडवुनि[13] जाणों रविप्रभा टांचा[13]. ८३
झाले प्राप्त तसे ते बहुमान, उचित मखीं सुरवरा जे;
प्रकृतींसि[14] मोहिति, जसे गोपींसि सुवेणुचे[15] सुख, राजे. ८४
'एकें[16] कृष्णें होतो सांग क्रतु' म्हणति सर्व सुनयज्ञ,

---

१. वैश्य. २. खऱ्या निरिच्छ संन्याशानें. ३. हतभागी अशा दुष्टानें. ४. सर्वजनसमूह–**पंत.** ५. निरोप देई. ६. बाळंतिणीला देण्याचें हें एक औषध आहे. ७. बाळंत झालेल्या स्त्रीला. ८. लोभाच्या संचाराचें साधन. ९. धन. १०. कल्पवल्ली. ११. धनरत्नांच्या–**पंत.** १२. अमृतपान दिलें असतां जशी विषाची आठवण राहत नाहीं त्याप्रमाणें त्या दुःशलेला धर्मकृत अत्यादरानें पतीचा नाश आठवला नाहीं; पतिनाशाची विस्मृति पडली, असा अर्थ. १३. जळफळून टांचा घासूं लागली. १४. प्रजाजनांना. १५. चांगल्या मुरलीचे. १६. एकट्या कृष्णाच्या नामस्मरणानें.

'मग कृष्णत्रय[1] जेथें, होइल तो कां बहुत्तम न यज्ञ ?' ८५
स्तवनीं समर्चनीं जरि जिह्वाहस्तें चुका[2], परि समोर
नाचा प्रभुच्या; म्हणती गुरु कीं, 'बहुमत शुकापरिस[3] मोर[4].'

अध्याय सहावा.

यज्ञाच्या अवसानीं दिव्यकुसुमवृष्टि होय, तों नकुळ[5]
तेथें येउनि गर्जे, भाग्यमदेंकरुनि जेंवि हीनकुळ[6]. १
त्या नकुळाचा मस्तक सर्व अणिक एक पार्श्व[7] कनकमय;
वाटे[8] दैवें त्याचा राहविला धरुनि हस्त जनक मय. २
तो नकुळ म्हणे, 'सक्तुप्रस्थासीं[9] हा न होय सम यज्ञ;
ब्रह्मांडदाहुनि[10] अधिक पात्रीं देणार तोय समयज्ञ.' ३
त्यासि ब्राह्मण म्हणती, 'ऐसें वदतोसि काय गा नकुळा !?
या यजमानयशाचें न कवींच्या स्मरवि काय गान कुळा. ४
नकुळा ! स्वकुळांत चि तूं हर्म्याहुनि[11] बहु करून कोटर गा;
दिससि पटु, कटु वदसि कां? साधूंची बहु करूं नको टर गा !'
नकुळ म्हणे, "हो ! सक्तुप्रस्थ चि उत्तम, न हा निको[12] यज्ञ;
वर्णिल कां उटजाला[13] मणिकनकखचितमहानिकायज्ञ[14] ? ६

---

१. कृष्णद्वैपायन, कृष्णपरमात्मा व अर्जुन असे तिघे कृष्ण. २. चुकतां—**पंत.** ३. पोपटापेक्षां (पक्षी) पुराणवक्ता श्रीशुक त्यापेक्षां. ४. मयूर (पक्षी) मोरोपंत कवि. ५. मुंगूस. ६. अकुलीन. ७. बाजू, अर्धांग. ८. त्याचा जनक मय हा सर्व देह सुवर्णाचा करीत असतां जणूं काय दैवानें हात धरून थांबविला! ९. प्रस्थभर (६४ तोळ्याचा एक शेर) सातूचें पीठ [देण्यानें घडलेल्या यज्ञाच्या] बरोबरीचा. १०. ब्रह्मांडाचें दान करणाऱ्यापेक्षां योग्य वेळ जाणून सत्पात्रीं पाणी देणारा दाता सुद्धां श्रेष्ठ होय. ११. हर्म्याहुनि (राजवाड्यापेक्षां) कोटर (बीळ च) बहु करूनि (श्रेष्ठ मानून) तूं आपल्या कुळांत (स्वज्ञातिमंडळांत) गात रहा. १२. खरा. १३. पर्णकुटिकेला. १४. रत्नें व सुवर्ण ह्यानीं मढविलेलें मोठें गृह ज्याला ठाऊक आहे असा.

होता कपोतवृत्ति स्त्रीपुत्रवधूसवें कुरुक्षेत्रीं;
त्या सकुटुंबाचे असु दुष्काळीं सर्व राहिले नेत्रीं. ७
बहु कष्टें, बहु काळें, मेळविला हो! तिहीं यवप्रस्थ;
तत्सक्तुकुडव चवघे घेति, नियम करुनि बैसुनि स्वस्थ. ८
तों अतिथि ब्राह्मण ये; त्या क्षुधित विलोकितां चि आल्याला,
रोमांचातें देहीं सकुटुंब कपोतवृत्ति हा ल्याला. ९
पूजुनि तया म्हणे, 'बा! भक्षुनि हे सक्तु, धा कुटीमाजी;
हे आजि होय गुर्वी उर्वीहुनि बहु, न धाकुटी माजी.' १०
सत्व रहाया देइल यवसक्तूंचा न कां कुडव हातें?
स्ववपु विपत्तींत तसें त्या, जेंवि नदींत लांकुड वहातें. ११
स्त्री हि अतृप्त अतिथितें जाणुनि, पतितें नवकुकामातें
प्रार्थुनि म्हणे, 'कराना शुचि, अर्पुनि हे हि सक्तु, कां मातें?'
स्त्रीचे हि अतिथिला दे सक्तु, सबहुमान, सत्व राखाया;
तों त्या क्षुधिताचें करि सक्तुस बहु मानस त्वरा खाया. १३
कापोति म्हणे, 'याहुनि समधिक न शिखी, रवि, प्रयागं मला.'
बहु हर्षे मातेला भोक्ता सुतसा च विप्र यां गमला. १४
पुत्र म्हणे, 'मत्सक्तु हि दे, अतिथि च हित तुला सकळ कळतें;'
तात म्हणे, 'मन, वत्सा! क्षुधित विलोकुनि मुलास कळकळतें.'

---

१. कपोताप्रमाणें दाणे टिपून त्यावर निर्वाह करणारा. उञ्छवृत्ति. २. यव=जव, सातु. ३. त्या यवाच्या पिठाचें कुडव (१६ तोळ्यांचा पावशेर). ४. तृप्त हो-**पंत.** ५. ही माझी पर्णकुटिका आज पृथ्वीहून थोर झाली. ६. चिताखेद नाहीं-**पंत.** नदींत वाहणाऱ्या लाकडाला ज्याप्रमाणें चिंताखेद कांहीं नसतो त्याप्रमाणें विपत्तींत सांपडलेल्या त्याच्या शरीराची स्थिति होती, असा भावार्थ. ७. बोलण्याची इच्छा नाहीं ज्याला अशातें. ८. कपोतवृत्ति ब्राह्मणाची स्त्री. ९. अग्नि, सूर्य व तीर्थ [यांची उपासना]. १०. या कापोतीका.

संतीं श्री सुरतरुचें नवि नवि लाहि प्रसून, हित याची;
मग ‘सक्तु द्या’ म्हणुनि कां न विनविल क्षिप्र सून हि तयाची?
ज्ञात्याला, ताप वसे अन्यशरीरांत, परि सकळ कळतो;
करि साधु त्या अतिथिचा आत्मकुटुंबा हि परिस कळकळ तो.
अतिथिद्विजासि, चिरां जाणुनि बहुनिर्विकार चवघांस,
देती त्या सक्तूंचे पीयूषाहूनि अधिक चव घांस. १८
अतिथि प्रसन्न होय; प्रकट करि स्ववपु, ढेंकर, द्या; तें
वर्णुनि सुदान झाला तो धर्म प्रभु पुढें करद यातें. १९
सकुटुंब वरविमानीं वाहुनि, वारूनि सर्व शोकातें,
धर्में दिव्यतनु करुनि, नेला तो विप्र सत्यलोकातें. २०
तें पाहिलें, निघालों बाहिर सोडूनि मीं बिळाला हो!
मज पुण्यसक्तुगंधें जळलेशें लाभ हा मिळाला हो! २१
शिर, एक पार्श्व, झाला स्वर्णमय, तसा चि अन्य कीं उरला;
फिरलों पुण्यस्थानें कोठें माझा न काम हा पुरला. २२
धर्माच्या हयमेधीं होईल चि काम आपला पूर्ण;
या भावें मीं येथें आलों धावोनि विप्र हो! तूर्ण. २३
परि सक्तुप्रस्थसम न हा, ‘दोष,’ म्हणाल ‘पाहिला काय?’
तरि सर्व पहा झाला न कनक, तैसा चि राहिला काय. २४
कनकमय न झालों मीं, पावुनि या अन्नकर्दमा, नकुळ.

---

१. अर्थः–[कल्पवृक्षाप्रमाणें] कल्पवृक्षाचें फूल हि संतांचे ठिकाणी नित्य नवें ऐश्वर्य पाहतें व त्याचेजवळ आपल्या हिताची याचना करितें. असें असतां, कल्पवृक्षासारख्या त्या ब्राह्मणाप्रमाणें कल्पवृक्षप्रसूनासारख्या त्याच्या सुनेनें हि ‘माझे सक्तु घ्या’ अशी त्या अतिथीची प्रार्थना केल्यास नवल तें काय? २. आपलें खरें स्वरूप. ३. यम. ४. हात देणारा, तारणारा. ५. उत्कृष्ट प्रकारच्या. ६. त्या पुण्यकारक सक्तूंच्या वासानें. ७. पाण्याच्या बिंदूनीं. ८. पुढील आर्या पहा. ९. सर्व शरीर सोन्याचें व्हावें ही इच्छा. १०. मस–पंत.

हा, त्या; तुमचें द्विज हो ! ‘साधु’ म्हणो यास नर्दमान कुळ.”
यापरि अशेषसुरसिकसाधुमधुपसेव्यमान जो बकुळ,
त्या निंदुनि धर्माच्या हयमेधा, गुप्त होय तो नकुळ. २६
जनमेजयभूप पुसे, ‘सकळां साधूंचिया हि उत्साहा
भंगाया कोण करी सत्क्रतुची सुद्विजांत कुत्सा हा?’ २७
मुनि सांगे पूर्वकथा, “जो सत्तेजःप्रकर्षनमदग्नी,
तो राज्या ! श्राद्धाचा संकल्प करी मुनींद्र जमदग्नी. २८
मुनिच्या संकल्पातें जाणुनियां होमधेनु ये जवळ;
सांचवि तत्पय भांडीं, ब्रह्मांडीं स्वयश तो जसें धवळ. २९
तों धर्म कोपरूपें ये, येउनि, त्या पयासि मग तो पी,
मुनिस परीक्षाया; जन म्हणती, परि, होय कीं नव्हे कोपी.
मुनि त्यातें कोप असें जाणे, त्यावरि करी न कोपाला;
तें नवल, ‘चलद्दलाचा मृदु,’ जेंवि म्हणे करी, ‘नको पाला.’
त्या मुनिवराप्रति, धरुनि तो कोप ब्राह्मणी शिवा मूर्ति,
पूर्ति कराया श्रुतिची, बोले, पाहोनि शांतिची स्फूर्ति. ३२
‘सुमुने ! भार्गव रोषण हा या लोकीं वृथाचि बोभाट;
बा ! जिंकिलें मला त्वां, होईल तुझा न कोण तो भाट? ३३

१. आपण त्या ब्राह्मणास ‘साधु’ म्हणेन–**पंत.** अन्वयार्थः–द्विज हो ! तुमचें नर्दमान कुळ (घोष करणारा समूह) यास (धर्मकृत यज्ञास) ‘साधु’ म्हणो; [परि] हा (नकुळ) त्या (कपोतवृत्तिकृत यज्ञास) [‘साधु’ म्हणे]. २. संपूर्ण असे चांगले मर्मज्ञ साधुपुरुष हे च कोणी भृंग, त्यानीं सेविला जाणारा जो बकुलवृक्ष. ३. उत्तम तेजाधिक्यानें नमत् (नमणारा) आहे अग्नि ज्याला असा. ४. शुभ्र (पक्षीं) निष्कलंक. ५. जन [‘कोपी’] म्हणती; परि [तो] कोपी नव्हे [असा] होय की. ६. पिप्पल–**पंत.** ७. [निसर्गतः कोवळ्या पाल्याचा भोक्ता असा] हत्ती. ८. शुभ अशा ब्राह्मणाची आकृति. ९. तृप्ति. १०. कानांची. ११. शांतपणाची वृत्ति. १२. जमदग्नि हा संतापी आहे असा. १३. स्तुति करणारा.

बा! तुज मीं वश झालों, तूं शांतीचें पद क्षमाशीला!
कोपाच्या उकळीला जिरवील, असा न दक्ष मासीला. ३४
तव उग्रतपापासुनि झालों मीं प्रासकंप[1] अपराधी,
[2]अपराधीन प्रभु तूं एक चि, ऐसी, नसे चि [3]अपरा, धी. ३५
त्रस्तीं करावयाला तूं योग्य महाकवि प्रसादास,
[4]आर्तांच्या कां देइल धर्मज्ञ न हाक विप्र सादास?' ३६
जमदग्नि म्हणे, 'क्रोधा! साक्षाद्दर्शन तुझें गमे चित्र;
[5]तव उदयीं तम दाटे; न दिसे चि असो प्रदीप, कीं मित्र[6]. ३७
जा विगतज्वर[7] होउनि, माझें त्वां किमपि बा! नसे हरिलें.
तुजविषयीं निजचित्तीं म्यां कांहीं वांकुडें नसे धरिलें[8]. ३८
ज्यांच्या अर्थे पय तें होतें संकल्पिलें, तयां पितरां
जा प्रार्थाया क्रोधा! व्यर्थ प्रार्थूनि काय गा! इतरां?' ३९
ऐकुनि ऐसें भ्याला, झाला तत्काळ धर्म तो गुप्त;
पितृशापें होय नकुळ. येतें भोगासि तें चि, जें उप्त. ४०
पितरांतें प्रार्थी तो, वाराया प्राप्तनकुळता राया!
कीं शापित्याविना क्षम न ज्ञान, न शील, न कुळ, ताराया.
वदले पितर असें कीं, 'जेव्हां तूं निंदिसील धर्मातें,
शापावसान तेव्हां होइल, मग पावशील शर्मातें.' ४२
तो धर्म कोपरूपी, पितरांचें धरुनि तें मनीं उक्त,
निंदुनि धर्मसुतातें, शापापासूनि जाहला मुक्त." ४३

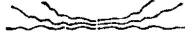
---

१. भीतियुक्त. २. स्वतंत्र. ३. ऐसी धी [असे], अपरा (अन्य) नसे चि. ४. धर्मज्ञ विप्र आर्तांच्या सादास हाक कां न देइल? देइल चि–**पंत.** सादास=ओरडण्याला. ५. तुझा उद्भव झाला असतां सर्वत्र अंधकार पडतो, म्हणजे क्रोध प्राप्त झाला असतां मनुष्य अंध (सारासारविचारशून्य) होतो. ६. सूर्य. ७. निश्चिंत. ८. पेरिलें–**पंत.**

श्रीगुरुनें चि करविलें हें [1]स्वार्थ, करुनि नवस, लेखन; कीं,
[2]मणि आकरीं, प्रभुविना स्नेहासि धरुनि न वसले खनकीं. ४४
श्रीरामपदीं अर्पित केलें हयमेधपर्व स्ववदावें,
[3]सामर्थ्य पारिजातीं जें, तें कुसुमीं हि सर्व च वदावें. ४५

इति श्रीमहाभारते श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिते अश्वमेधपर्वणि षष्ठोध्यायः।

श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु।

---

१. स्वतःसाठीं. २. कीं (कारण), आकरीं (खाणींत) [जे] मणि [असतात] [ते] प्रभुविना (यजमानावांचून) [केवळ] खनकीं (खणणाऱ्या मजुराच्या ठायीं) स्नेह धरुनि न वसले (राहत नाहींत). खाणींत जीं रत्नें असतात तीं प्रत्यक्ष खणून वर काढणाऱ्या मजुराकरितां नसून त्याला कामावर नेमणाऱ्या यजमानाकरितां असतात, त्याप्रमाणें भारतरूपी खाणींतून मीं (मोरोपंतानें) जें हें पर्वरूपी रत्न काढिलें तें माझ्या स्वतःकरितां नव्हे; तर श्रीगुरूच्या प्रेरणेनें त्याच्याकरितां च होय. ३. कल्पवृक्षाचे ठायीं जें सामर्थ्य असतें तें सगळें त्याच्या एका पुष्पांत हि असतें; त्याप्रमाणें भारतग्रंथांत जें सामर्थ्य आहे तें त्याच्या एका पर्वांत हि आहे.

आश्रमवासिकपर्व.

अध्याय पहिला.

क्षोणीतें[1] प्रतिपाळी धर्म, पुढें करुनि[2] अंधराज्यास,
आज्ञा पाळूनि, दिलें वेदत्व[3] चि अब्द[4] पंधरा ज्यास. १
विदुर वसे निकट[5], गमे बोध प्रारब्धभोग उरकवितो;
शोकाश्रुनें भिजों दे त्या प्रज्ञाचक्षुचें न उर कवि तो. २
कृप, संजय, वैश्यात्मज जो साधु युयुत्सु हे तिघे राया
रक्षकमणिसे[6] रक्षिति, न शकति शोकाग्निहेति[7] घेराया. ३
भ्रात्यांसह धर्म सदा वंदुनि विनयें पदासि आर्यातें,
प्रेमें निकट चि बैसुनि, पुसुनि, करी सर्व राजकार्यातें. ४
गांधारीची होय व्यवहारीं, दृक्[8] पडों न दे गुंती[9];
तीस गमे स्वच्छाया, स्वच्छा यापरि भजे सदा कुंती. ५
त्या श्वश्रूश्वशुरांच्या सेवेला द्रौपदी अनळसा च;
कीं, गुरुजन तापद ही श्रेयस्कर सर्वथा अनळ[10] साच. ६
प्रभुची अनुजा हि जपे श्वशुराच्या सर्वकाळ सेवेला;
कीं, फळपात्र[11] नव्हे कर, जो सिंचायास[12] आळसे वेला. ७

---

१. पृथ्वींत. २. बहुमान देऊन; त्याचें नांव पुढें करून. ३. धृतराष्ट्राची आज्ञा वेदतुल्य मानून धर्मानें त्याला जणों वेदपणा दिला. ४. वर्षें. ५. धृतराष्ट्रासन्निध राहून विदुररूपी आत्मज्ञान त्याला आपलें प्रारब्धफळ भोगावयाला सामर्थ्य च देत आहे असें वाटे. ६. दृष्टमणीप्रमाणें, बजरबट्टूप्रमाणें. ७. शोकरूपी अग्नीची ज्वाळा. ८. दृष्टि. ९. अडचण. १०. अग्निनारायण. ११. फळ घेण्याला योग्य. १२. पाणी घालण्यास.

चित्रांगदा, उलूपी, इतरां ही पांडवस्त्रिया होत्या,
धृतराष्ट्राची सेवा करिति, कराया पतिप्रिया हो! त्या. ८
सर्वांतें धर्म म्हणे, "पहिली जी नीट वाट वाहो ती,
स्वश्री 'आहे च' असें या राज्याला, न वाटवा 'होती.'" ९
सकृप श्रीव्यास प्रभु अनुदिन निकट चि वसे, कथा कथित;
व्यथित सुतासि उपेक्षिल कैसा, जो दीनवत्सळ प्रथित? १०
सामंतांहीं द्यावें धन, हा व्यवहार जो असे पहिला,
विदुरनयें तो चाले, वाटे अंधासि 'शासितों महिला.' ११
न वदे धर्म किमपि, जरि बद्धा, वध्या हि, तो करी मुक्त;
कीं, गुरुशासनलंघन गुरुहनन चि, सर्वथा नव्हे युक्त. १२
सर्व तदुक्त करी; कीं, न च शोकें नम्रकंधर क्षण हो.
साधु अजातारि म्हणे, 'वेचो सर्वस्व, अंधरक्षण हो.' १३
या धर्ममता एका भीमावांचूनि सर्व अनुसरले;
कीं, न सरे यश चि, इतर बहु बहुवर्षायु दिव्यतनु सरले. १४
अंधाच्या दुर्मतिनें त्या दुर्द्यूतांत वृत्त जें घडलें,
तें भीममनीं, वज्रीं वज्रें लिहिलें जसें तसें जडलें. १५
अनराति स्पष्ट म्हणे, 'कोणी मागील पाप काढील,
त्या होइल फळ त्याचें, जो विष मिसळूनि अन्न वाढील.' १६
धृतराष्ट्रतत्सुता जन न म्हणे, वाहूनि आण, 'वाईट;'
कीं, प्रभु म्हणेल, 'धाडुनि लंकेला यांस आणवा ईट.' १७
अनुतप्त होय राजा, होतां अनुभूति साधुरीतीची;
'गोड सुधा' म्हणत्याला हळहळ लावील माधुरी तीची. १८

१. दुर्योधनादि असताना धृतराष्ट्राचा जसा मानमरातब होता तशी च पद्धति चालूं राहूं दे. २. कृपाचार्यासहित. ३. प्रसिद्ध. ४. मांडलिकानीं. ५. धृतराष्ट्र. ६. वडिलांची आज्ञा मोडणें. ७. खालीं मान घातलेला असा, खिन्न. ८. शिक्षा, असा भावार्थ. ९. राजनिंदकास दिगंतीं पाठवील–पंत. ह्याच्याकडून लंकेतील वीट आणवा म्हणजे ह्याला हद्दपार करून टाका. १०. अनुभव, प्रचीति.

धृतराष्ट्र निर्वोनि म्हणे, 'देती सुख पांच जें, न शंभर तें.
खळसंगें, सत्यागें, केला म्यां[1] स्वपरघात दंभरतें.' १९
निंदी पुत्रातें विषकंदातें तेंवि भूप मंदातें;
वर्णी बहु धर्मातें, गुण समजुनि, जेंवि अमृतकंदातें. २०
विस्मरण होय जेव्हां आपुलियां दारुणां हि अनयांचें,
होय स्मरण स्नेहें शतसंख्य सुयोधनादि तनयांचें. २१
चित्तीं अंध म्हणे, 'सुत शत वधितां, लेश ही न धांमेला[2],
हा राक्षस भीम न कां, जोडुनि अतिदारुणा अघा, मेला!' २२
भीम हि मनीं म्हणे, 'मज न गमे झाली खरी प्रतिज्ञा ती;
कीं, ते वधिले, न वधुनि म्यां या मुख्या अरिप्रति, ज्ञाती.' २३
द्यूतादि क्लेशांच्या, कृष्णेचा प्राणवल्लभ, स्मरणीं,
तापे पहिल्या चि तसा, करुनि हि सकळारिमल्ल[3] भस्म रणीं.
भीम बहु अप्रकाशें[4] राज्याचीं अप्रियें करी रागें;
त्याच्या सोसावीं किति तीं दावालिंगनें[5] शरीरागें[6]? २५
अंधाच्या आज्ञेचा परभारा भंग भीम तो करवी,
ऐकवि असें वच, म्हणे ज्याहुनि 'न स्वीय[7] भीमं तोकें[8]' रवी. २६
भुजशब्द[9], भुजपराक्रम, भुजभुजगाकार, परिसवि तयाला;
अहिस भय गरुड दे, तो बहु अरिच्या त्या हि परिस वितंयाला[10].
"उपमेला दिक्करिकर[11] न सरे[12], भुजग न सरे, परिघ न सरे;
भुज हो! अतुळ तुम्हीं; बहु शरधारा वर्षतो, परि घन सरे. २८
जे[13] राज्यें हि न, केले ते, देउनि तोयदान, वश तातें;

---

१. कपटाचरणांत गढलेल्या म्यां. २. ह्याच्या अंतःकरणाला थोडा सुद्धा पाझर फुटला नाही. ३. सर्व शत्रुरूपी वीर. ४. अप्रत्यक्ष रीतीनें. ५. वणव्याच्या झडपा. ६. शरीररूपी वृक्षानें. ७. शनैश्चर-**पंत**. ८. क्रूर. ९. दंड थोपटण्याचा आवाज. १०. विणाऱ्याला-**पंत**. धृतराष्ट्राला. ११. दिग्गजाची सोंड. १२. पुढें न येई. १३. जे दुर्योधनादि पुत्र बापाकडून सर्व राज्य मिळून सुद्धां संतुष्ट झाले नव्हते ते आतां बापानें दिलेल्या तिलांजलीनें तृप्त होत आहेत!

कीं, इंद्रोपेंद्रबळें बहु विवर हि होय दानवशतातें. २९
होइन चंदनमुद्राकटकांगदभूषणें न उतराई,
भुज हो! केला शिरि, जो होता हा [2]निर्षट पांडुसुत [3]रीई. ३०
गिळितें्या [4]तमा न गिळवे, 'तेजस्वी' म्हणति, परि, [5]सवितयास;
शतगुण अधिक तुम्हीं." हा स्वभुजस्तव भीम परिसवि तयास.
या वाक्शल्याहीं बहु पावे तो वृद्ध अंध [6]निर्वेदीं.
न च उलगडे, न साहे खेद, जसा मोहबंध [7]निर्वेदा. ३२
तें धर्मार्जुन, कुंतीकृष्णा, यांला नसे विदित कांहीं;
यम जाणति, परि त्यांला संकोचें किमपि वदवलें नाहीं. ३३
[8]शीलें घातलि, 'कोठें अहित न हो,' म्हणुनि आण वीरा ज्या,
धृतराष्ट्र सुहृद्वर्गासह त्या स्वसमीप आणवी राज्या. ३४
[9]बाष्पें संदिग्ध वदे, "परिसा मत्प्रार्थनेसि, सज्जन हो!
केलें म्यां जगदप्रिय, तेणें नरकांत मज न मज्जन हो. ३५
न करावा, तरि केला दुष्टांचा, लोभ धरुनि [10]अंत्याग,
[11]सत्त्याग हि म्यां; सुहृदुपदेश अनादरुनि, ज्यांत [12]अंत्याग. ३६
पिकला [13]रसाळ उपडुनि, त्या स्थानीं लाविला जसा कुचला,
सुचला मज मूर्खाला निंद्य व्यवहार, फार हा रुचला. ३७
कीं राजहंस दवडुनि, मूर्खें म्यां पाळिले समस्त बक;
[14]कितवाचा बहु रुचला, सुरतरुचा मज न त्यासम [15]स्तबक. ३८
त्यजुनि मणि, पसरिला कर हतभाग्यें फुटलिया हि कवडीला,

---

१. कसें म्हणाल तर [जसें] इंद्र आणि विष्णु ह्यांच्या पराक्रमामुळें शेंकडो दानवांना स्वर्ग व पृथ्वी ह्यांचा त्याग करून विवर (पाताळ) च बहु (श्रेष्ठ) मानून रहाणें भाग पडलें. २. अगदीं च. ३. क्षुद्र, क्षुल्लक. ४. राहूस—**पंत.** ५. सूर्याला. ६. खेदा. ७. वेदाध्ययनरहिताला. ८. ज्याच्या स्वभावानें. ९. साश्रुनयन होऊन, गहिंवरून. १०. स्वीकार. ११. सतां त्यागः—**पंत.** धर्मादि सज्जनांचा त्याग. १२. घोर अपराध. १३. आम्रवृक्ष. १४. धोत्रा—**पंत.** १५. पुष्पगुच्छ.

बैसविला राज्यपदीं खळ, सदनांतूनि धर्म दवडीला. ३९
मज भीष्मव्यासविदुरविहितहितवचन न मानलें कांहीं;
म्यां रक्षिला गुरूंचा, माझा हि तसा न मान लेंकांहीं. ४०
उपदेशामृत बरवें सदयें कृष्णें हि घातलें कानीं,
तरि केला स्वपरांचा हा म्यां, माझ्या न घात लेंकानीं. ४१
विषमंत्रगर्भित जसा करिता तत्काळ घात [2]लाखोटा.
विधिनें जग बुडवाया हा कुरुवंशांत घातला खोटा. ४२
[3]दशमांत स्त्रीस तसें मज दुःखद कर्म पंधराव्यांत,
भ्रमतों बहु मीं, जैसा रांवां* पावोनि बंध [4]रांव्यांत. ४३
[5]स्वाघस्मरणांत मला ताप, जसा कुंजरा वणव्यांत;
वृद्ध हि मीं जेंवि, तसे न रची [6]अघपुंज रावण [7]वयांत. ४४
अन्न [8]चतुर्थी काळीं, कीं खातों स्वल्प अष्टमीं काळीं;
कीं, [9]पितृवदनें करितों अयशें देवूनि कष्ट मीं काळीं. ४५
धर्मभयाकुळ परिजन [10]मर्यादावश 'न जेंवि' न वदे हें;
[11]मानिल हि [12]जीर्णदेहें होत नसे अशन, जेंवि नवदेहें. ४६
[13]प्रावरण अजिन केवळ, शयन हि भूतळ सदर्भ [14]कायास;

१. मूर्तिमंत धर्म च असा धर्मराज. २. मागें स्त्रीपर्व, अध्याय २।४४ उत्तरार्धावरील टीपा पहा. तो च अर्थ? ३. [गर्भधारणेपासून] दहाव्या महिन्यांत [प्रसूतिवेदनांचें] जें दुःख स्त्रीला होतें, [तसें दुःख] आतां मला पंधराव्या वर्षांत होत आहे. (द्यूतकाळीं ज्या दुःखाचें बीजारोपण झालें त्याचें फल आतां मिळत आहे). ४. पोपटांत. ५. स्वतःच्या पापांची आठवण झाली असतां. ६. पापाचे ढीग. ७. तारुण्याच्या ऐन भरांत. ८. दिवसाच्या चवथ्या भागीं. ९. पूर्वजमुखें—पंत. १०. आपल्या पायरीनें राहणारे सेवक [धर्मराजाला दुःख होईल म्हणून] मी जेवीत नाहीं हें त्याला सांगत नाहीत. ११. अथवा तो असें समजत असेल कीं. १२. म्हाताऱ्याच्या हातून. १३. पांघरूण. १४. शरीराला. * रावा (?).

सोसी हितेच्छु[1] लंघन, दाहाद्युग्र हि, सदर्भकाऽयास. ४७
मीं पश्चात्तप्त असें व्रत, नियमाचें करूनि मिष, करितों;
न परापराध हा; जें आपण केलें जसें, तसें भरितों. ४८
हे स्त्री माझी छाया; वर्तेल तसें चि काय अच्छाया[2]?
कथिलें तुम्हांसि जें व्रत, आम्हीं दोघें हि पात्र अच्छा या[3]. ४९
कीं आम्हां दोघांचें अस्मद्दोषें चि पुत्रशत मेले,
गेले सुगतिप्रति परि पळतां न पैरासु[4] ते परें केले. ५०
धर्मा! तुजपासीं मीं वर्षें सुखरूप पंधरा होतों,
आतां तपोवनीं हा, जों आयु असेल, अंध राहो तों. ५१
तुज राज्यासि फळ असे, सरतिल महोष तापसत्वानें[6],
करिन कुळव्रत अंतीं, साहेन सदार ताप सत्वानें. ५२
तुज न विसरेन, बापा! बहु आशीराशि[7] नित्य योजीन,
प्राज्ञा! आज्ञा दे, म्हण, 'करुनि सुतप, सुगतिपात्र हो ईन.'"
धर्म म्हणे, "बा! भोगिसि गुप्त असें दुःख तूं कवि प्राज्य[9],
राज्यसुख रुचे न तुला हें, ज्वलनाला जसें अविप्राज्य[10]. ५४
धिक्कार असो मातें! कीं केवळ मूर्ख मीं, जया कांहीं
भोगासक्ता गेहीं दुःखितगुरुवृत्त[11] ठावुकें नाहीं. ५५
मज गूढबुद्धिनें[12] त्वां देउनि विश्वास, वंचिलें स्पष्ट;
कीं, हे उपवासक्षितिशयनादि असह्य भोगिले कष्ट. ५६
या दुःखोक्ति तुझ्या मम हृदयाश्वा[13] लागल्या कशा[14] समज;

---

१. आत्महित साधण्याची इच्छा करणारा, उपवास, पंचाग्नि वगैरे कडक नियम आणि सत् (सज्जन) [व] अर्भक (अडाणी लोक) ह्यानीं दिलेले आयास (कष्ट) सोसितो (?). २. छायेप्रमाणें वर्तन न करणारी. ३. या पवित्र व्रतास. ४. ठार. ५. तपस्व्याच्या फळाचा षष्ठांश राजास मिळतो, म्हणून मीं तप केल्यास तुला त्याचें फळ आहे च. ६. तपस्वित्वें–पंत. ७. शेंकडो आशीर्वाद. ८. वृद्ध. ९. पुष्कळ. १०. ब्राह्मणेतरानें हवन केलेलें घृत. ११. दुःखी झालेल्या वडिलांची वार्ता. १२. गुप्त विचार ज्याचे अशा त्वां. १३. अंतःकरणरूप घोड्याला. १४. चाबकाचा मार.

व्हावें राज्य, विविध सुख, यज्ञानुष्ठान, हें कशास मज? ५७
तूं आमुचा पिता, तूं माता, तूं परमगुरु, अगा राया!
कोठें कसें वसावें, त्वां जातां, त्यजुनियां अगारा या? ५८
जातो सुखें जन जसा, गुरुनें म्हणतां चि 'आजि होरा, जा,'[1]
मीं च वनातें जातों; तव औरस सुत युयुत्सु हो राजा. ५९
अयशेंकरुनि जळालों आहें चि, मला पुन्हां न जाळावें;
टाळावें हें व्यसन, प्रभुनें शरणागतास पाळावें. ६०
राजा तूं, मीं सेवक; वद, आहें कीं अधीन मीं नाहीं?
दासें धण्यास, आज्ञा दिधली डोहा कधीं न मीनाहीं.[2] ६१
आतां सुयोधनाचा कोप नसे माझिया मनीं कांहीं;
वाटे, उत्तम झालें, कीं वरिली सुगति त्या अनीकांहीं.[3] ६२
भवितव्य तें, तसें चि भ्रमलों; जातों सुयोधना शरण,
कीं तो येता, होता तरि कां, व्हाया सुयोधनाश, रण? ६३
ते सुत, तसे चि हे; त्यां जालासि न सिद्ध, यां अव्हेराया;
उचित शरणागतांचा धर्मज्ञा! त्याग तुज नव्हे, राया! ६४
पांडु, पृथा, गांधारी, तूं, यां पाहें समान चवघांस;
देतात, शर्करेचे भिन्न म्हणुनि, काय भिन्न चव घांस? ६५
त्यजिशील मज, तरि तुझ्या[4] बापा! सोडीन न पंथ; बहु धामीं
वत्सास दुःख आहे, कथितों, वाहोनि शपथ, बहुधा मीं. ६६
तव विरहीं देइल धनपूर्णा ही दुःख नित्य नव धरणी,
हें पाहणें कपाळीं, बहुधा झाला म्हणूनि न वध रणीं. ६७
आम्हीं तुज वश आहों, आहे सर्व हि तुझें नरवरा! हें,
नमितों, प्रसन्न हो, बा! शमला प्रकटो पुन्हां न रव, राहें. ६८
सेवेनें ताप तुझ्या टाकुनि, माज्या हि, मानसा जावा;

---

१. आज मुहूर्त आहे, जा, अशी आज्ञा मिळतां च. २. तुझ्या ताब्यांत. ३. सैन्यांतील योध्यानीं. ४. तुझ्या पाठोपाठ अरण्यांत येईन. ५. विलाप—पंत.

पुरुष विवेका, हिमगिरि, सोडुनि राज्या! हिमा, न साजावा."
धृतराष्ट्र म्हणे, 'बापा! तप चि करावें, असें मनीं आलें,
उचित हि हें या स्वकुळीं; भोगुनि भोगांसि, कोण गा! धालें?
वसलों चिर, शुश्रूषा चिर केली त्वां तसी, जसी उचिता;
दे आज्ञा; मज वृद्धा प्राप्ता सुतपेंकरूनि हो शुचिता.' ७१
ऐसें वदोनि, मग तो, ओडुनि कर, संजया कृपास वदे,
'विनवा नृपासि, साधो[1] सुयशाचे, करुनियां कृपा, सेवदे. ७२
वाग्व्यायामें[2] या, बहु वृद्धपणें, न वदवे; वदन सुकलें;
झालें म्लान मन, जसें वृकविपिनामाजि[3] वासरूं चुकलें.' ७३
ऐसें बोलुनि, आश्रय गांधारीचा करी बहु श्रमला,
नृप राहिला उगा चि, प्राणरहितसा चि तेधवां गमला. ७४
होय व्याकुळ शोकें, पाहुनि तो धर्म संत तद्वस्था,
बाधे गुरुताप तया, दाव गजा जेंवि संततदवस्था[4]. ७५
धर्म म्हणे, "हा! हा! या राजेंद्रीं अयुतनागबळ[5] होतें,
निःशेष बुडविलें कीं पोटा येऊनि सर्व खळ, हो! तें! ७६
भीमाची लोहमयी प्रतिमा केली चुरोनियां पिष्ट,
तो अबळाश्रित झाला; फिरतां, वज्रासि तृण करी, दिष्ट[6]. ७७
म्हणति अयशा[7] बुधा 'अरि,' कीर्तिकरा[8] अश्रुता 'तनय,' नाकीं[9].
मीं रिपु, न पुत्र, आलें मजकारितां अश्रु तातनयना कीं! ७८
हा! हंत! धिक् श्रुतातें[10] माझ्या! केला जनांत हांकाट[11],
झालों गुरुला तापद, तैसा चि असे मनांत हा[12] कांट[13]. ७९
मी हि न करीन भोजन, जरि न करिल तात माय गांधारी;

१. सत्कीर्तीचा लाट साधा. २. भाषणाच्या श्रमानें. ३. लांडगे असलेल्या अरण्यांत. ४. पसरलेल्या वणव्यांत सांपडलेल्या. ५. दहा हजार हत्तींचें बळ. ६. दैव–पंत. ७. अपकीर्ति करणाऱ्या विद्वान मुलाला. ८. कीर्ति मिळविणाऱ्या अज्ञ मुलाला. ९. स्वर्गीं पितर–पंत. १०. ज्ञानाला. ११. बोभाट. १२. मी धर्म. १३. खाट, नष्ट.

यांच्या घातें झालों बहु निंद्य, असा निजानुगांधघाती[1]." ८०
ऐसें वदुनि, उरावरि, वदनावरि, पाणि[2] नृपतिच्या फिरवी;
तोयार्द्र[3] सुरत्नौषधिधर[4] तो यश अमृतरश्मिचें[5] मिरवी. ८१
त्या परमपुण्यपाणिस्पर्शें संज्ञेसि[6] वृद्ध तो पावे,
धर्मासि म्हणे, 'बापा! स्पर्श क्षणभरि असे चि ओपावे. ८२
बा! मज धरीं उरासीं बाहूनीं व्याकुळासि कवळून,
हुंगीन मस्तकीं, बा! क्षणभरि जावू नको चि जवळून. ८३
राजीवलोचना! शशिरश्मि चकोरा, मला हि पाणि तसे;
यांचा स्पर्श प्राणांप्रति परतुनि सुपतिसा[7] चि आणितसे. ८४
भोजन केलें, त्याला झाला बा! आजि काळ अष्टम हा,
म्हणउनि विसंज्ञ[8] झालों, झाले तुज विनवितां हि कष्ट महा.'
त्यावरि पाणि युधिष्ठिर, फिरवी उतरी विषघ्नपल्लवसा[9],
गोंजारी तापार्ता दुर्बळ वृषभासि सदय बल्लवसा[10]. ८६
हुंगी आलिंगी दृढ तो स्वस्थ प्रभु विशाळभुज; गमला,
चंदनतरुला आहे आलिंगुनियां विशाळ भुजग, मला. ८७
आघ्राणा[11] होय विनतशिर[12], आंगीं आंग लीन परिरंभा;
गुरुरीति सन्मन हरी, तैसी, बहु चांगली, न परि रंभा. ८८
गुरुतापें गहिंवरला, अन्यें तो सुज्ञगुरु[13] न गहिंवरता;
न च गडबडता युद्धीं, जरि पडता काय गुरु नग हि वरता.
स्त्रीजन, सुहृज्जन, रडे, त्या गांधारी रडों न दे, वारी[14],
शोक शमे तो, जैसा देवीतेजीं[15] पडोन देवारी[16]. ९०

---

१. माझ्यावर विसंबून माझ्यामागून येणाऱ्या आंधळ्याचा घात करणारा. २. हात. ३. ओला. ४. उत्तम रत्नें आणि औषधी यानीं युक्त. ५. अमृतस्रावी चंद्राचें. ६. शुद्धीवर आला. ७. चांगला पति ज्याप्रमाणें रुसून गेलेल्या आपल्या प्राणांला (पत्नीला) परत आणितो तसा. ८. मूर्छित. ९. विष उतरविणाऱ्या पाल्यासारखा. १०. गवळ्यासारखा. ११. [धृतराष्ट्रानें आपलें] मस्तक हुंगावे म्हणून. १२. वांकविलें आहे शिर ज्यानें असा. १३. शास्त्रांत श्रेष्ठ असा धर्म. १४. निवारण करी. १५. देवीच्या तेजांत. १६. महिषासुर. * धावे.

पुनरपि वनगमनाज्ञा, पडुनि गळां, प्रभुसि भूप तो याची;
चातक घना जळ असा, इच्छा न करूनि कूपतोयाची. ९१
'वदतां पुनःपुन्हां म्यां, व्हावें न ग्लान मानदा! तातें;
कष्टी न करुनि देतो, जें द्याया योग्य दान, दाता तें.' ९२
बहु कृश विवर्ण पाहुनि बापातें, आरडुनि गळां पडला;
जडला कंठीं, केवळ शिशुसा चि अजातशत्रु तो रडला. ९३
वदला, 'तुझें प्रिय मला व्हावें, तैसें न जीवित, न राज्य;
विषयरसभजन तैल चि, गुरुजनपद्भजन तें मज वराज्य. ९४
बा! प्रीति, अनुग्रह, जरि मज पुत्रावरि असेल, तरि आधीं,
आहार करुनि, मग तूं समुचित कर्तव्य आपुलें साधीं.' ९५
धृतराष्ट्र म्हणे, 'बापा! आधीं आज्ञामृतासि सेवीन;
मग मीं निश्चितपणें, होउनियां प्राप्तकाम जेवीन.' ९६
त्या अवसरांत आला तो भगवान् सजलघननिभ[1] व्यास,
श्रुतिस म्हणे[2], 'विश्वाच्या करि, उघडुनि अर्थ, जननि! भव्यास[3].'

अध्याय दुसरा.

व्यास म्हणे, 'धर्मा! हा मत होइल, न करितां तप, कसा रे!?
तरुणपणीं गोड, पुढें वृद्धपणीं विषय ते सपक सारे. १
अंधें वृद्धें दोघें झालीं शोकांत मग्न सुतपातें;
राजर्षीस उचित वनसंश्रय[4] अंतीं; करूत सुतपातें. २
दे आज्ञा; संपादु स्वकुळव्रत सेवटील, सुतपा हो,
न मरो वृथा; सुगतितें हा माझा अंध वृद्ध सुत पाहो.' ३

---

१. जलयुक्त मेघासमान आहे कांति ज्याची असा. २. 'जो' असा अध्याहार. ३. कल्याणास. (व्यासानीं भारताच्या रूपानें वेदभावाचें प्रकटन केल्यामुळें त्याना 'वेदव्यास' व भारताला 'पंचमवेद' म्हणतात). ४. अरण्यवास.

धर्म म्हणे, " भगवंता ! देतो, वच केरुनि, मान घढिला हो;
होतां प्राप्त गुरुविरह, कैसा न म्हणेल मानव ढिलां ' हां ! ' ? ४
तूं कुळराज्यपरायण, मम सर्वस्व गुरुजन कवि, प्राज्ञा !
कां न करीन, हरी जी श्रम सर्व, स्वगुरु-जनक-विप्राज्ञा ? " ५
व्यास म्हणे, " योग्य तुझ्या, माझ्या ही, होय हा निरोपातें,
यातें न घडो शोकीं, दवदहनीं जेंवि हानि रोपातें. ६
सत्कर्म योजिलें जें, नेती सिद्धीस संत राया ! तें,
तातनपासि कराया तूं सुज्ञ न योग्य अंतरायातें. ७
देह पडावा युद्धीं, किंवा विधिनें तपोवनीं अंतीं,
राजर्षींचा धर्मा ! हा चि परम धर्म वर्णिला संतीं. ८
पूर्वीं पांडुनृपें हा शिष्यें गुरुसा उपासिला भावें,
कीं, ' तोय, तेल,' म्हणतां, येणें दुग्धातुपासि लाभावें. ९
व्रत यज्ञानुष्ठानें, कीं घडलीं कोणतीं न यां दानें ?
न म्हणावे, ' वापीचे अनुभविले कोण तीन यादानें.' १०
पुत्राच्या राज्यांत हि त्यांत हि वर्षें समग्र हा तेरा
पावुनि वित्ता, जोडी विपुल यशा, जेंवि शूर हातेरा. ११
त्वां ही कृतार्थ केला, बहु शुश्रूषा करूनि, आलिकडे,
काय उणें त्या, घे ज्या सत्संगति सुरभिची च आलि[10] कडे[11] ?

---

१. आज्ञा शिरसावंद्य मानून. २. मां धर्म–**पंत.** ३. चंचल वृत्तीचा. ४. हाय ! –**पंत.** ५. माझें तों गुरुजन कवि सर्वस्व; प्राज्ञा व्यासा ! तूं तों कुळराज्यपरायण; मग कां न करीन निजपित्याच्या पित्या विप्राची आज्ञा ?–**पंत.** ६. धृतराष्ट्रानें पाणी अथवा तेल मागितलें असतां त्याला पांडूनें दूध किंवा तूप द्यावें. ७. धृतराष्ट्राला. ८. कूपांत रहाणाऱ्या जलचरानें विहिरीचे तीन च कोंपरे पाहिले आहेत, चवथ्याची त्याला माहिती नाहीं असें म्हणणें जसें अयुक्तिक, तसें च धृतराष्ट्रानें मुलाच्या राज्यांत अमुक एक सुख भोगिलें नाहीं असें म्हणणें अयोग्य होय, असा भाव. ९. शूर हातेरातें पावुनि जसा विपुल यशातें जोडितो–**पंत.** १०. कामधेनूची च सखी. ११. कडेवर.

समय तपाचा, आज्ञा दे, तात तरो तपोनि, धीरा! जे
मेले तपोवनीं, सुरपूजित झाले तपोनिधी राजे. १३
हा स्पर्शला न कोपा आजि, जसा द्विज महातपा यवना;
आतो नृप, कीं आवें तों, जों स्वाधीन हातपाय वना." १४
धर्मास निरोप तसा मागे पुत्रार्थ एकल व्यास,
शिष्यार्थ द्रोण जसा पूर्वी अंगुष्ठ एकलव्यास. १५
मुनि गेल्यावरि वंदनें, बोले तो धर्म मंद मंद नतें;
पावे, निरोप देता नंदा जें दुःख नंदनंदन, तें. १६
'व्यास, कृप, युयुत्सु, विदुर, संजय, तूं, हे सदैव जेंवि हित
कुरुवंशाचे, तेंवि न इतर; करिन मीं वदाल जें विहित. १७
जेवावें, मग जावें; अन्य वरा त्यजुनि, आजि यां चि तसें,
स्तन्याला बाळ जसें, सानुज मीं, नमुनि पाय, याचितसें.'
आज्ञा युधिष्ठिरानें देतां चि तपोवनास जायास,
उठला, विप्र विवाहा, जाणों, पावुनि धना, सजायास. १९
जातां गृहांत मार्गी करि जीर्णकरींद्रसा पदन्यास;
जें सुख, जें दुःख, तया, आलें चि नसेल तें तदन्यास. २०
विप्रादिकांसि भोजन देवूनि, करी स्वयें हि मग विधिनें;
कीं, लाविला असे हा अर्थिखगांचा गृहस्थनग विधिनें. २१
कुंतीसह जेवविली गांधारी हर्षली सुनारी ती,
कीं, आदर्शी सखीची कन्येची दाविती सुना रीती. २२
भोजन करूनि बसला स्वस्थानीं स्वस्थ भूप, त्याजवळ
ये धर्म; चकोर जसा इंदुकडे घ्यावया प्रभाकवळ. २३

१. धृतराष्ट्रासाठीं. २. एकटा. ३. पार्थाकारणें. ४. आर्या० आदि० अध्याय २५।४५ पहा. ५. नंदाला निरोप देणाऱ्या श्रीकृष्णाला जें दुःख झालें. ६. हा च वर. ७. अंगावरील दुधाला. ८. म्हाताऱ्या गजश्रेष्ठाप्रमाणें. ९. पाय ठेवणें. १०. याचकरूपी पक्ष्यांचा. ११. गृहस्थजनरूप आश्रयवृक्ष. १२. किरणांचा घांस (घुटका). * मुख खालीं करून.

धर्मासि म्हणे राजा, फिरवुनि सप्रेम पाठिवर हात,
'वत्सा! धर्मी सादर, नित्य सदुपदेश आठिव, रहात. २४
आत्मा संरक्षावा, मंत्र[1] करावा नृपोत्तमा! गूढ,
सुज्ञ पुरुष एक हि बहु, राजा! न बरे सहस्र ही मूढ. २५
हो च उपासक विद्यावृद्धांचा, शंभुचा उपासकसा;
सेवीं तद्वचनास प्रेमें, जन सेवितो तुपास कसा. २६
राजकुळ सुखें नांदे, देती वरें[2] विप्र ज्या सदाशी, तें;
निववीं निरीक्षणें, जसि संतति बरवि, प्रजा सदा शीतें[4]. २७
ढाळितिल जाळितिल हिमहेमेंमया कामकोपलोभ नगा,
बा तनया! घात न या पापांचा या पथांत शोभेन गा! २८
तुज सदुपदेश भीष्में केला चि असे, तथापि हें काहीं
कथिलें, कीं करिती हृद्वाग्वात्सल्यें उगीं च हेंका हीं.' २९
धर्म म्हणे, 'करिन असें; कथिलें त्वां नीतिसार सार मला.
त्यजुनि गुरूक्ता, इतरीं हा न च, अळि जेंवि सारसा रमला.'
हित सांगुनि धर्माला राजा अंतःपुरांत तो गेला,
त्यासि म्हणे गांधारी, 'सांगावा मज विचार, जो केला. ३१
आलें सुतापसत्वें जरि राया! तव मना सजायाचें,
तरि करिशिल केव्हां तूं या स्थानाहुनि वनास जायाचें?' ३२
भूप म्हणे, 'पुत्रांचीं श्राद्धें करुनि, द्विजांसि तर्पूनीं,
गांधारि! शीघ्र निघतों, सर्वस्व ब्राह्मणांसि अर्पूनीं. ३३
आज्ञा घ्यायाकरितां आधीं सर्व प्रजेसि आणवितों;
इतुकें चि राहिलें, हें कर्तव्य युधिष्ठिरासि जाणवितों.' ३४

---

१. मसलत. २. श्रेष्ठ. ३. चांगले आशीर्वाद. ४. प्रीतियुक्त अवलोकनानें. ५. हिमालय व मेरू ह्या पर्वताना. (कामक्रोधादि विकारानीं बर्फाचा व सोन्याचा पर्वत सुद्धां चळेल किंवा जळेल, मग मानवांची कथा काय?). ६. मनांतील शब्द. ७. कमळाला [त्यजुनि]. * चांगला, हितावह.

धर्मासि नृपें सांगुनि, धर्में हि सकळ जनास, पेठविलें,
वर्ण सकळ ही आले; कीं, प्रभुनें आपणास आठविलें. ३५
नगरींचे, देशींचे, जन आटोकाट दाटले थाट,
दे वेत्रपाणिवांचुनि वृंद वहाया न वायुला वाट. ३६
नृप भेटुनि त्यांसि म्हणे, 'सज्जन हो! जेंवि वायुसह वास,
तेंवि तुम्हांसह भारत, अविट सदा यावदायु सहवास. ३७
जें आप्त हो! वदतसें, हें माजें वचन आयकोनि करा;
आली मति वनिं जाया, माहेरीं जेंवि बायको, निकरा. ३८
व्यासें, धर्में हि, दिली आज्ञा जाया तपोवनास मज;
कीं, आहे, या सुज्ञा राया, जसि त्या तपोधना, समज. ३९
द्यावी तुम्हीं हि आज्ञा मज; न करावी विचारणा कांहीं,
मत्परिणाम घडावा बहु बरवा, यांत वांकडें नाहीं. ४०
प्रीति जसी, प्रेमळ हो!, जी तुमची आमुची सदा आहे,
देशांतरस्थभूपप्रकृतिप्रेमोपमा न हे साहे. ४१
आहें सुतविरहाकुळ, उपवासक्षीण, या वयें श्रांत;
श्रांत नसें जालों जों, तों मीं पाहेन आपुला प्रांत. ४२
गेलें या पांडुसुतीं, सत्पुरुषवरीं, युधिष्ठिरीं राज्य;
प्राज्य सुख मला झालें; संसितीं दुग्धीं च सांडलें आज्य. ४३
या पुत्रैश्वर्याहुनि तें पुत्रैश्वर्य होय फार उणें,
हा कोठें! तो कोठें! तदधिक सत्पुरुष धर्म कोटिगुणें. ४४
गति वनवासावांचुनि या संसारांत काय हो! मातें?

---

१. निरोप धाडला, बोलाविलें. २. शक्य तितके दाटीनें जमले. ३. भालदाराशिवाय. ४. जनसमूह. ५. भरतकुळांतील राजे. ६. कंटाळा न येई अशा रीतीने. ७. आजन्म. ८. त्या व्यासऋषीला. ९. समजूत. १०. परदेशांतील राजा व प्रजा यांचेमध्यें आमच्या प्रेमाची बरोबरी करणारें प्रेम मिळणार नाहीं. ११ मीं माझ्या आयुष्याचें सार्थक करण्याची सोय पाहीन. १२. शर्करायुक्तीं—पंत.

वृद्धांध, अपुत्र हि, मीं करिन, तपोग्नींत कायहोमातें. ४५
यास्तव आज्ञा द्यावी आजि तुम्हीं, वृद्ध हा तपो रानीं;
याकरवीं ओंडविले[1] निःसार भवासि हात पोरांनीं[2].' ४६
ऐसे आज्ञेकरितां बहु विनयें विनविले महिवरानें,
कोणी किमपि न देती उत्तर, बहु दाटले गहिवरानें. ४७
पुनरपि भूप म्हणे, 'या क्षितितें शंतनु अगाधमति पाळी,
मग दे शांतनव[3]प्रतिपाळित म[4]त्तात मनुजपति पाळी[3]. ४८
पांडु मग प्रतिपाळी, केलें सत्कीर्तिनें पद भ्रात्या,
मीं किति? तुम्ही च गातां त्याच्या सद्गुणगणा अदभ्रा[5] त्या. ४९
त्यां तुमची शुश्रूषा केली च नसेल नीट अंधानें,
अंजलि केला, याच्या[6] द्यावी परिपूर्ण करुनि बंधानें[6]. ५०
दुर्योधन राज्य करित होता, तेव्हां कुबुद्धि तो कांहीं
करिता झाला तुमच्या अपराधातें असाधु कीं नाहीं? ५१
स्पष्ट बुडविली धर्मस्थिति, नीति, क्षिति, महाखळें तनयें,
केला विमर्द[7] दारुण तैसा तो बहु दुराग्रहें अनयें. ५२
अपराध सर्व माझा, यास्तव केला तुम्हांसि अंजलि हो!
वंध्यत्व लिहो भाळीं विधिचें, कदपत्य[9] न, करकंज[8] लिहो. ५३
हतपुत्र, वृद्ध, दुःखित, पूर्वनृपांचा अचक्षु हा तनय;
म्हणुनि क्षमा करावी, जरि हि नसें मीं क्षमार्ह हें[10]तनय. ५४
पहिल्यापासूनि पटी बांधुनि झाली अचक्षु गांधारी;
ना तरि सुना पहातां, येती शतदा दिसांत आंधारी. ५५
मागतसे आज्ञेतें, मजसहित करावयासि सुतपा, [11]हे;
राहेलें[12] काय, होते शत, त्यांतुनि एक ही न सुत पाहे[12]? ५६

१. निःसार अशा संसाराला पुरे पुरे म्हणावयाला लाविलें. २. दुर्योधनादिकांनीं. ३. पाळी फेडली. ४. भीष्मानी सांभाळ केलेला माझा पिता विचित्रवीर्य. ५. विपुल. ६. ह्या हात जोडण्यानें. ७. युद्ध-**पंत.** ८. ब्रह्मदेवाचें हस्तकमळ. ९. कुसंतति. १०. त्यक्तन्याय-**पंत.** ११. ही गांधारी. १२. 'जी ती' असा अध्याहार.

आलों शरण तुम्हांला, वाहतसों नित्य शोकसरि[1]द्वोघें,
अवलंबूनि तरों या तूर्ण [2]तपोरण्यवसतितरि दोघें. ५७
रक्षिल तुम्हांसि हरिसा, विधिसा, हा धर्म वत्स राघवसा;
येथें नाहीं कामक्रोधाहंकारमत्सराघ, वसा. ५८
हा निर[3]विला तुम्हांला म्यां [4]चिंतास्पर्शमणिधनन्यास,
बहुसावधानचित्तें संरक्षा नित्य या अनन्यास. ५९
जेंवि किजे पुत्रकरीं अंतीं [5]सर्वस्व-आयुधन्यास,
केला तुम्हीं तसे; कीं, दि[6]धलें सर्व स्व [6]आयु [6]धन्यास. ६०
विप्रिय करिता झालों तुमचें मीं, मत्सुतादि, [7]मज्जन कीं,
तें [8]द्या मज, मन्ममनीं अथवा ठेवूनि दृष्टि मज्जनकीं.' ६१
ऐसीं करुणावचनें ऐकुनि, जन सर्व [9]कोंडला, 'जा' या
वर्णा वदेल कैसें, त्याचें लोकांत तोंड [10]लांजाया? ६
पुनरपि करी, सभेला म्हणवाया 'हाय!' राय काकुळती;
बोलेल काय, जीचें हृदय [11]करुणशब्दसायकाकुळ, ती? ६३
'द्यावें तपोवन मला, भक्ताला जेंवि पद [12]रमागेहें,'
सर्व जना दीनपणें नरपति, पसरूनि पदर, मागे हें. ६४
आधीं रोदन पुष्कळ, मग करुनि विचार, त्या सशोकाहीं
ऋग्वेदी सांब द्विज वक्ता केला समस्तलोकाहीं. ६५
तो सांब म्हणे, "राज्या! जें तूं वदलासि, तें सकळ साचें;
तव वचनाचें, जैसें प्रासादाच्या महत्व कळसाचें. ६६
कोणीं प्रजांसि अप्रिय राजा एकीं हि जो उणा अंशीं,

१. दुःखरूपी नदीच्या प्रवाहानें. २. तपोवनांतील राहणें ही च कोणी नाव, तिचा आश्रय करून. ३. हातीं दिला. ४. चिंतामणि आणि स्पर्शमणि (परीस) एतद्रूप धनाचा ठेवा. ५. सर्वस्वभूत असा शस्त्राचा ठेवा. ६. तुम्हीं आपलें सर्वस्व आणि आयुष्य हीं धन्याच्या चाकरीकरितां दिलें. ७. माझे चाकरनोकर. ८. तें मला परत द्या (माफ करा). ९. गहिंवरानें दाटला. १०. काळोखी लागण्यासाठीं. ११. करुणरसपूर्ण शब्दरूपी बाणानें व्याकुळ झालेली. १२. रमाकांतानें.

कुरुकुलतिलका! ऐसा झाला नाहीं च भूप या वंशीं. ६७
भ्रात्यापरि, तातापरि, आम्हां प्रतिपाळितां तुम्हीं करुण,
अनुराग तुम्हांआधीं, जैसा सूर्योदयापुढें अरुण. ६८
दुर्योधनें न केलें कांहीं च अयुक्त अब्द तेरा, ज्या
अस्मद्रंजननिरता नेणति, लेवूत शब्द ते, राज्या. ६९
त्वां व्यासोक्त करावें, होतें करितां तदुक्त जन्महित;
आम्हां सर्वांचा तो परमगुरु ज्ञानसिंधु सन्महित. ७०
धरुनि व्यसनांत तुझी, तरलों आम्हीं समस्त जन, कास;
विरहीं दुःखित होवूं, बाळ जसे आठवूनि जनकास. ७१
शंतनु, चित्रांगद नृप, तो तव तात हि विचित्रवीर्य, नृपा!
पांडु, जसा प्रतिपाळी, त्वत्सुत हि तसा चि बहु करूनि कृपा.
तातीं तसे चि होतों विश्वस्त सुयोधनीं, नसे तातें
केलें असें प्रिय; नृपीं जें सुख आम्हां, घनीं न सेंता तें. ७३
तैसा चि हा युधिष्ठिर करिल बहुसहस्र वत्सर हितातें,
याची श्रितरहिता मति पावे, जें धेनु वत्सरहिता, तें. ७४
वृत्तें जसा कुरु, जसा संवरण, जसा च कीर्तिला भरत,
हा धर्मज्ञ युधिष्ठिर राजर्षि तसा च कीर्तिलाभरत. ७५
मधुसंश्रित कोणही तरि तरु म्हणतो, होवुनी विपल्लव 'हा!'?
देवा! स्वर्गीं हि न तव आश्रितजन पावला विपल्लव हा. ७६
देवा! ज्ञातिविमर्दीं म्हणसी दुर्योधनासि हेतू तें
न तसें, दैव चि कारण, ऐसें जन विनवितात हे तूतें. ७७
अक्षौहिणी क्षयातें गेल्या अठरा दिनांत अठरा ज्या,

---

१. प्रेम. २. आमचें मनोधारण करण्यांत निमग्न अशा दुर्योधन राजाला. ३. बोल ठेवीत. ४. शेताला वृष्टीपासून हि नाहीं. ५. आश्रितजनवियुक्त अशी. ६. दुःख-पंत. ७. वर्तनानें. ८. मधुमास म्हणजे चैत्रमास, त्याचा आश्रय करून. ९. विपत+लव =दुःखलेश. १०. भाऊबंदांच्या युद्धांत.

येथें दैव चि कारण मुख्य, नव्हे त्वत्तनूजहठ राज्या! ७८
सुजनातें सुखवाया सुयशें, वरिती परासुता राजे;
निववितिं चंदन गंधें, छेदू देती परा सुतारा जे. ७९
दिव्यें देहें पावुनि व्हाया सुरपूज्यमान सत्य, जुनीं
तुच्छें जीं, तीं, गेले ते धर्मी निरतमानस, त्यजुनी. ८०
दुर्योधनादि सर्व क्षत्रिय गेले चि वीरलोकातें,
त्यांच्या आम्हीं कोण्ही आप्तजन नसों चि योग्य शोकातें. ८१
राया! निजायुतें तूं, होउनि गुरुपादनत, तपुनि वेचीं;
तव कीर्ति कार्तिकींच्या नेत्रें झांकील सतत पुनिवेचीं. ८२
धर्ममतिला प्रजा तसि आवडत्ये, जेंवि आइला दुहिता,
क्षितिला सुखविल, आहितवह्नि जसा विप्र गाइला दुहिता.८३
विप्रांच्या पूर्वप्रभुदत्तावृत्ती जपोनि चालवितो,
देउनि नव्या हि, घ्याया सुयशें, अर्थिद्विजांसि पालवितो. ८४
सुतपस्या चि करावी अस्मद्विता तुवां कदा न मनें;
देतों निरोप, करितों बा! आम्हीं सर्व हे तुला नमनें." ८५
ऐसी आज्ञा देतां, बहुत चि तो जन मनीं असुख पावे;
हर्षे नृप; कीं, त्याच्या चित्तांत तपोवनीं असु खपावे. ८६
देतां निरोप, नृप, दृढ करुनि हृदय, त्या जनासि कर जोडी;
जाणों सुहृदां, अटकळ असुमोक्षाची पहावया, सोडी. ८७
जो 'मीं, माजें,' म्हणुनि स्वपरांतें व्यसनसागरीं पाडी,
मागाया श्राद्धार्थ द्रव्य विदुर पांडवांकडे धाडी. ८८
विदुर म्हणे, "धर्मनृपा! जाणार वनासि तव पिता; पण तो,
'जावें, गुरुपुत्रसुहृच्छ्राद्धांतें करुनियां,' असें म्हणतो. ८९

---

१. मृत्यु. २. शत्रुरूप जो सुतार त्याला. ३. कन्या—पंत. ४. ज्याने अग्निहोत्र ठेविलें आहे असा. ५. धार काढणारा. ६. टवटवीत करितो. ७. सुहृदांच्या वियोगापासून जें दुःख होईल त्यावरून जणुं काय प्राणत्यागाच्या वेळच्या दुःखाचें अनुमान करण्याकरितां च त्याना सोडता झाला, असा भावार्थ.

देसिल आज्ञा जरि, तरि त्या गांधाराधमास[1] ही, साध्वी![2]
साधो सुगति श्राद्धें, न अनाथाला क्षुधा तृषा बाधो." २०
धर्माच्या, विजयाच्या, गुरुच्या संदेश बहु मना रुचला,
एका वृकोदराच्या झाला कर्णद्वयासि तो कुचला. २१
विनवी साधु विजय त्या भीमासि, तदाशयासि समजुनियां,
जो भावी अपकारां हृदयांत सदा नक्षा चि सम ज्ञुनियां. २२
'आर्या! आप्त मृतांचे अनृण श्राद्धेंकरुनि होतात,
भीष्मादिगुरुसुहृत्सुत यांचीं श्राद्धें करुनि हो तात. २३
आम्हीं मागत होतों ज्या, तो आम्हांसि मागतो, बा! हें
मोटें यश; काळ कसा झाला अनुकूळ आजि हा, पाहें. २४
गुरु मागतो तयाला निर्जितें धन द्यावयासि तूं अर्ह,
यश वाढाया सुखें द्यावें धन, जेंवि बर्हिणें बर्हें.' २५
भीम म्हणे, "भीष्माचें, द्रोणाचें, बाह्लिकादि जे त्यांचें,
आम्हीं च श्राद्ध करूं, साधूंचें, कामकापजेत्यांचें. २६
श्राद्ध करो, करणें तरि, निजधन वेंचुनि; पृथा चि कर्णाचें
नातें कथुनि, करितसे वरिवरि सांत्वन वृथा चि कर्णाचें. २७
वृद्ध श्राद्धें न करो, देणें नाहीं च एक ही कवडी,
कष्टें जोडुनि, देउनि कोण अकार्यास धन वृथा दवडी? २८
भागविले, वद, कोणीं, असुकार्या[10] वाहतां वसु, खवाटे?
त्यांसि कसें तर्पावें, ज्यां अस्मद्वैभवें असुख वाटे? २९
अधिकाधिक कष्टांतें पावावे पाप[11] साधुजनघातें,
दुखवावें दुष्टांतें, सुखवावें सर्वथैव अनघातें. १००
दुर्योधनादिकांचीं श्राद्धें जरि वाटलीं मना कार्यें[12],

१. दुष्ट पुत्र जो दुर्योधन त्याला. २. निरोप. ३. मानीत असे. ४. अनुकूल होवो. ५. जिंकलेलें. ६. योग्य. ७. मोरानें. ८. पीस. (मोरचल हें राजचिह्न आहे यावर येथें कविकटाक्ष आहे). ९. श्रम करून सांदे दुखवून घेतले. १०. [illegible] कामाकरितां. ११. दुर्योधनादि दुष्ट लोक. १२. करण्याला योग्य.

कां बकहिडिंबकीचककिर्मीरांचीं करूं नये आर्यें? १०१
बा! विसरलासि इतुक्यांत चि तें तूं; विसर हा बरा काय?
स्त्रीचा, सभेंत लुगडें फेडुनि, केला चि घाबरा काय. १०२
कपटें सर्वस्व हरुनि, पाठविता[2] तात बा! न वनवासा;
तूं दैवडिलासि[3] कीं रे! अपराधी दंड्य मानव नैवासा[4]! १०३
विदुरातें वरिचेवरि जो, हृदयीं हर्ष धरुनियां मोटा,
द्यूतीं, 'किं जितमधुना?' 'किं जितमधुना?' असें पुसे खोटा,
'बाप' म्हणावें याला, तरि असतें अरिस काय बा! सिंग?
तेजें[6] गुरु, न हा गुरु; बहु सुकिरीटापरिस काय बाँसिंग?"
बहु निर्भर्त्सुनि त्या अनुजासि, म्हणे धर्म, "तूं उगा चि रहा;
कीं, म्हणवी गुरुनिंदा परलोकीं निर्जकृतानुगा चिर 'हा!'"
अर्जुन म्हणे, 'गुरुपुढें भीमा! म्यां बहुत काय बोलावें?
सकळंक हि हेम मँहित, तें पितळासीं कधीं न तोलावें. १०७
विसरति अपकारातें, उपकारातें चि साधु आठविती;
बा! सोसितां न सा विति होय वपु, न सोसितां न आठ[11] विती.'
विजयोत्साह[12] जया बळ, वाताचा जेंवि मर्मरा[13] जव, दे,
तो त्या कनिष्ठताताप्रति ऐसें साधु धर्मराज वदे:- १०९
'निजकोषांतुनि देतों; न्यावें, जितुकें अभीष्ट जनका जें;
व्हावें कशास तें, बा! आप्तांचीं जरि न करिल धन काजें?'
ऐसें विदुरासि कथुनि, धर्में बहु धन्य सुयश अर्जुन[14], हो!
यापरि वाक्कुसुमाहीं पूजियला तो सुशीळ अर्जुन हो! १११
त्या अर्जुनाकडे तो भीम कटाक्षेंकरूनियां पाहे,

---

१. धृतराष्ट्रानें. २. पाठविणारा. ३. तूं हांकलून दिला गेलास. ४. अपरिचितसा—**पंत.** ५. आतां काय जिंकलें? ६. प्रताप हा च गुरु. ७. वधूवरांच्या कपाळावर बांधावयाचें बेगडाचें एक भूषण, मुंडावळ. ८. आपण केलेली व आपल्या मागें येणारी. ९. ढांकलग. १०. मान्य. ११. वितस्ति—**पंत.** १२. अर्जुनाचें प्रोत्साहन. १३. पानांच्या हालण्याच्या आवाजाला. १४. संपादुन—**पंत.**

जें 'साधु! साधु!' वदला मनुजासि, न आपणा, न तें साहे.
पुनरपि धर्म म्हणे, "बा विदुरा! भीमीं नृपें न कोपावें,
प्रार्थुनि तुवां म्हणावें, 'परुषोक्त मनीं धरूं नको, पावें.' ११३
कष्टी वनांत झाला, साहुनि बहु वृष्टि, शीत, आतप, हा,
तेजस्विजना कंपद परिभव, दीपासि लव हि वात, पहा. ११४
बहुत चि दुःखित, यास्तव करितो हा भीम मत्सरा, याचा
कोप मनीं न धरावा; मीं तैसा हा हि वत्स रायाचा. ११५
जें कांहीं माझ्या, कीं या विजयाच्या, असेल धन धामीं,
स्वामी त्याचा राजा धृतराष्ट्र, स्पष्ट सांगतों बा! मीं. ११६
संकोच धरावा त्या प्रभुनें वित्तांत न वसु खरचाया,
गुरुच्या गुण प्रसादीं, न तसा वित्तांत, नव सुख रचाया. ११७
तनुसह सर्वस्वाच्या मीं कांटाळेंन न व्ययशतातें,
ऐसें सांग पित्या कीं, 'जोडावें नित्य नव्य यश तातें.'" ११८
विदुरें तसें चि सांगुनि सर्व हि, धृतराष्ट्र भूप हर्षविला;
पात्रशतीं तो तेणें शुभकाळें मेघसा चि वर्षविला. ११९
भीष्मद्रोणजयद्रथबाह्लिकतत्पुत्रशकुनितनयशतें,
श्राद्धें त्यांचीं सांग करि नृप, बहु गाय साधुजन यश तें. १२०
दासीदासग्रामक्षेत्रसदनहस्तिवाजिशिबिकाहीं
तोषविले विप्र म्हणति, 'अधिक गमेना चि आजि शिबि कांहीं.'
दे मणि, कांचन, शय्या, कन्या, गोधन, अजाविक, तराया,
कवि म्हणति, 'हंस घेउनि, यश देशील न अजा विकत राया!'
धृतराष्ट्र देववी शत ज्याला, त्याला सहस्र दे धर्म,
ज्यासि सहस्र, अयुत त्या, देत्या घेत्या हि व्हावया शर्म. १२३

---

१. कठोर भाषण. २. वडिलांच्या. ३. सत्पात्र अशा शेकडों ब्राह्मणांच्या ठायीं. ४. राजा–**पंत.** आर्या० खंड २ रा, पृष्ठ ४१३, टी० १ पहा. ५. शेळ्यामेंढ्या. ६. ब्रह्मदेवास–**पंत.** हंसाचें शुभ्रत्व धर्माच्या कीर्तीच्या शुभ्रत्वाहून कमी ठरल्यानें ही अदलाबदल करण्याला धर्म कबूल होणार नाहीं.

तर्पी सुहृदां दासां; त्यां, जेंवि स्वपर तोषवी मोहीं;
स्वीचा हि, आपुला ही, अनृण क्षितिपाळ होय दानाहीं. १२४
सर्वस्वदानमखसा दश दिवस आद्यपक्ष तो होय,
सकळ मिचविले भूपें, वर्षुनि धन, तोयदें जसें तोय. १२५

अध्याय तिसरा.

मग कार्तिकीदिनीं तो प्रातःकाळीं च पांडवां बाहे,
इष्टि करुनि, तापसमुनिवेष धरी, वल्कलाजिनें वाहे. १
नृप सिद्ध होय, भार्यास्कंधीं अर्पूनि बाहुला, जाया,
लावे धर्मा गिळिल्या मोहा ग्रस्तार्क राहु लाजाया. २
गांधारीचा बाहु स्वस्कंधीं घे सती पृथा वाटे;
कीं, कुळवतीस गुरुजनभजन न घडतां, जिणें वृथा वाटे. ३
हाहाकारसह उठे; अजिनें वल्कें, पटांसि निंदुनि, घे;
सम चि गृहांतुनि राजा जननयनांतुनि हि अश्रुबिंदु निघे! ४
किमपि न वदवे कोणा; कीं, झाले बाष्पभाररुद्ध गळे;
धर्माचें वपु सहसा, वीराचें जेंवि करुनि युद्ध, गळे. ५
त्या श्वश्रूश्वशुरानीं प्रीति त्यजिली, न परि सुनानीं ती;
'न रडावें' ऐसें गुरुसांगति, तन्हि, 'म्हणति परिसुना नीती.'
दुष्प्रापदर्शना ज्या देवें तपनें हि लेखिल्या होत्या,

---

१. जेंवि लोभाचा [तेंवि] त्या स्वपर (आपपरभाव) नाहीं. २. कार्तिकी पौर्णिमेच्या दिवशीं. ३. धर्माला स्ववश करणाऱ्या मोहाला पाहून सूर्याचा देखील ज्यानें ग्रास केला आहे असा राहू सुद्धां आपणास तुच्छ मानूं लागला. ४. धृतराष्ट्र आपल्या आसनावरून उठावयाला व तो वनवासाला जातो म्हणून लोकांत हाहाकार व्हावयाला एक च गांठ पडली, असा भावार्थ. ५. बहिरू माणसें. ६. 'न रडावें' हा उपदेश.

सर्वजनें कुरुकांता उचलुनि मार्गीत बैसविल्या हो! त्या. ७
पांडव वनवासाला जातां, जें दुःख जाहलें होतें;
निघतां तपोवनाला धृतराष्ट्र, अनंत जाहलें हो! तें. ८
सर्वांस वर्धमानद्वाराबाहेर परतवी राजा,
धर्मासि म्हणे, 'वत्सा! घेउनि सर्वांसि, परत, वीरा! जा.' ९
संजयविदुर न फिरती, सिद्ध चि ते सुख शुद्ध वनवासा,
कविहृदयास बहु रुचे त्याग चि, बाळास उत्सँव नवासा. १०
राजा अजातरिपुच्या, बहु निरखुनि, कृप युयुत्सु दे हातीं;
शास्त्रें न, कंप करुणें गुरुवचनें जेंवि देति देहा तीं. ११
कुंतीतें धर्म म्हणे, 'मीं पार्वायासि नरवरा जातों,
शरदंब्द चातकाचा, माझा करि तेंवि न रव राजा तों. १२
माते! समजावूनि स्ववधूजन, तूं फिरोनि नगरा जा,
जातो तपोवनीं हा, व्हाया तेथिल नगांत नग, राजा.' १३
धृतराष्ट्राला सोडुनि न पृथा, जसि सिंधुला नदी, परते;
गुरु तो शिवँ चि; पतंगी अन्यत्र, त्यजुनियां न दीप, रते. १४
जाय तसी च वनपथीं, न धरुनियां कंप, देत पाउल ती,
दुसरी हृदयीं, वरितां त्यजुनि तशा संपदे, तपा, उलती. १५
धर्मासि म्हणे, "वत्सीं सहदेवीं त्वां प्रमाद न करावा,
हा म्यां, सरस्वतीनें जैसा पावों दिला न अंक रावा, १६
कर्णाच्या, तळमळतें माजें, स्मरुनि स्वपाप, मन, घातें;
बापा! स्मरत असावें त्वां त्या पितृतर्पणांत अनघातें. १७

---

१. वनवासाला जाताना पांडव या च द्वारानें बाहेर पडले. २. उत्सव; सण. ३. नव्यासारखा. ४. पोंचविण्याला. ५. शरदृतूंतील शुष्क मेघ चातकाचें ओरडणें निष्फळ करितो त्याप्रमाणें धृतराष्ट्र तर माझा शब्द ऐकत नाहीं च. ६. वृक्षांत वृक्ष म्हणजे मुख्य वृक्ष. (तपश्चर्या करित असतां झाडाप्रमाणें शीतोष्णताप सहन करणारा, कृश पण कणखर, असा भावार्थ). ७. कल्याणकारक. ८. न रते. ९. इतर कोणी सामान्य स्त्री. १०. हेळसांड, दुर्लक्ष्य. ११. दुःख–पंत. १२. शुक–पंत.

त्वां प्रीति उणी होवूं द्यावी बा मानदा! न देवीची,
देती सती, सुधेची[1] तेंवि सुखावें न दान दे वीची. १८
भीमार्जुनाहुनि समाधान करीं सर्वकाळ नकुळाचें,
केवळ आजि तुजकडे वडिलपणें सर्व पाळन कुळाचें. १९
शुश्रूषा या श्वश्रूश्वशुरांच्या मीं वनांत पायांची
जात्यें करावया, बा! मजला संगति अनातपा[2] यांची. २०
न विसंबावें म्यां गुरुचरणातें सेवटीं अहेयांतें[3],
'स्वरगविमान' कवि म्हणति धर्मा! अरिवायुच्या अहे[4]! यांतें."
ऐकुनि युधिष्ठिर म्हणे, होउनियां आधिशोकपद[5] तीस,
"त्वां काय योजिलें हें? मातें हें काय योग्य वदतीस? २२
जातीस कसी सहसा? स्वमुखें तुजला म्हणेन 'जा' मीं न;
माते! म्हणेल काय, त्यागुनि जातां, नदीस 'जा' मीन? २३
विदुलेच्या[6] वचनाहीं पूर्वीं देउनि तुवां चि उत्साहा,
युद्धासि सिद्ध केला सानुज निजपुत्र, करुनि कुत्सा हा. २४
वधिले बहु नृप, आलें त्वत्प्रज्ञेनें[7] चि राज्य पदरा हें,
ते मति कोठें गेली? भोगाया प्राप्तराज्यपद राहें. २५
स्वसुतांतें, स्ववधूंतें, जासि त्यागूनि या हि पणतूतें[8],
दुर्गम विषम वनवसति जननि! व्याकुळ करील पण तूतें." २६
असकृत्[9] 'प्रसीद[10]' ऐसें रडत जरि म्हणे सुपुत्र तो, तरि ती
जाय तसि च, अश्रुमिषें पुत्रस्नेह स्रवोनि होत रिती[11]. २७
भीम म्हणे, "त्वां सुतजित राज्य, करुनि दानधर्म, भोगावें,
संप्रति नमुनि म्हणावें, 'घ्या सुसमृद्धें[12] सुविप्र हो! गावें.' २८
त्यागमति असी कोठुनि आली? या भोजनांत हे मासी;

---

१. अमृताची लाट. २. सच्छाया–**पंत.** शीतल. ३. त्याग करण्याला अयोग्य अशा. ४. सर्पा!–**पंत.** ५. चिंता आणि शोक ह्यांचें स्थान. ६. उद्योग० अ० १० पहा. ७. बुद्धिबलानें. ८. परीक्षितीतें. ९. वारंवार. १०. पाव; संतुष्ट हो. ११. रिकामी; मोहरहित. १२. सुसंपन्न अशीं गांवें इनाम घ्या.

काय वर्नीं बहु? धन्या तूं थांटुनि हो अनांत हेमांसी. २९
तरि करविलीं नृपांचीं बहु शून्यें त्वां वृथा चि कां गेहें?
'द्या साधुनि राज्य' म्हणसि, टाकिसि ती तूं पृथा चि कां गे! हें?
बाळ वँनीं होतों, त्यां आम्हां घेउनि, कशास आलीस?
श्री न, सखी वनभू जरि, तरि दिधला कां वियोग आलीस?
सहदेवासि तरि पहा, केला माते! कशास पैंण तुंडें?
कां उत्तराकुमारें पात्र न व्हावें यशास पणतुंडें? ३२
माते! प्रसन्न हो, गे! जें येथें तुज घडेल, न वनीं तें;
साहेल देह हा तप, आतप तरि साहिजेल नवनीतें." ३३
सहदेव बहु रडे; कीं, जात्ये, होता करीत 'आ' जिस, ती;
वाटे स्पष्ट तयाला होती माद्री च माय आजि सती. ३४
रडती पांच हि, म्हणती, 'दुःसह पदविरह, पाव;' काकुळती
करिति, तरि माय जाय चि. आवरि मन विरहपावकाकुळ ती.
कुंती म्हणे, "तुम्हां म्यां कथिलें विदुलोक्त वृष्णिराय कवीं
युद्धापूर्वीं तुमच्या राज्यसुखयशोर्थ कृष्ण आयकवी. ३६
उरल्या देहांतें ही गिळित चि होते, करूनि 'आ,' ज्ञाती;
म्यां पांडुवंश न बुडो, यास्तव केली तुम्हांसि आज्ञा ती. ३७
वृत्त्यर्थ तुम्हीं प्रभुहीं न पहावें अन्यवदन दीनाहीं,
कादंबिनि न साहे, म्हणतां तृषितांसि नदनदी 'नाहीं.' ३८
म्यां भोगिलें स्वपतिच्या राज्याचें, भोगयोग्य जें फळ, तें;
सांग महादान सकळ केलें, जितुकें पुरोहिता कळतें. ३९
विधिवत्सोमरसाच्या म्या तृप्ति हि मानसा दिली पानें,

१. सुवर्णदान करून. २. वनभूमिरूपी सखीला. ३. कुंतीनें माद्रीच्या सहगमन-कालीं 'मी सहदेवाचें पालन करीन' अशी प्रतिज्ञा केली होती. ४. तोंडानें. ५. वियोगरूपी अग्नीनें व्याकुळ झालेली. ६. यदुश्रेष्ठ असा. ७. [आपल्या] पालन-पोषणाच्या साधनासाठीं. ८. मेघपंक्ति. * आदि० अध्याय १९।२० पहा.

हे पांडवें कृतार्थी केली, जेंवि सुदक्षिणा दिलीपानें. ४०
मजला पुत्रविनिर्जित राज्यफळाची स्पृहा नसे कांहीं,
मेघें मही निवाली इच्छील निवावया न सेकांहीं. ४१
या श्वश्रूश्वशुरांच्या सेवेंत तपोवनीं गळो गात्र,
पतिलोक प्राप्त असो, आहे हृदयांत काम हा मात्र. ४२
त्यजिल कसी निजधर्मा, भजत चि आली पृथा परतरा ज्या?
धर्मीं बुद्धि असों दे, न करीं आग्रह वृथा, परत राज्या! ४३
योगें हर्ष, वियोगें खेद, पळ बरा नव्हे प्रजापाळीं;
समजावूनि वधूंतें, अनुजांतें, जा; नये प्रजा पाळीं." ४४
धर्मासि न अनुमोदिति जे, त्यांची आतता पृथा, परँ ते;
वास्तव सुतस्नुषांच्या स्नेहें पद हीं न ती पृथा धरते. ४५
दिव्यां पटां धरुनि, बहुमान न जाणों तिणें दिला जुनियां,
मातेसि 'धन्य!' म्हणती ते पुत्र युधिष्ठिरादि लाजुनियां. ४६
धृतराष्ट्र म्हणे खोला, "गांधारि! पृथेसि सांग जें विहित,
केलें माझें बहु, करि जीवाचें जपुनि आंग जेंवि हित. ४७
म्हण, 'या पुण्यश्लोका धर्माला पाव; काननीं काय?'
'कां होमिंतीं सुतांचे व्यर्थ विरहपावकाननीं काय?' ४८
'सत्सुतराज्यसुख पहा; करुनि सुतीर्थें, व्रतें हि, दे दानें;
भवनीं न, वनीं च सुकृत, हें तों कथिलें नसे चि वेदानें. ४९
भीतां अभय, क्षुधितां अन्न, अनाच्छादितांस दे वासँ;
वेड्ये! सर्व तपाहुनि हें चि करिल सुप्रसन्न देवास.'" ५०
एवं धृतराष्ट्राच्या, गांधारीच्या हि, घे मैं ऊकिस ती;

१. ही दिलीपराजाची पत्नी. २. वरून पाणी शिंपडण्यानें. ३. माझें शरीर पतन पावो. ४. अधिक श्रेष्ठ अशा (धर्माला). ५. क्षणभर देखील. ६. राजाचे ठायीं. ७. शत्रु–पंत. ८. [मोक्षरूपी] तेजस्वी वस्त्रांला. ९. [संसाररूपी] जुने-रांला. १०. वस्त्र. ११. ऐकेना. * 'होमिसी' असा पाठ असता तर बरा काय?

कीं, गुरु मेघ, निवृत्ति स्वाती, वाग्वृष्टि, रत्नशुक्ति सती. ५१
स्तविति पृथेसि, गुरुवचन केवळ चि अनादरीं, तथापि कवी;
सस्यांसि सुवृष्टि जसी, सुयशासि तसी तिची कथा पिकवी.
गुरुतें, गांधारीतें, कुंतीतें, नमुनि परतला धर्म;
गुरुजनचरणवियोगें संसारीं त्यासि नाढळे शर्म. ५३
कृष्णादि पांडवांच्या विकळा सकळा हि जाहल्या भार्या;
कीं, नव्हती मातेची स्मृति होऊं देत ती पृथा आर्या. ५४
राजर्षि कुरुक्षेत्रीं होता नामें प्रसिद्ध शतयूप,
त्याच्या सदाश्रमीं तो विदुरमतें करुनि राहिला भूप. ५५
तेथें धृतराष्ट्राला भेटे येऊनि नारद, व्यास,
ज्यांचे श्रीचरण सदा निर्भय आधार सर्व भव्यास. ५६
नारद म्हणे, “ नृपा ! या शतयूपाचा महातपा आजा,
नामें सहस्रचित्त्य स्थानीं या सिद्धि पावला राजा. ५७
येथें चि नर्मदाप्रिय पुरुकुत्सनृपति तपोनि धीरा ज्या
सिद्धि असुलभा, पावे अविलंबें तो तपोनिधी राज्या ! ५८
या च वनीं शशलोमा तपुनि स्वर्गासि पावला आहे;
द्वैपायनप्रसादें देइल तुजला हि सुगति भू वा ! हे. ५९
पुरुषासि पटु तपाचा, शिखिचा वंशासि, ताप उजराया,
शतमखसमीपवर्ती पांडु स्मरतो सदैव तुज, राया ! ६०
जीचा जीव न तुमचा विरह, जसा वायुचा अनळ, साहे,
जपुनि तुम्हां दोघांची शुश्रूषा करितसे अनळसा हे. ६१

---

१. कारण, गुरुजन जे धृतराष्ट्रगांधारी हे च मेघ, [कुंतीला] परतविणें हें च स्वातीनक्षत्र, [धृतराष्ट्रगांधारींचें तद्विषयक] भाषण हीं च वृष्टि; [परंतु] सती (कुंती) [ही मात्र] रत्नशुक्ति, (स्वातीनक्षत्राचें उदक वायां न दवडणारी मुक्ताशुक्ति नव्हे, तर जणूं काय रत्नाची च शिंप अशी होती). २. पिकास. ३. कोकण देशाचा राजा. ४. मांधाता राजाचा पुत्र. ५. एक राजर्षि. ६. व्यासकृपेनें. ७. अन्वयार्थः-[जसा] शिखिचा (अग्नीचा) ताप वंशासि (वेळूला, बांबूला) उजराया (नीट-सरळ-करण्याला) पटु (समर्थ) [तसा] पुरुषासि उजराया तपाचा ताप पटु.

पावेल पृथा पतिच्या लोका, असि मंडपा लता पावे,
गुरुदास्यतपस्तेजें, काय इतर? अंडपाल[1] तापावे. ६२
करिल प्रवेश धर्मीं[2] सर्वजगन्मान्य हा कवि, तुरापें
इतरांस जीं यशें, तीं येती मारीत हाक विदुरापें[3]." ६३
मग शतयूपासि वदे, "तव[4] चित्त 'स्तुति' असें म्हणेना कीं?
'केव्हां येइल केकयपति,' यापरि हरि सदा म्हणे नाकीं."
शतयूप म्हणे, 'स्वामी! आम्हीं तव पादसारसां गावें,
द्रुहिणें[5] वेदें जैसें, बा! त्वां तैसें चि सार सांगावें. ६५
कोणा लोकास, कधीं, हा नृप पावेल? वद मुनिवरा! हें;
कीं[6], उद्धरिजेल मही ईतरें[7] अति आहित न दमुनि वराहें.' ६६
नारद म्हणे, "नृपाळा! आहे आयुष्य तीन हायन[8] या,
याच्या क्रिया विलोकुनि, म्हणतिल पंकप्रसूति[9] 'हाय!' नया.
ईश्वरमित्रपुरीतें[10] पावेल, म्हणति कवी जिला 'अलका,'
अमरावतीहुनि तिळ हि बहुमान जिचा नृपा! नसे हलका.
करुनि प्रवेश शिवसखसत्कृत हा हर्षवील अलकेला;
कीं, येणें आत्मा शुचि सुतपें, काढुनि पापसल[11], केला. ६९
गंधर्वदेवराक्षसलोकीं, अर्कप्रभा[12] वरविमाना
पावुनि, मिरवेल; करिल या पात्र तपःप्रभाव रविमाना[13]." ७०
या मुनिवाणी देती बहु धृतराष्ट्रादि तापसां हर्षा,
जेंवि मयूरांसि वनीं ग्रीष्मांतीं करुनि गर्जना वर्षा[14]. ७१

---

१. ब्रह्मांडपालक प्रजापतिप्रमुख—**पंत.** २. धर्मराजाच्या शरीरांत. ३. विदुरापाशीं. ४. भावार्थः—हे शतयूपा! जर मी तुला असें सांगितलें कीं, स्वर्गांत इंद्र तूं कधीं येशील याची अत्यंत उत्सुकतेनें वाट पहात आहे, तर त्या भाषणाला तूं तोंडपुजेपणा म्हणणार नाहीस ना? ५. ब्रह्मदेवानें वेदरूपानें जसें सार सांगितलें. ६. अन्वयः—कीं, इतरें वराहें अति अहित दमुनि (असंख्य शत्रूंचें दमन करून) मही न उद्धरिजेल. ७. अद्भुतज्ञान तूं चि—**पंत.** (भावार्थ). ८. वर्षें. ९. चिखलाचें उत्पत्तिस्थान अशा नद्या. १०. शिवमित्र कुबेराच्या राजधानीला. ११. पापरूपी शल्य. १२. सूर्यासारख्या तेजस्वी. १३. रवीच्या मान्यतेप्रत. १४. वर्षाऋतु; पावसाळा.

अध्याय चवथा.

पांडव, पौर हि म्हणती, 'नृप, विदुर कसे वनांत वसतील,
न कळे, देवी[1] कैशा सांप्रत पर्णालयांत असतील. १
ओघीं[2] वनीं असे ज्या, त्याचा करिती च मग निभाव सवे,
आतप[3]हिमवृष्टिसहा तापसदेहा चि नग[4]निभा वसवे.' २
हुरहुर मन करि, न सुचे कार्य, शुकाचें हि किमपि न वच रुचे.
ज्वरिता पर्युषिता[5]चे लागति, तैसे चि कवळ नवच[6]रुचे. ३
लोभ्यानें निधि, कीं तो शूरें उजवा चि बाहु हारविला,
गुरुविरहाधि न धर्मा लागे, त्या स्पष्ट राहु हा रविला. ४
बहु चटपट धर्माला लागे, सहदेव इंगितें समजे;
समजतिल अत्यसुख तें, असतिल गुरुभक्त बुध तयासम जे.
सहदेव म्हणे, 'जावूं, पाहूं, आहे वनांत आइ कसी;
घन जेंवि चातकाचें, तूं प्रणतप्रार्थनोक्त आइकसी.' ६
कृष्णा हि म्हणे, 'चाला; या स्ववधूधेनु वारिवरि घाला[7];
आम्हांत, ईश्वरा ! हा[8] यांकरवीं[9] ताप वारिव, रिघाला. ७
वसले या वंशींचे नृप विपिनीं, जे शरण्य वासवसे,
हें[10] दुःख, अंध हतसुत, अंगीकारुनि अरण्यवास वसे.' ८
अंतःपुरजन, पुरजन म्हणती, 'देवा ! मनास यो, जावें;'
नृप सचिवांसि म्हणे, 'बळ सत्वर जाया वनास योजावें.' ९

---

१. गांधारी व कुंती. २. ज्याला पूर्वीपासून वनात रहाण्याची संवय आहे त्याचा त्या संवयीमुळें वनांत निभाव लागतो. ३. ऊन, थंडी व पाऊस सहन करणाऱ्या. ४. अचल वृक्षासारख्या. ५. शिळ्या; आदले दिवशीच्या. ६. ताज्या, ऊन भाताचे. ७. पाणवठ्याला न्या; तृषाशांत अशा करा. ८. आमच्या मनांत उत्पन्न झालेला हा खेद. ९. धर्मादींच्या हातून निवारण करीव. १०. ही गोष्ट अत्यंत दुःखदायक आहे.

धौम्ययुयुत्सुशिरीं दे [illegible] सर्व ही भर भरतसा;
आय गुरुकडे, डोहाप्रति गजयूथप असा मरभर तसा. १०
पंच दिन क्रमुनि पथीं, ताताच्या आश्रमासि तो पावे,
'आर्यी गुरुचरणांवरि मस्तक,' जन सर्व म्हणति, 'ओपावे.'
जाणों म्हणे खगरवें त्यां, 'तुमचा पंक धुवित या,' वन तें;
केला प्रवेश धर्में जनसह पर्यी च सुविनयावनतें. १२
राजा बहुत गडबडे, आश्रमपद पाहतां चि ओसाड,
गुरुचिंताग्निपुढें किति ? इतराधिघुणासि होय तो लांकड. १३
पिंधुला राहु तसा, त्या ग्रासाया गुरुवियोगताप सजे;
नृप त्यांसि पुसे, आले देखाया आपणासि तापस जे. १४
मुनि वदले, 'यमुनेतें गेला आणावया फुलें, पाणी;
यष्टि तया गांधारी झाली, तिस ती हि पांडुची राणी.' १५
ऐकुनि, धांविता झाला त्या यमुनेच्या चि धर्म वाटेतें;
उचित अनुचित हि तैशा त्या तदवस्थेंत कर्म वाटे तें. १६
घे धांव, देवदेवी दिसतां, सहदेव, जेंवि तान्हा तो,
ज्याचा उर अश्रुभरें खातां, पीतां हि, जेवितां, न्हातो. १७
न वियोगीं विषय रुचे सहदेवा, जेंवि पाडसा चारा;
त्याच्या याच्या प्रेमा सुज्ञमतें एक पाँड सात्वारा. १८
रडला सहदेव, पृथाचरणावरि निपट बाळसा पडला;
वाटे तोस हि चिंतामणि, हरपुनि सुचिरकाळ, सांपडला. १९
प्रियपुत्रातें भेटुनि, रडुनि म्हणे, 'मांडवास जा, वेलां!'

---

१. पक्ष्यांच्या शब्दांच्या मिषानें. २. मळ, पाप. ३. अत्यंत विनयानें नम्र झालेला. ४. इतर चिंतारूप भोंग्याला तो धर्मराजा लांकडाच्या नारासारखा होता. (लांकडाच्या गाभ्याला किडीचें भय नसतें; परंतु वडिलांविषयींच्या चिंतारूप अग्नीपुढें त्याचें काय चालणार?). ५. तें धृतराष्ट्राचें करणें त्याला एका प्रकारें योग्य, पण एका दृष्टीनें अयोग्य हि वाटलें. ६. बरोबरी. ७. अगदीं. ८. मोठा दीर्घांसुची हो.

पुसतीं कळवि सगद्गद्वाक्यें पौरवास आलेला. २०
माथां कलश वृथेच्या, दों स्कंधांवरि हात दोघांचे,
देह तिघांचे हि असे, ग्रीष्मींच्या सिंधु ज्या, तसे त्यांचे. २१
पाहुनि तसी अवस्था, मूर्छा पावुनि, पदांपुढें पडले,
ते धर्म, भीम, अर्जुन, नकुळ, नमुनि, 'हाय!' म्हणुनियां, रडले.
आलिंगिले तिघांहीं, शब्दें, स्पर्शें हि, ते कृपा कळले;
पुण्यमयतदंगमळें पुत्र महाभाग पांच ही मळले. २३
धर्मादि त्यां तिघांचे उतरुनि, घेती शिरीं घट तिचे ते;
बहु शोभले न ऐसे, जे मुकुटांचे वृथा भटति [3]घेते. २४
त्यां करद शत्रु झाले, दोघे दोघांस पुत्र जे कैरव;
गुरुभक्तां बाधों दे स्वप्नीं हि न अंतरायें [6]एकरव. २५
'लागत नव्हता व्यजनावांचुनियां' म्हणति पौर, 'वारा ज्या,
त्या बाधे आतपहिमवृष्टिमहावात पौरवा राज्या.' २६
भेटे सुनांसि कुंती, गांधारी, जेंवि माय लेंकीतें,
तेव्हांचें सुख त्यांचें ब्रह्मांडांत हि न मावलें कीं तें. २७
ज्यां ज्यां देता झाला, होवूनि तपोवनस्थ, विरहातें,
[*]त्यां त्यां कुरवाळुनि, करि तो बहु[7]सुखभाजन स्थविर[8], झाले.
नमिती, त्यांचें कळवी स्वपित्याला नामगोत्र अंकराती;
मन राही हि तयाचें जनचिंतेंत चि; सुबुद्धि न [10]वैरा की. २९
सर्वस्वजनसमागम होतां दैवेंकरूनि सुलभ वनीं,
वाटे नृपासि, 'आपण आहें होतों तसा चि कुं[11]लभवनीं.' ३०

---

१. एकेका पांडवाचें नाव घेऊन गांधारीला ते आल्याचें तिनें कळविलें. २. उन्हाळ्यांतील नद्यांच्या प्रवाहाच्या जोडीचे म्हणजे कृश. ३. मुकुट धारण करणारे. ४. ज्या दोघां पुत्रानीं दोघांना हात दिले त्या पुत्रांना शत्रु करभार देणारे झाले होते. ५. विघ्न. ६. विघ्ननाशन गणपति. ७. अत्यंत सुखाला पात्र. ८. वृद्ध धृतराष्ट्र. ९. अजातशत्रु धर्मराज. १०. इतर पुरुषाला. ११. आपल्या वडिलोपार्जित घरांत (राजवाड्यांत). * मूळांत 'त्या त्या' असें आहे; पण तो छापदोष होय.

सर्वांस हि कुशळ पुसे, बोले, जें त्या श्रमीं तयांस हित,
आवुनि बसला राजा व्यासात्मज आश्रमीं तयांसहित. ३१
तेथें आले तापस, पाप सकळ ज्यांसि पाहतां चि सरे,
त्यांचें ही पातें, त्या साधूंतें देखतां, लवों[1] विसरे. ३२
साधुनि जयांसि चिंतित अर्थ भगवदंघ्रिकंजयव[2] देतो,
तद्रूपलक्षण[3] पुसति तापस जे, त्यांसि संजय वदे तो. ३३
नृपति म्हणे, 'बा! केली कुंती त्वां सुप्रजा, वना येणें
जालें ज्या सुप्रेमें करिसी कीं सुप्रजावना येणें?' ३४
धर्म म्हणे, 'आहे, जो केला त्वां सदुपदेश, तो कानीं;
आम्ही वरिला, जैसा गोपांच्या यदु[4]पदेश तो कानीं. ३५
स्मरत नसे कीं, करितां तप, दुःख तुला अनंत राया! तें?
पावेल कीं पृथा गुरुगतितें, ती[5] ही अनंतरायातें? ३६
सर्वांसि पाहतों मीं, परि कां एका चि न विदुरा पाहें?
आश्रमपद पावावें तेणें द्युति[6] नित्य नवि दुरापा[7] हें.' ३७
भूप म्हणे, "कुशळ असे विदुर, वनीं तापसांसि आढळतो,
घोर तप अनशनव्रत करितो, बहु[8] ज्यांत करुनि 'आ' ढळतो.
कविस रुचे, घालावें विषयसुख, करूनि घोर तप, डावें[9];
मूढासि आवडे बहु, जेउनि, सस्त्रीक घोरत पडावें. ३९
सुतपीं धरूनि, झाला आहे तो धमनिसंतत[10], रतीतें,

---

१. डोळ्याच्या पापण्या उघडझांक करावयाचें विसरल्या. २. भगवान् श्रीकृष्णाच्या अंगुष्ठकमलाचा लेश. ३. त्यांचें स्वरूप आणि खाणाखुणा. ४. श्रीकृष्ण. ५. गति ही अविघ्नातें पावेल कीं—**पंत.** ६. शोभा. ७. दुर्लभ अशी. ८. पुष्कळ लोक ज्या व्रतापासून आ करून (आश्चर्य पावून) ढळतात. ९. विषयसुखाचा अव्हेर करावा. १०. ज्याच्या सर्व शिरा शरीरावर पसरलेल्या स्पष्ट दिसत आहेत असा, अथवा 'धमनि संतत' अशीं वेगवेगळीं पदें घेतल्यास, सुतपाचे ठायीं भावक धरून हा एकसारखा त्या तपोग्नीला प्रज्वलित करणारी फुंकणी च झाला आहे, असा अर्थ.

जाणे रहस्य, ज्याचा लाउनि शोध मार्गि संत तरती, तें." ४०
स्मरण असें करितां चि श्रीदत्तात्रेयसा चि तो आला,
धर्मातें अवलोकुनि, बहु जन पाहुनि, परतता झाला. ४१
धर्म द्रुततर मागें धावुनियां, त्या सदेकनिष्ठातें,
साधुगुणज्येष्ठातें, स्वपित्यातें, तो वदे, कनिष्ठातें:- ४२
'ताता! मीं, कुंतीचा ज्येष्ठ तनुज, लाडका तुजा आहें,
बा! हें निष्ठुरपण कां? ठाक उभा; बोल; मजकडे पाहें.' ४३
दूर वनीं जाउनि तो, ओठंगुनि तरुसि, बैसला क्षत्ता,
सुकृश, मलिन, वींटामुख, योगित्वें परममान्य जो दत्ता. ४४
धांवत धांवत जाउनि, धर्म प्रभु त्यापुढें उभा राहे;
कवि नयनें नयनासीं मेळउनि सुताननाकडे पाहे. ४५
त्या पाहण्यांत नेत्रद्वारें धर्मीं प्रवेशला तूर्ण,
वाटे युधिष्ठिराला, 'झालों ज्ञानें, सुखें, बळें पूर्ण.' ४६
स्मरला व्यासमुनिकथित निजजन्म महामना तदा हा तें;
मग त्या कळेवराच्या जों तो योजी मनांत दाहातें, ४७
तों होय नभोवाणी, "त्वां न म्हणावें चि मानदा! 'हा! हा!'
यतिधर्मपात्र झाला, समुचित कविकाय बा! न दाहा हा."४८
खोकीस मान देउनि, कविचा तैसा चि काय सोडूनीं,
परतोनि धर्म आला, जोडायाची सुकीर्ति जोडूनीं. ४९
'शिरला आत्मशरीरीं नेत्रद्वारा, त्यजूनि काय, कवी,'
हें वृत्त आश्रमीं त्या, धृतराष्ट्रा, भ्रातयां हि, आयकवी. ५०
सर्व सविस्मय 'जय! जय!' वदले, आला तयांसि कांटा हो!
धर्मघन पूर्ण होतां, श्रितमोरांला सुचे न कां टाहो? ५१
सर्वांसि अतिथिभावें त्या दिवसीं भूप अन्न दे वंन्य;

---

१. साधुगुणामुळें ज्येष्ठत्व पावलेल्या. २. वयानें कनिष्ठ अशा चुलत्याला. ३. टेंकून. ४. विदुर. ५. तोंडांत लांकडाचा तुकडा धरणारा. ६. आपण व विदुर यमधर्मांशच आहोंत ही हकीकत. ७. झालेला. ८. आकाशवाणीला. ९. कंदफळें.

त्यातें सेवुनि, मानिति धर्मादि समस्त आपणा धन्य. ५२
रात्री पांच हि निजले कुंतीच्या भोंवते महीवरते;
पर्यंकीं ही न कधीं तैसें सुख पावले महीवर ते. ५३
दुसरे दिवशीं पूजी, होते त्या आश्रमांत तापस जे;
ते वदति, 'असा चि रघुप सर्व हराया तपस्वितापस जे.'
हेम[1]रजतताम्रमयें, कीं पात्रें कार्य आयसें होतें,
मृत्काँष्ठतृणमयें कीं, दे तैसें, नवल कायसें हो! तें? ५५
व्हावें चीरें[2] अजिन, ज्या वल्कल, तैसें चि कांबळें, दे हा;
द्यावा सुविरक्तांच्या अ[3]नभिमतें ताप कां बळें देहा? ५६
अनुसरले 'संतोषं ज[4]नये'दित्यादि सदुपदेशाला,
त्यांसि स्वोचितवस्त्रें, व्हाया संतुष्ट यदुप, दे शा[5]ला. ५७
होता सानुज शिबिरीं [6]स्वव्यवहारेंकरूनि, मग राजा;
तातास्ना ऐसी कीं, 'याँ[7]वन्निजतोष वसुनि, नगरा जा.' ५८
कळले करणार चितर उग्र तपोऽग्नींत कायहोमास;
जरि एक तयानिकट क्रमिला, तरि अधिक काय हो! मास?
दर्शन घ्यावें; वंदुनि नित्य रहावें उभें तदाज्ञा त्या,
बैसाया बोलाया, आया, लागे नृपा तदा ज्ञात्या. ६०
मासानंतर तेथें सुदिनीं द्विजपाल पातला व्यास;
कीं, शोकश्[8]येन न करु त्या दीना व्यसनपात लाव्यांस[9]. ६१

---

१. अन्वयार्थः--हेमरजतताम्रमयें (सोनें, रुपें व तांबें ह्यांच्या) कीं आयसें (लोखंडाच्या) कीं मृत्काष्ठतृणमयें ही (माती, लांकूड व गवत यांचीं हि) पात्रें [त्या तपस्व्याना जैसें] कार्य (जरूर) होतें तैसें [धर्मराज] दे. हो ! तें नवल कायसें ? गवताचीं पात्रें= वल्कलें (?). २. वस्त्र. ३. ज्या वस्तूंची इच्छा नाहीं अशा वस्तु देण्यानें. ४. [भाषानें] संतोष उत्पन्न करावा. ५. सुखाला. (श म्ह० सुख). ६. आपलें नित्याचें आह्निक आटोपून. ७. आपल्याला संतोष वाटेपर्यंत. ८. दुःखरूपी पहिरीससाणा. ९. धृतराष्ट्ररूपी लाव्यांस. * येथें 'काट' असा हस्तदोष झाला आहे.

नारद, पर्वत, देवल, तुंबर इत्यादि आश्रमीं आले,
ताताश्रमें धर्मे ते प्रेमें पूजिले, सुखें धाले. ६२
व्यासाज्ञेनें तत्सुत, पांडव, सर्वा हि त्या वधू वसल्या,
श्वशुराश्रमांत गमल्या कीं देवी[1] नंदनीं वनीं वसल्या. ६३
व्यास म्हणे, 'त्वज्जनि नवा, जीर्णा मलिना शिवे कवण चोला?
अघ जाळाया झाला कीं दीप्त तपें विवेक वणवा सा? ६४
पांडुसुतांचा ठायीं क्षोभ नसे कीं तुझा नृपा! आतां?
लागति गोड तनुजगुण, पुत्रा! किंवा मुकुंदगुण, गातां? ६५
शोकमळें[3] न मळावें, अंतर्बाह्य स्वपाप, सुतपातें,
विदुरें जितिलें तैसें त्वां हि जितावें करूनि सुतपातें. ६६
धर्म विदुर; विदुर अनघ[4]; मद्वचनें जाण बा! सनातन[5] या;
याच्या स्मरणें हि सदा वाढाव्या पुण्यवासना तनया! ६७
मांडव्यें[6], सुतपोव्यय करुनि, दिला ज्या सनातना शाप;
तो हा यमधर्म प्रभु, ज्याच्या स्मरणें जळे महापाप. ६८
ब्रह्मवचें, स्वबळें ही, केला उत्पन्न, अष्टयाम[8] हि ज्यां
चिंता वाहुनि, व्हाया पात्र, न पावोनि कष्ट, या महिम्या. ६९
श्रेय तुझें हि कराया आलों मीं वरद आज, यामागें
कोणी ऋषिनें कोणा न दिलें, तें इष्ट राजया! मागें. ७०
तूं, त्वद्भार्या, कुंती, कृष्णादि तव स्नुषा समग्र वा,
मागा; चिंतामणि[9] हो जात्या, न गुणें, परासम ग्रावा. ७१
हे गंधर्व, महर्षी, सुर, होउत हर्षमत्त पाहून;
मानूत मनीं केवळ तुच्छ अमृतवर्ष मत्तपाहून.' ७२

---

१. देवांगना. २. वस्त्राला. ३. पुत्रांच्या मरणामुळें उत्पन्न झालेल्या शोकरूपी मळानें [त्वां] न मळावें. ४. यमधर्म तो च विदुर, अर्थात् विदुर तो च धर्मराजा. ५. पुराणपुरुष. (यमधर्म). ६. आदि० अ० १५।५९ ते ७८ पद्य. ७. मांडव्य ब्राह्मणाच्या शापवचनानें. ८. अष्टौप्रहर, सतत. ९. चिंतामणि जातीनें पाषाण-परा पाषाणासम हो, गुणें करून अन्यपाषाणासम न होय—पंत.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'ताता! झालों विश्रांत आजि मीं धन्य
हा चि अनुग्रह दुर्लभ, याहुनि बहु काय मागणें अन्य? ७३
वदलासि तूं वचन शुचि, सत्य, श्रितसर्वजनसुरद्रो! हें;
माजें या साधूंच्या पुत्रकृतें फाटतें उर द्रोहें. ७४
मारविले बहु, पडलें मंदिर कोणा न ओस रायाचें?
जन्मांतरीं हि हें या न मनांतुनि दुःख ओ[1]सरायाचें. ७५
मारविला ज्यां सतनय वृद्ध महाराज बाह्लिक रणांत,
तात[2] हि, गुरु[3] हि, नें[4] ज्यांच्या तेज वयाचें शतांश करणांत. ७६
इत्यादि शोक होतो आठवितां नित्य ही नव, शमेना;
शांति मतीस, कराया तनयोसि जसी शके न वश मेना[5].' ७७
ज्येष्ठ[6]स्नुषा म्हणे, "हें पुत्रवियोगास वर्ष सोळावें,
रात्रिभरि नृपें शयनीं या कुशिचें त्या कुशीस लोळावें. ७८
शय्येंत तसा, ग्रीष्मीं तळमळतो काय जेंवि रेतींत,
वाटे सुतस्मृति नदी, मन ढेंकुळ काय जें विरे तींत. ७९
यास्तव ज्यां देखाया नृप इच्छितसे, तयांसि दाखीव;
सदया! सु[7]ता सुतसा हस्तीं[8]चें अमृत लेश चाखीव. ८०
स्वतपें समर्थ असती तूं विश्व असें नवें चि निर्मोया[9],
काय तुला लोकांतरगत दावाया अशक्य निर्माया!? ८१
हे हि हतज्ञातिसुता कृष्णा, मीं जेंवि काय शोचितसें,
प्रभुजी! हें दुःख जसें, दग्ध करीना चि काय शो[10]चि तसें. ८२

---

१. कमी व्हावयाचें. २. भीष्म. ३. द्रोण. ४. ज्यांच्या करणांत (इंद्रियांत) वयाचें (तारुण्याचें) शतांश [हि] तेज न, असे (गलितगात्र). ५. हिमाचलस्त्री—**पंत.** (शंकर पति मिळावा म्हणून पार्वती तप करीत असतां, 'असें करूं नको' म्हणून तिच्या आईनें तिला पुष्कळ सांगितलें, तरी त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही, ह्या कथाभागावर येथें कविकटाक्ष आहे). ६. गांधारी. ७. [आपल्या] पुत्राला, धृतराष्ट्राला. ८. हस्तनक्षत्राचें उदक. (हें निरोगी व पुरवठ्याचें असतें). ९. मोहविकाररहित अशा! १०. अग्निज्वाला—**पंत.**

सर्वा स्नुषांत दयिता कृष्णा गुरुजनमनें धरुनि आहे.
तव सुप्रसाद मुदिरा! इच्छितसे चातकी, करुनि 'आ,' हे.
ऐसी च हे सुभद्रा पुत्रवधें न सुख तापली लाहे;
बाधा इची च गुरु, बा! 'निपट लघु' म्हणेल आपली लाहे.
भूरिश्रवःप्रिया[4] हे, दुःख इला जें, दर्वी नवलतेतें,
तव यश पिवुनि, म्हणुत, जे अमृतस्तवितें, 'नव्हे नवल' ते तें.
पुत्रासि दिले होते जे शत सुत, या समग्र तज्जाया
इच्छिति तव प्रसादा; मीनी[5] डोहासि जेंवि मज्जाया. ८६
अनुभविलें शत हर्षद, शत शोकद तें चि आर्तव[6] मनानें,
होतो अभोजनें जन न तसा, बहु जेंवि आर्त[7] वमनानें." ८७
'मामाजी! न सुतविरह हा हे साहेल गद[8] नवा सून;
दावा कर्ण मज,' असें विनवी कुंती हि वदन वासून[9]. ८८
व्यास म्हणे, "गांधारि! स्वप्नसम वियोगदुःख लेखाल,
सर्वा स्त्रिया तुम्हीं या प्रभुसह सर्वा मृतांसि देखाल. ८९
अवतरले होते मुनिराक्षसदेवासुरादि जे आर्य,
ते स्वस्थाना गेले संपादुनि कीर्ति करुनि सुरकार्य. ९०
गंधर्वराज[10] तव पति, याचें पहिलें हि हें चि नाम असे,
पांडु मरुद्गणज म्हणे, 'रिपु वधुनि करीं[11] यशः प्रकाम असे[12]!' ९१
तो विदुर, हा युधिष्ठिर, धर्माचे अंश साध्वि! हे दोघे,
काळि दुर्योधन, शकुनि द्वापर, लोकांत 'फट'[13] म्हणुनि जो घे.

---

१. आवडती. २. हे मेघा! ३. लाही. ४. सोमदत्ताची सून. ५. मासोळ्या. ६. ऋतु-पंत. अन्वयार्थः-[पूर्वी जें] आर्तवशत (पतिसमागमास योग्य अशा ऋतुकालांचें शत) हर्षद अनुभविलें ते चि आर्तवशत [सांप्रत] शोकद [अनुभवित आहेत]. ७. एकादें सुख मुळीं च प्राप्त न झालेलें बरें; पण प्राप्त होऊन त्यांत व्यत्यय येणें हें अधिक दुःखास्पद होय, असा भावार्थ. ८. पुत्रविरहरूपी नवा रोग. ९. तोंड पसरून; दीनवाणीनें. १०. धृतराष्ट्रनामक गंधर्व. ११. अत्यंत यश मिळीव. १२. खड्गसंबोधन-पंत. १३. 'छीः थू' करून घे.

दुःशासनादि राक्षस; बळसागर भीम अंश पवनाचा;
ज्यास अरिव्यूह तसा, जेंवि गजा कुंज दंशप वनाचा. ९३
अर्जुन नर, नारायण यदुपति, सति! हे पुराणऋषि तर, तो
तैसा प्रताप केला, कीं, स्वयशीं सर्व अमृतकृषित रतो. ९४
साक्षाग्निजतेजोर्धें दिनकर तो काय कर्ण वाचावा?
लंघिति पार्थेषु तया तदनुमतें, जेंवि अर्णवा नावा. ९५
कर्ण जसा अर्क, तसा सोम चि अभिमन्यु तो महाभाग;
धृष्टद्युम्न हि होय ज्वलनाचा सति! महामहा भाग. ९६
राक्षस होय शिखंडी; आचार्य द्रोण अंश जीवाचा;
येथें हि ती च, नाकीं निवडी निःशेष दंश जी वाचा. ९७
वसुभाग भीष्म होय; प्राज्ञे! कथिलें यथार्थ तुजला हें.
गांधारि! स्वमनांत स्वास्थ्यातें, आयकोनि गुज, लाहें. ९८
कार्य करुनि, सर्व पुन्हां गेले स्वर्गी, तयांसि सुख मोटें,
न कळोनि तुम्ही म्हणतां, 'मेले; झालें अहा! महा खोटें.' ९९
गंगेप्रति सर्व चला; त्यां समरहतांस, व्हा अमत्त, पहा;
शरणागताननांतुनि येऊं देइल कधीं न मत्तप 'हा!'" १००
कविकल जडा सुरतरुसीं श्रीमुनिचा काय बोल तोलवतो?
वायुमिषें या सुयशें आधुनि मंदार डोलतो, लवतो. १०१
उठतां व्यास, गुरु उठे रव मुनिभटनायकाननांतून;
वाटे, उठला बहुशतसिंहध्वनि काय काननांतून! १०२
पावुनि सर्व जन म्हणे, 'तव अमृत अमृत सुरापगे! लागे,

---

१. मूळपाठ—अरिदुर्गव्यूह जया. दुर्ग=अप्रवेश्य. २. ज्याप्रमाणें हत्तीला वनांतील दंशप (ज्यावर वनमक्षिका बसल्या आहेत असा, असा भावार्थ) कमलमंडप क्षुद्र वाटतो तसा च ज्याला शत्रूचा व्यूह क्षुल्लक वाटतो. ३. आपल्या तेजाच्या अर्ध्या अंशानें सूर्यानें उत्पन्न केलेला. ४. महान् आहे पराक्रम ज्याचा असा. ५. बृहस्पतीचा. ६. दूर करी. ७. समूळ नास. ८. कवीकल जड (अचेतन असा) कल्पवृक्षाशीं व्यासमुनींच्या शब्दाची तुलना करवेल काय? ९. नट—पंत.

सुगतिस सुखें, करुनि भवदुदरीं, मज्जन सुराप गेला गे!'
गंगातीरीं धरिती, आधूनि पुढें, जपोनि जन जागा;
दिन होय वर्षशतसम, म्हणती, 'भगवन्! रवे! त्वरित जा, गा!'
परमोदार श्रीमान् व्यास प्रभु मुदिर ओळला हो! तो,
भक्तमयूर जयाचा मुदित भवद्वांत पोळला होतो. १०५

अध्याय पांचवा.

श्रीव्यास, रात्रि होतां गंगेत शिरोनि नेत्र तो लावी;
शुद्धतपोयोगबळें भीष्मद्रोणादिकांसि बोलावी. १
चुंबक लोहांसि तसा, मुनिपरलोकस्थितांसि आकर्षी;
तें तन्मुखाकडे चि प्रेक्षित होते महर्षि नाकर्षी. २
जाणों रणमरणाचें करउनि, पुनरपि हरी भंगल; बाहे,
गंगेंत लपुनि, उठले करित चि भटरथहरीभ गलबा हे. ३
गंगेंतुनि गंगासुत सबळ, जसा अब्धितूंनि भानु, निघे,
सर्व हि जन तद्दर्शन, पूर्वमरण तें वृथा चि मानुनि, घे. ४
द्रोणाचार्य निघे; तो पावे हो! तीर चिप्र, भासेना
मरण खरें, ती च तया वेष्टुनि होती रविप्रभा सेना. ५
द्रुपद, विराट, निघाले; तत्परिवार हि तयांसह निघाला;
जेवि क्षेम पहावे, पडला परिसुनि मृषा गेहनि घाला. ६
षट् पुत्र पांडवांचे, त्यांसि घटोत्कच पहात मायेनें
गंगेंतूनि निघाला, जाणो लपवुनि रणांत मायेनें. ७
सुर म्हणति कर्ण निघतां, 'त्यजुनि निघे जळजनाभ यमुनेतें,
स्मरलें तव प्रसादें हा ही दे खळजना भय मुने! तें.' ८

१. पोळलेला. २. समाधि लाविता झाला. ३. ढोंग. ४. घोडे, रथ, योद्धे आणि हत्ती. ५. सैन्यासहित. ६. वृथा; खोटा. ७. अरण्यांत. ८. श्रीविष्णु.

सानुज, ससुत, सुयोधन, तन्मातुळ शकुनि, अन्य ही राजे
आले, लाजविते निजसुदृढत्वें सुखनिजन्यहीरा जे. ९
जलसंध, जयद्रथ, भगदत्त, ससुतपौत्र बाह्लिक, ज्ञाती
आले सर्व, रणकथा जी जी, वाटे मृषा चि अज्ञा ती. १०
धृतराष्ट्रासि दिली त्या सर्वांतें दिव्यदृष्टि देखाया,
अमृतप्रदा म्हणावें नलगे, 'रसना मुखांत दे खाया.' ११
दिव्यज्ञानबळें ती गांधारी ही सुतादिकां पाहे,
पावे तत्साधुत्वें सात्विकभावेंकरूनि कांपा हे. १२
ते संपन्न समस्त हि पहिले होते तसे चि सर्वगुणें;
मत्सरवैरक्रोधाहंकार नसे, तयांत हें च उणें. १३
भेटुनि पितरांचें मन केलें परम प्रहृष्ट तनयशतें,
श्रीव्यासाचें एकें वदनें गाईल काय जन यश तें? १४
भेटे सखा सख्याला हर्षें, भ्राता हि हर्षद भ्रात्या;
प्रेमाश्रुवृष्टि त्यांच्या बहु लज्जित करिति वर्षदभ्रा त्या. १५
देती स्त्रियांसि सुख पति, जाउनि, येऊनि, जें विदेशाला.
श्रीमुनिकरुणा, चिंतामणिरचिता सर्द जेंवि दे शाला. १६
भेटे भ्रात्यांसि महाशोकीं तारावयासि तो कर्ण;
अभिमन्यु गमे आला भेटुनि वारावयासि तोकर्ण. १७
स्वप्न चि मानो कृष्णा शोकें, विसरुनि सुखें, वदे 'हा!' तें;
पंचप्राण तसे सुत जेव्हां देती सुखेंव देहातें. १८
भेटुनि सुतासि झाली पार्थाची साश्रु यादवी रमणी,
अंकीं घेतां, वाटे ती सरसी, तो हि याद वीरमणी. १९
आलि म्हणे, "गे कुमुदिनि! वैराटि! कलाप हा सुखेंव, दया
करुनीं, धाया येतो, वैरा टिकला, पहा, सुखें वद, 'या.'" २०

१. उत्तम खाणींतून निघालेल्या हिऱ्याला. २. धृतराष्ट्रपुत्र. ३. वृष्टि करणाऱ्या मेघास. ४. पुत्रकर्तव्यरूपी ऋण. ५. दृढ आलिंगन. ६. सरोबर. ७. चंद्र. ८. हा युद्धांत वांचला.

कुरुदार ललाटाहीं धरिति बहु मवि प्रभा सतिलकांहीं,
मंत्रविरहितमुखांहीं सुंदर हि न विप्र भासतिल कांहीं. २१
सर्व स्त्रीजन पतिनीं प्रेमें भेटोनि सुखविला साचा.
केला सफळ मनोरथ, होता जो वंध्य सुखविलासाचा. २२
ऐसे प्रिय भेटविले, जे जे ज्याहीं मनांत आठविले,
प्रातःकाळीं मुनिनें त्या त्या लोकासि सर्व पाठविले. २३
जालें तसें स्त्रियांला पति जातां दुःख, जेंवि वाढविलीं
सहसा सदन्नपात्रें, तृप्ति न होतां, पुढोनि काढविलीं! २४
त्यांसि मुनि म्हणे, "मुलि हो! घालील सरांत याद, या, गे! हां.
तप दुःखितावनार्थ चि घडलें, न स्वार्थ, या दयागेहा. २५
तुमच्या पतिलोकाप्रति पाठवितों मीं तुम्हांसि; या, गे! या.
होतिल, ज्या साधुसभा, त्यांत कथा सत्कवींसि या गेया. २६
म्हणतों, 'वेचेल सुतप, वेचो, परि सर्व धन्य मज्जन हो.'
साधन दुर्घट नाहीं, एक करा सुरनदींत मज्जन हो!" २७
श्वशुरातें जोडुनि कर, म्हणती, 'देतो सुनाकदान मुनी;
सुखिता होतिल, पुनरपि या चरणा या सुना कदा नमुनीं?' २८
वंदुनि गांधारीतें, कुंतीतें, नारदादि सन्मुनितें,
नमिति अनरिपदयुग, जें वंदावें लक्षदा हि जन्मुनि, तें. २९
कृष्णादिकां स्त्रियांतें, रोमांचित करुनियां जनवपुस, त्या
निघतां जाल्या हर्षे, दावुनि अत्युत्सव स्व नव, पुसत्या. ३०
शिरल्या गंगेत, तयां पाहुनि, कोणी हि आलि न वदे 'हा!;'
स्नानीं च पावल्या त्या अद्भुतलावण्यशालिनवदेहा. ३१

१. दयेच्या माहेरघराला. २. गाण्याला योग्य. ३. चांगलें स्वर्गद्वार. ४. अजातशत्रु धर्माचें पदद्वय. ५. अन्वयार्थः–त्या (कौरवस्त्रिया) जनवपुस रोमांचित करुनियां निघतां स्व नव (अपूर्व) अत्युत्सव दावुनि कृष्णादिकां स्त्रियांतें हर्षे पुसत्या जाल्या. ६. अलौकिक सौंदर्यानें शोभणाऱ्या अशा नवीन दिव्य देहाप्रत.

त्या जेंवि गोप्रतारीं केल्या श्रीराघवें प्रजा धन्या;
बैसुनियां सुविमानीं गेल्या स्वर्गासि, जेंवि सुरकन्या. ३२
लाभ स्त्रीततिस तसा, रतिस जसा कामपुरविलासाचा;
यापरि जो जे ज्याचा, तो प्रभुनें काम पुरविला त्याचा. ३३
ऐकुनि हें जनमेजय त्या वैशंपायना म्हणे, 'माजा
तात मला जरि दाविल, जो केला भस्म तक्षकें राजा, ३४
तरि मज अत्यद्भुत हें त्वत्कथित चरित्र सत्य वाटेल;
मृततातदर्शनें मम संशयशोकाब्धि सर्व आटेल. ३५
भस्म खळतक्षकानें तनु केली, करुनि हानि, पण ज्याची,
त्या स्वपित्याच्या पाहे कीर्ति करायासि हा निपणज्याची.' ३६
राजमनोरथ गुरुला त्या वैशंपायनें चि जाणविला;
व्यासें सिद्धिसि आज्ञा करुनि परीक्षिन्नृपाळ आणविला. ३७
जनमेजयासि त्याचा तात परीक्षिन्नरेंद्र भेटविला.
जेंवि घृतें वह्नि, तसा मुनिच्या सुतपें प्रताप पेटविला. ३८
सत्सुत वांटी पांटीभरि, द्यावी मुष्टि शर्करा ज्याला;
वदले कवि 'तम' दुःखा, सर्व जना 'पद्म,' 'अर्क' राज्याला. ३९
ऐसा मुनिप्रसादें जनमेजय भूप ही सुखी झाला.
होउनि कृतकृत्य, पुन्हां तो धृतराष्ट्र हि निजाश्रमा आला. ४०
व्यास म्हणे, "धृतराष्ट्रा! पुत्रादि जसे विलोकिले काय,
आहेत सुखी स्वर्गीं; त्यांच्या शोकें म्हणों नको 'हाय!' ४१
दे आज्ञा धर्माला धर्में सर्व प्रजांसि रक्षाया.
येऊनि मास अधिक चि झाला कीं स्वगुरुभक्तिदक्षा या." ४२
धृतराष्ट्र म्हणे, 'दिधलें पुत्रफळ तुवां चि सज्जना! सत्य;

---

१. सरयूनदींतील एका तीर्थांत. २. स्त्रियांच्या समुदायास. ३. मदनाच्या नगरींतील सुखोपभोगाचा. ४. अन्वयार्थः—पण खळतक्षकानें ज्याची तनु भस्म करुनि हानि केली, त्या स्वपित्याच्या निपणज्याची (व्यासांची) हा (जनमेजय) कीर्ति करयासि पाहे (कीर्ति वाढवूं इच्छितो). ५. व्यासाला. ६. ज्या कांहीं स्थितींत.

मज भेटलासि, जेंवि व्यथना वदवामनसज मानस्य. ४३
कथिलें भीष्में कांहीं तुज रक्षाया महाभुजा ! महि, म्या;
जाणसि उपाय तूं ही; बहुत चि गाती प्रजा तुज्या महिम्या.
होतो उपरोध तपा; उरलें आयुष्य अल्प; नगरा जा;
हो गजपुरांत, झाला साकेतीं जेंवि कल्पनग राजा.' ४५
धर्म म्हणे, 'बा ! कोठें, कैसें, वातें त्यजूनि नभ जावें ?
जाणुनि धर्म, गुरुपदा कैसें, राज्या भजूनि, न भजावें ? ४६
जातिल सर्व हि; करितों करयुग जोडून, दास मीं नमनें.
बा ! इरुळीना, पंक हि उरतां, सोडूं नदास मीन मनें.' ४७
गांधारी त्यासि म्हणे, "'हूं' म्हण बा वासवप्रभा ! वढिला;
कां सेवटील आज्ञा मोडिसि ? करिसी निजप्रभाव ढिला ?"
धर्म म्हणे कुंतीतें, "माते ! मत्तनु न तातपद सोडी.
सोसिल हे, पटलग्ना जैसी हिम, वृष्टि, आतप, दसोडी; ४९
ज्येष्ठपिता म्हणतो 'जा' मज गांधारी हि म्हणतसे 'जा च;'
दुःसह मुलिस जसे, मम मतिस श्रीभोग पण तसे जाच. ५०
राजाराज्ञी म्हणती, 'राज्य करा गजपुरींत, जा, वर्ता.'
परि मति तुझ्या पदाला सोडीना, जेंवि नाव आवर्ता. ५१
काळें आप्तजन बहुत गिळिले; दुर्लभ मनुष्यजनु ठावें;
तप सुख वाटे; येथुनि सोडुनि तव पादपंकज नुठावें. ५२
एक श्रीकृष्णप्रभु आहे, निजवृष्णिचक्र रक्षून;
धरिले या संसारीं म्यां प्राण तयासि मात्र लक्षून." ५३
सहदेव म्हणे, 'माते ! मीं त्वत्सेवा करीत राहेन;
पाहेन चकोर चरणनखचंद्रातें; हिमाद्रि साहेन.' ५४

---

१. कथासंदर्भ मागें पृ० ५१६ टीप ६ वी पहा. २. अडचण; विघ्न. ३. अयोध्येंत. ४. श्रीरामचंद्र. ५. इंद्रासारखें तेज ज्याचें अशा ! ६. मारुती तनु. ७. वस्त्रास जडलेली. ८. दशी. ९. भोंवऱ्याला. १०. यादवकुल. ११. चरणनखाला चंद्राची उपमा देण्याचा कविसंप्रदाय आहे.

कुंती म्हणे, 'तपा तूं ज्ञाता करितोसि अंतरायातें;
जें प्रियसान्निध्य, करी नियमाचा स्पष्ट अंत राया! तें. ५५
विघ्न तपस्विजनाच्या बांधों देति न तपासि कधिं राजे.
त्यांच्या सत्कीर्तिपुढें शतयज्ञाची[2] हि कीर्ति न विराजे. ५६
निजमातेच्या चि कसा विघ्न कराया तपा पहातोस?
त्यजुनि प्रजावनातें, नसतां मत्तोष, कां रहातोस? ५७
वत्सा! सहदेवा! तुज घडली सेवा, असी न इतरांतें.
मज चि न, आनंदविलें त्वां त्यां स्वर्गस्थितां हि पितरांतें. ५८
पांडु[3] युधिष्ठिर; याची सेवा करिसील, होय हे माद्री;
धर्माज्ञा जी, ती मीं; येणें होइल निवास हेमाद्री. ५९
स्नेहें चळेन सुतपोयोगापासून मीं, सुता! पाहें.
पहिलें तसें चि होइल पात्र मम हृदय पुन्हां सुतापा हें.' ६०
कुंती, सहदेवातें पोटासीं धरुनियां, असें वदली.
धैर्यें निरोप दे, परि कांपे ती मारुतें जसी कदली. ६१
सोडी, गळा पृथेचा धेनूचा धरुनि जेंवि सास्ना[4], न.
भिजला अश्रुभरानें, केला गंगेंत तो जसा स्नान. ६२
समजाविला प्रयत्नें बहु तो, कीं पात्र परम लाडास;
माय म्हणे, 'स्नेह सुखद, वाटे अहिचा चि पर मला डोंस.'
प्रेमें मस्तक हुंगुनि, आलिंगुनि, त्या सुतांसि दे आज्ञा;
धर्मादिकांवरि करी बहु आशीरमृतवृष्टि ती प्राज्ञा. ६४
नृप, गांधारी, कुंती, यांतें नमुनि, प्रदक्षिणा करुनीं,

---

१. ज्ञाते, शहाणे. २. इंद्राची. ३. युधिष्ठिर हा च पांडु, याची सेवा ती च तुझी माता माद्री; धर्माची जी आज्ञा ती मी कुंती, असें समजून वाग, म्हणजे तुझें निवासस्थान जें गृह, तें च तुला मेरुपर्वताप्रमाणें होईल. ४. धेनूची सास्ना (गळ्याखालील पोळी) ज्याप्रमाणें गळ्याला सोडीत नाहीं त्याप्रमाणें सहदेव कुंतीचा गळा न सोडी. ५. स्नेह सुख देणारा खरा; परंतु मला हा सर्पदंशासारखा दुःखद वाटतो.

ते सस्त्रीक निघाले, चरण मनीं, अश्रु लोचनीं धरुनीं. ६५
आला पुरासि देहें, परि चित्तें आश्रमीं च तो वसला;
नृप, बद्ध वत्स गोष्ठीं[1] नगरीं सिंहासनीं तसा बसला. ६६
अब्दद्वय झाल्यावरि, नारद भेटे नृपासि येऊन;
बहु सुखद होय दर्शन तें, हेमंतांत जेंवि ये ऊन. ६७
पूजन केलें, आसन देउनि बैसावयासि कनकाचें;
धर्में प्रार्थुनि पुसिलें त्या सर्वज्ञास वृत्त जनकाचें. ६८
"गंगातटवासी द्विज कथिती, 'नृप परम उग्र तप करितो,'
सर्वज्ञा! मुनिवर्या! मज सांग, असेल देखिला जरि तो." ६९
देवर्षि म्हणे, "धर्मा! श्रवण करीं, धैर्य धरुनि, तद्वृत्ता;
तूं आल्यावरि गेला गंगाद्वारासि[2] भूप, सद्वृत्ता! ७०
तो अग्निहोत्रयाजक गांधारी त्वत्प्रसूसहित राहे;
यासि तपस्या घडली जी, केवळ दुष्करा चि इतरा हे. ७१
वाताशन, वीटामुख,[3] होता तप उग्र करित सा मास;
सुस्नात[4] जसा वपुवरि, न उरों दे अस्थिवरि तसा मास. ७२
गांधारी जळ सेवी; दुसरी मासोपवास करि देवी;
तिसरे दिवसीं रात्रौ संजय मुन्यन्न[5] अल्पसें जेवी. ७३
वनगोचर[6] नृप झाला, संजय अवलंब[7] त्यासि दे हातें;
गांधारीच्या चालवि कुंती, होऊनि नेत्र, देहातें. ७४
एके दिवसीं होता स्त्रीकुंतीसहित भूप तो कच्छीं.[8]
ये स्वाश्रमाकडे जों, स्नान करुनि सुरनदीह्रदीं अच्छीं,[9] ७५
तों आश्रममार्गीं चि वेष्टुनि सर्वत्र तें महागहन,

---

१. गोठ्यांत. २. गंगोत्रीला. ३. तोंडांत लांकडाचे तुकडे धरले आहेत असा. ४. चांगल्या रीतीनें स्नान केलेला असा तो धृतराष्ट्र आपल्या शरीरावर व त्या च प्रमाणें अस्थीवर हि मास उरों न दे, असा अर्थ. ५. मुनींना भक्षण करण्याला योग्य असें अन्न. ६. वनाला जाणारा असा. ७. आधार. ८. जलप्रायदेशीं—पंत. ९. निर्मल अशा गंगेच्या डोहांत.

भस्म करील चि आला, *कल्पांतीचा अनल, तसा दहन. ७६
सर्पमृगकुळें, जळतां वन, त्या दावानळीं बहु जळालीं.
शिरलीं वराहयूथें डोहांत, प्रथम जीं बुध पळालीं. ७७
तो देव, त्या हि देवी, केवळ अक्षम तिघें हि अपसरणीं;
ज्यांत अनशन, तसें तें लंघूं देईल काय तप सरणी? ७८
नृप सूतासि म्हणे, 'तूं व्यसनांतुनि शीघ्र संजया! निघ रे!
प्रभुहृदय आश्रितार्थ चि तापे तत्काळ तूपसें विघरे.' ७९
संजय म्हणे, 'प्रभो! तुज रक्षाया संकटीं नसे शक्ति.
सोडुनि जावें कैसें? व्याकुळ करिती मना तुझी भक्ति. ८०
होतो वृथाग्निनें तुज मृत्यु, नृपा! हा अनिष्ट मज वाटे.
फाटे उर शोकानें, पाहुनि हे गति तुझी, गळा दाटे.' ८१
भूप म्हणे, 'प्रार्थावे हें चि जनें प्राप्ततापसत्वानें;
आम्हां घडेल सद्गति; सोसूं क्षण दाहताप सत्वानें.' ८२
ऐसें वदोनि बसला प्राङ्मुख नृप, तत्समीप त्या हि सती;
प्राणव्यसनीं निश्चळ ते त्यांचे देह चित्रसे दिसती. ८३
संजय म्हणे, 'प्रभो! त्वां निजयोगेंकरुनि देह सोडावा;
श्रवण बहु तुला घडलें; ऋषिपुत्रा! पुण्यलोक जोडावा.' ८४
कथुनि असें भूपातें, संजय करुनि प्रदक्षिणा जाय;
'हाय!' न म्हणुनि करी, जें अवसानीं उचित होय, तें राय. ८५
केला क्षिप्र तिघांचा त्या दवदहनें तृणासम ग्रास.
गेला परलोकाप्रति, यापरि वारुनि ऋणा समग्रास. ८६
गेली परलोकाप्रति गांधारी, तसि च ती पृथा; न रडें;
ज्ञात्यानें न च धावें शोकव्याघ्राननीं वृथा नरडें. ८७

---

१. रानडुकरांचे कळप. २. बाजूला होण्याला. ३. मार्ग—पंत. ४. मंत्रसंस्काररहित अशा अग्नीनें. ५. प्राप्त झाला तपस्वीपणा ज्याला अशा. ६. पूर्वाभिमुख. ७. स्वतःच्या योगसामर्थ्यानें. ८. अंतकाळीं. * कल्पांतींचा (?).

जेवि खळ्यांत[1] वृषांचा[2] घेरा सर्वत्र मेढिला[3] होतो,
मुनिनीं सूतें[4] कुरुकुलशीर्षें वेढुनि चि वेढिला हे! तो. ८८
म्यां पाहिला[5], तदाच्यें हें वृत्त श्रवण जाहलें कांहीं;
दहनें केला, जैसा [illegible] लोकांहीं? ८९
हें वृत्त तापसांला सांगुनि संजय हिमालया गेला;
वृत्तांत तुम्हांला श्रुत करुनि येऊनि तो चि म्यां केला." ९०
ऐसें ऐकुनि, सांतःपुर पांडव शोकसागरीं पडले;
परम प्रबुद्ध, परि, ते सर्व हि, चिरकाळ बाळसे रडले. ९१
होय व्याकुळ जळतां सर्वस्व[6] वही[6] मनांत साव[7] जसा,
धर्म म्हणे, "हा! हा! प्रभुवर्य जळला वनांत सावजसा! ९२
रे दहना! तूं निर्दय, केवळ घातक कृतघ्न, कळलास;
हा! मंदा! या कर्में अयशो लोकीं वृथा चि मळलास. ९३
केला भस्म पृथेचा देह वनीं वाळला जसा पाला;
तुज हि नसे, जसि होतां दुग्धप्रद[8]काळ लाज सापाला. ९४
रोगांत[9] तुझी पुरवी जो वांछा खांडवास खायाची,
'माता खावी,' म्हणुनि स्वमुखें यां[10] पांडवा सखा यांची[10]. ९५
विजया! जो वांचविला तो चि तुझी माय खाय हा कसि रे!?
सहदेवा! तव कानीं कां नीट निघुनि तिची न हाक शिरे? ९६
भीमा! दहनाशि दिलें कैसें सोडुनि सहाय बळ वातें[11]?
नकुळा[12]! दैवत कोठें, ज्याला जाया स्वदुःख कळवा, तें? ९७
गांधारी प्रेतांहीं[13] वंध्या झाली असो निर्हीनांहीं[13];

१. धान्याची मळणी करण्याच्या जागेंत. २. बैलांचा. ३. मध्यंतरीं पुरलेल्या खुंटाला. ४. संजय. ५. खोडलेला पाठ—**म्यां सूत पाहिला.** ६. सर्वस्व जीकर अवलंबून आहे अशी हिशेबाची वही. ७. साहुकार. ८. दूध पाजणाऱ्याचा च घातक. ९. कथासंदर्भ आदि० अ० ३८।९३–९६ पहा. १०. [त्या] या अर्जुनास [तूं त्याचा] मित्र याचना करिता झालास, असा अर्थ. ११. भीम वायुपुत्र, म्हणून साभिप्राय प्रश्न. १२. नकुळ हा अश्विनीकुमारांशज आहे, या गोष्टीस अनुलक्षून प्रश्न. १३. [illegible] अशा मृत पुत्रांमुळें गांधारी वंध्याच झाली, तें एक असो.

कुंतीस पांच पंडित, पुत्र, परम पटु, असोनि ही नाहीं. ९८
वेचिति रक्त स्तन्यें, काळजिनें व्यर्थ बायका मास;
सुत समर्थ असोनि हि, आलों आम्हीं च काय कामास? ९९
मज हें चि दुःख वाटे, ज्या यावज्जीव पूजिलें दहना,
तो हि न कामा आला; हा! कर्मा! गति तुझी महागहना. १००
हें परम श्लाघ्य तुला, गडबडुनि भयें न जें पळालास,
गुरु शोक हा चि कीं, तूं सस्त्रीक वृथाग्निनें जळालास." १०१
देवर्षि म्हणे, 'धर्मा! न जळाला तो वृथाग्निनें राजा,
जेव्हां उपोषणांहीं केवळ असमर्थ जाहला काजा, १०२
तेव्हां ईष्टि करुनि, त्या अग्नीतें हस्त तव पिता जोडी;
वनवास स्वीकारी; उटजीं करणें निवास तें सोडी. १०३
त्या अग्नीतें याजक विप्रवर विजनवनांत सोडून,
स्वस्थानाप्रति गेले, बहु कष्टें स्नेहबंध तोडून. १०४
ते चि अनळ अनिळानें त्या निर्जनकाननांत पेटविले,
समयीं आणुनि काळें रायाला आयते चि भेटविले. १०५
हें म्यां कथिलें गंगातटवासितपस्विजनसभाकथित;
सर्वांसि सुगति झाली; धर्मा! होवूं नको चि तूं व्यथित. १०६
घडला संस्कार, उचित जो त्या सुतपांत होय देहांतें.
आतां सदार सानुज तूं त्यां सर्वांसि तोय दे हातें.' १०७
उत्तरकार्य तयांचें करि नृप कथिलें जसें चि वेदानें;
सकळें हि तदुद्देशें गोभूशय्यागृहादि दे दानें. १०८
श्रीरामसुतमयूरें शुभ आश्रमवासिकाख्य हें पर्व
भावें समर्पिलें श्रीपतिचरणीं दोष जावया सर्व. १०९

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि श्रीरामनंदनमयूरविरचिते पंचमोऽध्यायः

श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु।

---

१. अंगावरील दुधाच्या रूपानें. २. मागें ८१ वी आर्या पहा. ३. पाक्षिक यज्ञविशेष.

मौसलपर्व.

अध्याय पहिला.

जनमेजयाप्रति म्हणे वैशंपायनः—कथा परिस, राया !
नुमजे बाळासि[1] किमपि, लागे चि भवव्यथा परि सराया. १
जगदीशातें वंदुनि, गावें तद्विश्वतारका चरिता;
इतरां[2] कर्मा घेता, जैसा मानूनि तार काच रिता. २
धर्मप्रभु षट्त्रिंशीं[3] वर्षी उत्पात उग्रतर पाहे,
समजोनि[4], म्हणे, "म्हणती आम्हां, 'चिंता करूनि करपा,' हे."
तों यादवनाशाची दूतमुखें परमशोकदा वार्ता
होय श्रुता अकस्मात् धर्मा भीष्मादि शोकदावार्ता. ४
'उत्पात खरी' म्हणती, श्रीकृष्ण[5]बळप्रभाव ते 'लटकी.'
धर्म निकट बंधूंतें, सांगाया वर्तमान तें, हँटकी[*]. ५
'इष्टांचा, मित्रांचा, सर्व गुरूंचा हि, मुख्य राय, कवी,
नायक विश्वाचा, हरि गेला,' हें वर्तमान आयकवी. ६
काळें प्रभु हृत होतां, ते पांडव सकल भासले शवसे;
सिंहें यूथप वधितां, धैर्य धरुनि न कलभास लेश वसे. ७
जनमेजय वृष्णींचा नाश सविस्तर पुसे, तयासि कवी
वैशंपायन सांगे, ज्या सर्वज्ञत्व[6] गुरुदया सिकवी. ८

---

१. अज्ञ श्रोत्यास कथांचें माहात्म्य मुळीं च कळत नसतें, असा भावार्थ. २. काचेसि मोतीं मानूनि घेणारा जसा रिक्त-पंत. ३. [अभिषेकानंतर] छत्तिसावे वर्षी. ४. त्या उत्पातांचा अर्थ जाणून. ५. पूर्वीं च झालेल्या दुश्चिह्नावरून ही बातमी खरी असें वाटे; पण श्रीकृष्ण व बळराम ह्यांच्या प्रतापाची आठवण होऊन ती खोटी असावी, अशी शंका येई. ६. व्यासगुरूची दया. * बोलावी.

नारदविश्वामित्रप्रमुख मुनि द्वारकापुरीं होते,
क्षोभविले भाविबळें[1], करुनि च्छल, सारणादिकीं हो! ते. ९
देती गर्भवतीच्या सांबाला[2] सारणादि सोंगातें;
दे तत्पटुत्व[3] न जना पुंस्त्वाच्या[4] कारणा दिसों गा! तें. १०
ऐसें पुसती त्यांतें, 'सुतकामा[5] बभ्रुची[6] वधू धन्या
हे गर्भवती आहे; सांगा, होईल पुत्र कीं कन्या?' ११
मुनि म्हणति, "यादवास्य[7] हि करितें कीं जेंवि वंचन[8] खलास्य,
शाप करो यांत, जसा करितो हरिणांत पंचनख[9] लास्य[10]. १२
रे मत्त हो! पुसतसा जरि 'होइल काय?' म्हणुनि, तरि सारे
कथितों यथार्थ आम्हीं ब्राह्मण कर्मानुरूप, परिसा रे! १३
आला वेष करुनि हा कृष्णात्मज पाप सांब रमणीचा,
आपण होवूं पाहे राहु सकळतापसांबरमणीचा[11]. १४
याला अपत्य होइल, जें आयस[12] घोर मुसल, माना, तें.
त्यातें बुडाल पावुनि सर्व, जसे वेद मुसलमानातें." १५
मुनिनीं गांधारीच्या[13] शापासि सहाय शाप भेटविला,
ब्रह्मक्षोभसमीरें तो साध्वीक्षोभदहन पेटविला. १६
मुनि गेले; व्यसन प्रभु परिसे, परि सेवटीं न संहरि तें;
त्या जड काय? वसाया करि नामें हृदय, हरुनि अंहें[14], रितें. १७
दुसरेचि दिनीं सांब प्रसवे बहुघोर मुसळ लाजाया,
अंडोबाहिर[15] हि विषानळसा वृत्तांत उसळला जाया. १८
करवूनि उग्रसेनें मुसळाचें सूक्ष्म पिष्टसें चूर्ण,
निःशेष स्वाप्तकरें[16] टाकविलें दूर सागरीं तूर्ण. १९

---

१. दैवाच्या जोरानें. २. वसुदेवरोहिणीपुत्र. ३. त्यांचें सोंग देण्याचें कौशल्य. ४. पुरुषचिह्नाला. ५. पुत्राची इच्छा करणारी. ६. यादवविशेषाची. ७. यादवांचें तोंड देखील. ८. फसवणूक. ९. सिंह. १०. नृत्य. ११. सर्व तापसी हा च कोपी सूर्य, त्याचा. १२. लोखंडाचें. १३. आर्या. स्त्री. अ. ६।६ पहा. १४. पाप. १५. [illegible]. १६. आपल्या विश्वासंतील माणसाच्या हातून.

मग नगरीं [1]घोषविलें कीं, 'कोणीं करिल जो सुरापान,
[2]त्याला शूलाग्रीं स्थिति, नाकीं साधुसि जसी दुरापा नै.' २०
सेविति न सुरा, जपती आज्ञेला भिवुनि [3]आहुका राज्या.
कल्याण त्यासि कैंचें, सु[4]बहुमता न वहि साहुकारा ज्या? २१
बहुसावधानचित्तें संरक्षी द्वारकेसि भोज[5]पती;
[6]त्या केल्या नियमातें, प्रभु न क्षोभावयासि तो, जपती. २२
तों काळ, कृष्णपिंगळवर्ण, बहुकराळरूपधर, [7]मुंड,
फेरी पुरीं प्रतिगृहीं घाली, तो [8]दाखवी, चुकवि तुंड. २३
हाणिति जपोनि यादव बाणाहीं त्या भयानकाला ही;
ते शर तयासि देती, गरुडासि जसे भया न कालाहीं. २४
उत्पातरीति परिसा, सुश्रोते हो! क्षमा करा, [9]लघुसी,
आखु [10]श्मश्रु हि खाती; मार्गीं खणिति क्षमा कराल* घुसी. २५
उत्पात विविध होती, मणिकांचनमयसभेंत हि [11]उकीर,*
शिरती कपोत गेहीं, करिती [12]खर काकसे [12]रव [13]सुकीरें. २६
परिसोनि पांचजन्यध्वनितें गर्जति पुरींत रासभ जे;
गुरुस च्छात्र, पतीस स्त्री, स्वस्वामीस ही न दास भजे. २७
त्यांत किडे व्हावे, जे सुपदार्थ बरे जपोन [14]रांधावे;
स्वप्नांत दिसे काळी स्त्री, चोरीत स्त्रियां नरां, धावे. २८
[15]ताळांकसुपर्णांकध्वज [16]चक्र हि उडुनियां नभीं जाय,

---

१. जाहीर केले. २. अन्वयार्थः—जसी साधुसि नाकी स्थिति दुरापा न [तसी] त्याला शूलाग्री स्थिति (सुळावर चढविणें) दुरापा न (सहज खात्रीनें होईल). ३. उग्रसेन—**पंत.** ४. आदरणीय; मान्य. ५. उग्रसेन. ६. प्रजा. ७. मुंडण केलेला. ८. क्षणांत दिसे, क्षणांत तोंड चुकवी. ९. थोडीशी. भावार्थः—उत्पातांचें थोडेसें तरी वर्णन करावें लागत आहे, याचा राग मानूं नका. १०. दाढीमिशा. ११. मातीचे—केराचे—ढीग. १२. भयंकर कर्कश आवाज. १३. चांगले बोलके पोपट. १४. शिजवून तयार करावे. १५. तालवृक्षाचें चिह्न असलेला (बळरामाचा) व गरुडचिह्नांकित असा (कृष्णाचा) ध्वज. १६. कृष्णाला अग्नीनें दिलेले वज्रनाभनामक दिव्य चक्र. * उग्र.

अब्धिवरि तुरग चालत रथ घेउनि जाति, म्हणविती ‘ हाय!’
श्रीकृष्ण म्हणे, ‘ तेरा दिवसांचा भारतीं रणीं पक्ष[1]
आला, तसा चि आतां; वीरांचें संहरील हा लक्ष.’ ३०
सर्वांच्या हि विचारा आलें, रक्षील तीर्थ या त्रासीं,
लोकीं अनिष्टशमनें सुकृतें इतरें न तीर्थयात्रांसीं[2]. ३१
गेले अब्धितटीं प्रभुसह सर्व हि यादव प्रभासा जे;
त्यांच्या रविप्रभा उपमा न बळा या, दवप्रभा साजे[3]. ३२
तेथुनि असकृत् प्रभुला नमुनि, पुसुनि, साश्रु उद्धव निघाला;
घडतां सुगति, पडो कां द्यावा दवदस्युरुद्धवनिं[4] घाला? ३३
जें ब्राह्मणार्थ केलें, देती शुद्धान्न वानरांस चि तें;
विपरीत दैव होतां, विपरीत चि मत[5] पहा कसें रचितें. ३४
भ्रमले, भक्षुनि विविधें अन्नें, प्याले नवासवाला[6], हो!
मद्यरसीं होय तयां, सोमीं हि तसा न वासवा लाहो[7]. ३५
वाद्याचे, नृत्याचे, रस सेविति ते सुराप गानाचे;
विसरति विप्रां, ज्यांचें पदरज मिळतां सुरापगा नाचे. ३६
झाली होती समदा बहु वृष्णिसभा पिवूनि मद्या जी,
तीमाजि तो, म्हणे जो, ‘ हो संसृतिला[8] भिवूनि, मद्याजी[9].’ ३७
ज्याची सत्कीर्ति म्हणे, ‘तव हृदयीं मद न देवनदि! राहो,’
तो हि प्रभु रामासह प्याला होता यथेष्ट मदिरा हो! ३८
रामासमीप होता कृतवर्मा[10] त्या सभेंत पीतसुर[11],
कृष्णासमीप सात्यकि[12], व्हावे, ज्या कोपवूनि, भीत सुर. ३९
सात्यकि कृतवर्म्यातें हांसोनि म्हणे, ‘ प्रसुप्तवध[13] मानी

१. पंधरवडा. २. तीर्थयात्रेसारखी. ३. वणव्याच्या प्रकाशाची उपमा शोभेल. ४. वणवा आणि चोर ह्यानीं वेढलेल्या वनांत. ५. बुद्धि. ६. ताज्या दारूला. ७. लाभ, आनंद. ८. संसाराला. ९. माझा भक्त. १०. कौरवपक्षीय यादव. ११. प्यायली आहे सुरा ज्यानें असा. १२. पांडवपक्षीय यादव. १३. निजलेल्याचा वध. (अश्वत्थाम्याच्या बरोबर रात्रीं शिबिरांत निजलेल्या पांडवपक्षीयांचा वध करण्याकरितां कृतवर्मा व कृपाचार्य गेले होते).

क्षत्रिय कोण करिल ? तें कर्म करावें अघार्थ अधमानीं.' ४०
प्रद्युम्न हि धिक्कारी अभिनंदन करुनि तदुपहासाचें,
हांसुनि, कोपोनि, म्हणे, 'वदतो दुष्कर्म य[*]दुप हा साचें.' ४१
कोपुनि हार्दिक्य[1] म्हणे, 'हृ[2]तभुज भूरिश्रवा कसा वधिला?
त्वां[3] बहुधा गुरु केला पापनिधि व्याध जो वनामधिला.' ४२
ऐकुनि या वचनातें, प्रभु वक्रसरोषदृष्टिनें पाहे;
साहे मर्मस्पर्श न, परि परमेश्वर उगा चि तो राहे. ४३
प्रभुला स्यमंतकाची युयु[4]धान करूनि आठवण दे हा,
ज्यास्तव सत्राजित घे पाडुनि न[5]मनोत्थ आठ वण देहा. ४४
तों कृष्णांकीं बैसुनि, धैर्य दिगंतासि पाठवी र[6]मणी;
तें पाहुनि, तो[7] आठवि जें केलें शास्त्र पाठ वीरमणी. ४५
युयुधान उठोनि म्हणे ऐसें गर्जोनि सत्यभामेला,
'देवि ! उगी; मीं घेतों सूड, पहा स्पष्ट पाप हा[8] मेला. ४६
कृष्णासुत, द्रुपदसुत, केवळ जो भग्न धडपणीं चि मणी[9],
सर्व सुखवितों; सोसिल गरुडाची काय झडपणी चिमणी ?'
ऐसें वदोनि, धावुनि, खड्गें कृतवर्मशीर्ष तो उडवी;
जाणों युयुधानकरें काळप्रभु फुल्लपद्म तें खुडवी ! ४८
त्याच्या पक्षीं जे जे, त्यांतें ही भरतसत्तमा ! राया !
लागे सात्यकि, होउनि कोपें मध्यें ही मत्त, माराया. ४९
वाराया धांवे प्रभु, तों ए[10]कसरोनि सर्व कोपानें,

---

१. कृतवर्मा. २. छेदला आहे [अर्जुनानें] हात ज्याचा असा. ३. या कामीं तूं रानटी शिकारी लोकांचे अनुकरण केलेस, असा भावार्थ. ४. सात्यकी. ५. [साष्टांग] नमस्कार घातल्यानें पडलेले. ६. सत्राजिताची आठवण झाल्यानें सत्यभामेला शोक होऊन तिनें कृष्णाच्या मांडीवर डोकें टेकिलें आणि आपल्या शोकानें कृष्णाचें हि धैर्य नाहींसें केलें, असें मूळांत आहे. ७. सात्यकी. ८. कृतवर्मा. ९. जो मणी (वीरश्रेष्ठ धृष्टद्युम्न) चांगला धडधाकट असतां आकस्मिक रीतीनें झोंपेंत भग्न केला गेला (मारला गेला), असा भावार्थ. १०. एकत्र गोळा होऊन. * सात्यकी.

भोजांधक[1] सात्यकिला वेष्टिति, अत्यंत मत्त जो पानें. ५०
काळविपर्यय जाणुनि[2], कोपे त्यावरि न तो महातेजा[3];
कीं, ते न भजति त्या, जे[4] भजले वेद चि असें पहाते ज्या. ५१
तें वारें, जें लागे कांचनमय ताट-वाटि कायाला;
त्या उद्याना होता आयूचा ताटवा टिकायाला. ५२
ते[5] भोजांधक त्यातें ताडिति उच्छिष्ट कनकपात्राहीं,
त्याच्या तो मार[6] जसा योग्यांच्या साहिला चि गात्राहीं. ५३
प्रद्युम्न सहाय तया होय, जसा साधुसंग बोधाला;
एका अंधक गांठिति, एका ते सर्व भोजयोधाला. ५४
त्या बहुताहीं सात्यकि भगवन्नंदन हि तो खपविला हो[7]!
गिरि[8] धर[9]पक्ष च्छेदुनि जाणों ते म्हणति, 'तोख पविला हो.'
पन्नग पिपीलिकाहीं वधिले तैसे, करून एकोपा;
कोपे प्रभु हि, म्हणे जो, 'काळहतांवरि करूं नये कोपा.' ५६
प्रभु घे मुष्टिभरि जलधितटज तृणविशेष एरका[10] काहीं;
मुसळत्व तिहीं धरिलें, जैसें गरुडत्व येर काकाहीं. ५७
अभिमुख सर्व हि मेले प्रभु तो समजोनि एरका हाणी;
सदतिक्रमगति ऐसी, परिसुनि बहु काय येर काहाणी[11]? ५८

---

१. भोज व अंधक ह्या कुळांतील यादव. २. काळ फिरला हें जाणून. ३. श्रीकृष्ण. ४. जे यादव पूर्वी कृष्णाला वेदासारखा समजून पूज्य मानीत आले, ते च आतां त्याच्या शब्दाला मानीनात. ५. सोन्याचीं जीं पात्रें अंगाला लागत तीं च कोणी वावटळ, त्या वावटळीपासून त्या बागेचें म्हणजे त्याचें आयुष्यरूपी कुंपण रक्षण करीत होतें. ६. तो पात्रांचा तडाखा (पक्षीं) काम; विषयवासना. ७. अन्वयः—हो! तो भगवन्नंदन (प्रद्युम्न) हि खपविला. ८. पर्वत—**पंत**. ९. पर्वतपक्ष—**पंत**. १०. ब्रह्मशापामुळें कृष्णपुत्र सांबाला झालेल्या मुसळाचें जें पीठ समुद्रांत टाकलें होतें तें समुद्राच्या तीराला लागून त्यापासून हें एक प्रकारचें गवत व लव्हाळें उत्पन्न झालें होतें. ११. सज्जनांचा अतिक्रम केला म्हणजे त्याचा असा परिणाम होतो एवढें च सत्य खरें; इतर पाल्हाळ ऐकून करावयाचें काय?

पाडी अशनि नगाला, वृष्णींच्या तेंवि येरका ढीगा.
संमार्जनी धरुनि तो जाणों ब्रह्मण्य केर काढी, गा! ५९
'विधि फिरतां तृण चि अशनि,' कळवि असें एरका कवींला हे.
ज्ञाता सुरसज्ञ सिता इक्षुरसीं, येरें काकवी लाहे. ६०
आराधिली म्हणे वरदा जाणों, 'शस्त्रबाध सोध,' संती;
शिवतां चि येरका त्या तोडी वृष्णींस बा! धसाधस ती. ६१
यादवहस्तीं आल्या, सोडुनि समुद्रवारितीरा, ज्या,
त्या एरका चि कलहीं मारिति, न तयांसि वारिती, राज्या!
तें एरकाभव मुसळ टेंकुनि भगवान् स्वयें उभा राहे,
गदसांबचारुदेष्णप्रद्युम्नादिक रणांत हत पाहे. ६३
मग जगदीश क्षोभें हरिणांवरि हरि तसा उसळला, हो!
निःशेष यादवांतें करित, म्हणे, 'तृप्तिला मुसळ लाहो.' ६४
प्रार्थी प्रभुला, जोडुनि कर, दारुकसहित तो असें बभ्रु,
'राम पहावा आतां, व्हाव्या वक्रा प्रभो! तुझ्या न भ्रू.' ६५
क्रोधें गेलें होतें तें श्रीच्या आत्मभान ये कांतीं,
मग देखिला तरुतळीं होता चिंतीत राम एकांतीं. ६६
प्रभु दारुकासि सांगे, 'नागपुरीं नाश हा कळिव राज्यां.
आलें भागा पद्म विष द्यावें, मधु दिलें अळिवरा ज्या. ६७
द्रुत अर्जुन घेउनि ये. हूं, जोडीं वररथीं जवन वाजी.
तूं जाणसि ती विद्या, दावि प्रतिपद् पथीं जव नवा जी. ६८
जा, जातो क्षुधित जसा आणाया दारु काननामाजी;
करिल त्वरा न तन्मति कांसि, विसरे दारुका! न नामा जी?'
दारुक गेल्यावरि हरि त्या व्यसनीं बभ्रुतें म्हणे 'दक्षा!
त्वां द्वारकापुरीची शीघ्र करावी स्वपौरुषें रक्षा. ७०

१. केरसुणी. २. शहाण्याला. ३. शर्करा. ४. इतर अनभिज्ञ लोक. ५. शस्त्रसमूह तुला मिळो. ६. दुर्गा-पंत. ७. यादवविशेष. ८. भिवया. ९. शुद्धि. १०. धर्मराजाला. ११. भुंग्याला. १२. प्रत्येक पावलाला. १३. का हें, सर्पण.

मृतयादवस्त्रियांवरि अणुही करितील ते न दस्यु[1] दया,
रव्युदया घूक तसे साहत नव्हते च ते सदस्युदया.[2] ७१
तेथुनि बभ्रु निघाला प्रभुच्या घेऊनि जो निरोपातें,
दैव म्हणे, 'मुसळाच्या उदकाच्या लोष्टसा[3] विरो पातें.' ७२
त्या ब्रह्मशापमुसळें पडुनि, जसा आखु, बभ्रु कुटिला हो!
स्वसमक्ष असें होतां, प्रभु हि म्हणे, 'प्रकट न' भ्रुकुटिला 'हो.'[4]
प्रभु अग्रजाप्रति म्हणे, "तोंवरि येथें चि तूं रहा रामा!
ज्ञातिस निरखुनि येतों, शोकांत, म्हणोत त्या[5] न 'हा!' रामा."[6]
प्रभु मग पुरींत जावुनि, सांगे ती सर्व वधकथा पितया;
जरि तो परममृदु, कथी, बहु वार्ता अप्रिया तथापि तया. ७५
"ताता! शरण व्यसनीं कोणा जातील यादवा[6] भाजा?
त्यां न म्हणावें अर्जुन ये तों, 'पावोन या दवा[7] भाजा.' ७६
सर्वस्वजनरहित हें जालें, मज या पुरीं रहावेना.
रामाकडे चि जातों, स्त्रीजनवदनाकडे पहावेना. ७७
तप हित रामसहित मीं जाउनि जोडीन[8] हा च लाभ वना,
आयुष्य शेष आम्हां म्हणतें, 'सोडुनि या चला, भवना.'[9]" ७८
वदुनि असें, कर जोडी त्यां[10] हि, कठिन न परि देव नात्यातें,
झडझडुनि निघों देती दयितांच्या न परिदेवना त्यातें. ७९
तेव्हांचें बहु अंतःपुरपुरजन[11]दुःख बोलवेना तें,

---

१. चोर: रानटी लोक. २. आमुच्या सुखरूपाच्या उदयास–**पंत.** ३. मातीच्या ढेकळाप्रमाणें. ४. आपला राग दर्शवूं नकोस. ५. त्या स्त्रिया. ६. यादवांच्या स्त्रिया. ७. पतिपुत्रशोकरूपा दावानळातें–**पंत.** ८. या ठिकाणीं मूळांत 'जोडील' असें पद पडलें आहे; पण तो हस्तदोष असावा, व 'जोडीन' असा च **पं**तांचा संकल्पित पाठ असावा. ९. या भवना सोडून चला–**पंत.** १०. त्या वसुदेवातें, त्या नात्यातें हीं–**पंत.** अन्वयार्थः—देव कठिन (मनाचा कठोर) न; परि असें वदुनि त्या (वसुदेवातें) (आणि) त्या नात्यातें हि कर जोडी (सोडता झाला). दयितांच्या (प्रियजनांच्या) परिदेवनां (विलाप) त्यातें झडझडुनि निघों न देती. ११. स्त्रीजन व पुरवासी जन.

त्या[1] जैंवि यादवांतें लाविति, तैसा न बोल वेनोतें[2]. ८०
प्रभु त्यांसि म्हणे, 'जेणें केला चि पुन्हां अजातरिपु राजा,
या बहुदुःखापासुनि सोडविल तुम्हांसि तो सखा माजा.' ८१
ऐसें सांगुनि, न म्हणुनि कन्या, प्रिय दार, माय, हे काकी,
रामासमीप तेथुनि भगवान् धावूनि जाय एकाकी. ८२
तों राममुखांतूनि प्रकट निघे श्वेत नाग बाहेर,
जनमेजया! तयातें ध्यानीं[4] तूं भूरिभाग[3] बा! हेरें[4]. ८३
तो चंद्रमंडळांतुनि अमृताचा कीं प्रसन्न गांगांचा[6]
शिवमुकुटांतूनि निघे पूर, असा वर्ण पन्नगांगाचा. ८४
न सहस्रमस्तकाचा[8] वदवे आकार वर्ण वाचेला,
येवूनि पुढें नमितां, त्या 'गुरु' कवि म्हणति, अर्णवा 'चेला.' ८५
तटिनी, वासुकि, तक्षक, कर्कोटक, कंबलाश्वतर, वरुण,
हे सामोरे आले; बहुगुणवृद्धा[10] हितीं[11] जसे तरुण. ८६
त्यांहीं केली पूजा स्वीकारुनि, नाग सागरीं सिरला.
तें पाहुनि, एकाकी तेथुनि मागें मुकुंद तो फिरला. ८७
यापरि परलोकातें तें प्रभुनें वृष्णिचक्र पाठविलें;
गांधारीचें श्रीमद्दुर्वास्याचें हि वाक्य आठविलें. ८८
शून्यवनीं बसुनि, मनीं अवसानींचा स्वयोग आणूनि,
निद्रा क्षितिवरि केली, जालें अवतारकृत्य जाणूनि. ८९
तेथें आला लुब्धक[12], जो नामें पापनग जरा, ज्याला
मृग भासे, ज्याची स्मृति बाधों दे ताप न गजराज्याला[13]. ९०

१. यादवां स्त्रिया. २. या नांवाच्या जुलमी राजाला. ३. मोठा नशीबवान्. ४. ध्यानांत आण, कल्पना कर. ५. शुद्ध, शुभ्र. ६. गंगोदकाचा. ७. मूळपाठ—**सुशुचि**. ८. शेषाचा. (याने बलरामाचा अवतार घेतला होता). ९. शहाणे लोक त्या शेषाला 'गुरु' म्हणाले आणि त्याच्यापुढें अर्णव (समुद्र) हा शिष्यासारखा दिसतो असें म्हणाले. १०. पुष्कळ गुण आहेत अंगीं ज्याच्या अशा वयोवृद्धाला ११. कल्याणकारक अशा. १२. पारधी. १३. गजेंद्राला. * यादवसमुदाय.

मृगशंकेनें विशिखें पादतळीं सर्वलोकपा वेधी,
मग बहु त्या व्याधाची, प्रभुला जाणोनि, शोक पावे धी. ९१
'हाय!' म्हणे, पाय धरी व्याध; तयाचा हि सर्व शोक हरी
करुनि समाधान, निघे, बहु मुदित करावया स्वलोक, हरी.
प्रेमाश्रूंच्या करित चि ये वर्षा देवराज सामोरा;
अखिलसुरजना भगवान्, घन हर्षा[1] दे वेरा जसा मोरा. ९३
स्तुतिगीतनृत्यवाद्यध्वनि यांचा पर्वकाळ, जीला जे
रस रुचले, त्या मतिला ते मिळतां सर्व; काळजी लाजे. ९४
पांडव, शार्ङ्ग सुदर्शन धरुनि करीं, भार भूमिचा हरुनीं,
जाय स्वस्थाना, दे स्वस्था[2] नांदे प्रजा असें करुनी. ९५

अध्याय दुसरा.

दारुक सत्वर जाउनि, वृष्णिक्षय पांडवांसि आयकवी,
सायक वीरांसि उरीं झाला तो, बहु वदेल काय कवी? १
भ्रात्यांतें पुसुनि, निघे, कृष्णाचे आठवूनि पाय, सखा;
वाटे तें वृत्त म्हणे[3], विषमिश्रित पाठवूनि पायस, 'खा.' २
तो द्वारकेसि पावे, भाट जिचे म्हणति नित्य जैतें[4] रणीं,
ती दिसली विधवासी, जैसी बहुदुःखहेतु वैतरणी[5]. ३
द्वारवती निःश्रीका* यादवभार्या हि पाहिल्या हो! त्या,
दावार्त मृगी मेघा तेंवि जया[6] स्मरत राहिल्या होत्या. ४
प्रभुमंदिरांत जातां, प्रभुच्या दयिता सहस्र ज्या सोळा,
सर्वा प्रभुप्रियसखाभवत्या धावोनि जाहल्या गोळा. ५

---

१. वरा हर्षा-**पंत.** श्रेष्ठ आनंदाते. २. स्वस्था प्रजा नांदे असें करुनि दे-**पंत.** ३. कृष्ण-**पंत.** वाटे, कृष्ण तें वृत्त [हें च] विषमिश्रित पायस पाठवुनि 'खा' म्हणे. ४. जित (विजय) तत्संबंधीं. (विजयगीतें). ५. नरकलोकांची नदी. ६. अर्जुनाला. * शोभाहीन अशी व अशा.

जें प्रभुयोगवियोगज निरवधि सुखदुःख आयकविती तें,
दीना दशा सतींची जी बहु बोलेल काय कवि तीतें? ६
ऐकुनि कृष्णवधूंच्या विषसरिदोघा तदा विलापातें
पार्थें न देखिला जो, प्रभुच्या तो घात दाविला पातें. ७
मोहांत सत्यभामावैदर्भी रक्षिती पतिसखातें;
कीं, निजदुःख भल्याच्या न, बहु सुहृद्दुःख तें मतिस खातें. ८
त्या जळ सिंचिति, घालिति, व्हाया न प्राणहानि, वारा या;
कीं, क्षम सर्वव्यसना, असतां सप्राण, हा निवाराया. ९
सावध करुनि बसविला यत्नें कनकासनीं नर सत्याहीं;
बहुत रडे; कीं, याणें जो, तो आस्वादिला न रस त्याहीं. १०
पार्थ म्हणे, "प्रभुवर्यें माझे धुतले तुरंग, खाजविले;
लाजविले गुरु सुरतरु; देउनि यश पांडुपुत्र साजविले. ११
'स्वप्रियसख' म्हणउनि मज, गेला त्यागूनि दीनपाळ कसा?"
विविध विलाप करुनि, बहु रडला जननीवियुक्त बाळकसा.
नेला मातुळगेहीं, दैवें देवूनि बळ, विलापार्थ.
पडला होता शोकातुर शयनीं, त्यांसि कळविला पार्थ. १३
ठेवी वसुदेवाच्या पायांवरि पुत्र पांडुचा शिर तो,
वाटे, आया दुःसह ताप, गुरुचरणसरोरुहीं शिरतो. १४
इच्छी बहु, परि शौरि न शकला माथां उठोनि हुंगाया,
आलिंगी पडुन चि तो, कंठीं घालूनि बाहु तुंगा, या. १५
वसुदेव म्हणे, "वत्सा! गेला त्यागुनि वनीं तव सखा तो;

१. कृष्णाच्या सहवासापासून व वियोगापासून उत्पन्न झालेलें. २. अमर्याद. ३. विषनदीचा ओघ ज्यांत अशा. ४. प्रत्यक्ष प्रभुपतन पाहिलें असें झालें—**पंत.** ५. मनाला स्वतःच्या दुःखापेक्षां मित्राचें दुःख अधिक ताप देतें. ६. अर्जुन. ७. श्रीकृष्णाच्या स्त्रियांनी. ८. वडिल. ९. शोकग्रस्त होऊन अंथरुणावर पडलेल्या वसुदेवास, 'पार्थ आला आहे' असा निरोप कळविला गेला. १०. वसुदेव. ११. उंच अशा अर्जुनाला.

हा शोक या यदुकुळा, वीतदवानळ जसें यवस, खातो. १६
बा! 'काळानन चि' असें म्हणती या सर्व बायका नगरा;
यदुघातवर्तमानाहुनि गुरु गणितील काय कान गेरा? १७
प्रद्युम्न, सात्यकि, तुझे जे शिष्य, क्षय तिहीं च हा केला;
शापोक्तिस दिलि अनुमति, आकाशें जेंवि हाक हाकेला. १८
वदला कृष्ण असें कीं, 'व्यसनीं सर्वांसि पार्थ रक्षील;
मीं तो, तो मीं; भेद न आम्हां दोघांत सुज्ञ लक्षील. १९
करिल तुझें तो सार्थक, पार्थ कसा मन्निदेश मोडील?
जोडील सुयश, सोडिन मीं, जेथें देह राम सोडील.' २०
कृष्णें, गांधारीचा, विप्रांचा, शाप तो खरा केला,
गेला स्वकीर्तिनें बा! देउनियां ताप तोखें राकेला. २१
जरि न करिता उपेक्षा, तव पौत्र तसा चि वंश वांचविता;
पूर्वी जीं अतुळ यशें सांचविलीं, त्यांत हें हि सांचविता. २२
कृष्णें कथिलें आहे कीं, 'स्वजनव्यसन पार्थ उडवील,
पौरयदुवधू घेउनि जातां, सागर पुरीस बुडवील.' २३
कृष्णसखा! सर्व दिलें हें म्यां राज्य, स्त्रिया, धनें, रत्नें;
रक्षावें सुकृतयश स्वसखप्रीत्यर्थ बा! तुवां यत्नें. २४
घे स्वशिरीं तूं चि, न म्यां वृद्धें घेवूनि भार तापावें;
परमार्तासि, मराया आज्ञा देऊनि, भारता! पावें." २५
पार्थ म्हणे, 'श्रीकृष्णत्यक्तमहीतें मला पहावेना,
न द्वारकेंत, शक्रप्रस्थांत, न गजपुरीं रहावेना. २६
पांचाळीसह आम्हां पांचांचा ही विचार एक असे;
राहेल कोण सोसुनि संसारीं शोकगरळसेक असे? २७
शक्रप्रस्थीं नेउनि या सर्वां ही जनांसि वसवीन,

१. गवत. २. विषाला. ३. शाप च हेतु-**पंत.** ४. माझी आज्ञा. ५. कृष्ण-कीर्तीपुढें फिकें पडल्यानें ताप व आतां त्याच्या असंभवामुळें आनंद. ६. पौर्णिमा -**पंत.** ७. दुःखरूपी विषाचें सिंचन.

बा! यादवराज्यपदीं मीं वज्रातें[1] स्वयें चि बसवीन.' २८
ऐसें वसुदेवासीं बोलुनियां, दारुकासि धाडूनीं,
यदुसचिव, पौरमुख्य[2], द्रुत आणविलें सभेंत झाडूनीं[3]. २९
त्यांसि म्हणे, 'न वसावें तप्तसरामाजि तप्तमीनाहीं,
सिंधु पुरीतें बुडविल, दिवसीं[4] होईल सप्तमीं नाहीं[5]. ३०
इंद्रप्रस्थासि तुम्हां नेतों, व्हा सिद्ध; सातवा साचा
प्रस्थानदिवस धरिला; स्पष्ट करिल लोभ[6] घात वासाचा.' ३१
सांगे ऐसें अर्जुन वृष्णींच्या जेधवां अमात्यांतें,
ती वर्षाकाळींची होय सुधर्मा* सभा[7] अमा[8] त्यांतें. ३२
प्रभुमंदिरांत रात्रि प्रभुसख राहे जयांत, मांकांत[9]
सर्वत्र पूर्ण जैसा पूर्वीं पाहे, तसा चि आक्रांत. ३३
लाजावें चि सविद्युत् सग्रहनक्षत्र नभ यदाकारा,
तें प्रभुगृह तेंवि तया, तैसी चोरासि न भयदा कारा[10]. ३४
प्रातःकाळीं †आनकदुंदुभि शोकें परासुता पावे,
साहेल काय तो, ज्या नाशश्रवणें परासु[11] तापावे? ३५
त्यासह करिति तयाच्या देवक्यादि प्रिया स्त्रिया गमन;
पार्थ करी पुत्रत्व, व्यसनीं तो विकळ होउ दे न मन. ३६
मग जावूनि निरखिला पार्थें अत्युग्र तो कंदनदेश[12],
त्या मृतयदुनिकर, जसा यादा आटोनि शोकद नदेशीं[13]. ३७
पाहे यादवकदनस्थळ सर्व हि, म्हणुनि 'हां[14]!' तदा हां[15] तें,

१. कृष्णात्मजप्रद्युम्नपुत्रअनिरुद्धाचा मुलगा, त्यातें. २. ग्रामस्थांचे पुढारी. ३. यच्चावत्. ४. आजपासून सातव्या दिवशी. ५. नाहीशी होईल. ६. द्वारकावसतीचा लोभ घात करिल—**पंत.** ७. शोकें आंधारी येतां—**पंत.** ८. अमावास्या. ९. लक्ष्मीपति. १०. बंदिशाळा. ११. अरिप्राण—**पंत.** १२. यादवांच्या युद्धाचा प्रदेश. १३. महानद—**पंत.** १४. खेद—**पंत.** १५. पार्थ—**पंत.** * सुधर्मानामक देवसभेसारखी यादवसभा. † वसुदेवाच्या जन्मकालीं देवानीं आनकदुंदुभी वाजविल्यावरून त्याला हें नांव पडलें आहे.

प्रभुदेहाच्या करि, निज मुसळसख[1] चि गणुनि हात, दाहातें.
सर्वांचें ही तेथें तो विधिवत् प्रेतकार्य संपादी,
उसळे, परि वरिचेवरि जिरवी धैर्यें चि अश्रुकंपादि. ३९
सप्तमदिवसीं पार्थ स्वरथीं बैसोनियां, सशोकातें,
घेउनि निघे अशेषा त्या द्वारवतीनिवासिलोकातें. ४०
जो स्त्रीजन चालविला वाहुनि रथवाजिहस्तिशिबिकांहीं,
तो मनि म्हणे, 'न कुंतीसूनुहुनि अधिक शरण्य[2] शिबि कांहीं.'
बुडवी सागर सहसा, ज्या देशा त्यजुनि तो जन निघाला;
पार्थ म्हणे, 'पडला तुजवरि काळें द्वारके! जननि! घाला.'
ज्या अर्जुन प्रदेशा सोडी, त्या सिंधु तत्क्षणीं बुडवी;
'धन सोडुनि जा,' ऐसें गर्जुनि, जनधैर्य तृण तसें उडवी. ४३
'मीं कोशाध्यक्ष; पुन्हां होइल अवतार विष्णुचा; जन हो!
धन होय प्रभुचें हें; तुमचें लोभें न आंधळें मन हो.' ४४
ऐसें गर्जत, मागें धावे सागर, पुरीस बुडवीत,
पुरजन पळे, जसा परिजन[3] येतां तुरग पार्ष्णि[4] तुडवीत. ४५
नेली बहुजनसंहति[5] बहु सांभाळूनि त्या महाभागें,
चाले त्यामागें ती, जैसी गंगा भगीरथामागें. ४६
'प्रभुदार[6] पात्र केले दुर्दैवें, करुनि वंचन, दरा[7] हे,'
ऐसें म्हणत, गाहिवरत, अर्जुन, पावोनि पंचनद[8], राहे. ४७
तेथें स्त्रीधनलोभें आभीर[9] म्लेच्छ दस्यु बहु आले;
शस्त्रास्त्रभुजबळ न त्या विजयाचें तन्निवारणीं चाले. ४८
आधीं गुण चढवाया जातां, गांडीव न च लवे गा! तें;
इषुच्या न दस्युजन भी, वाताच्या जेंवि अचल वेगातें. ४९

---

१. भावार्थः—आपले हात हे यादवांचा नाश करणाऱ्या मुसळाचे च सोबती आहेत असें समजून त्या हातानीं श्रीकृष्णाच्या प्रेताला त्यानें अग्नि दिला. २. त्राता. ३. सेवक (मोतद्दार). ४. टांचा. ५. समूह. ६. ह्या कृष्णस्त्रिया. ७. भीतीला. ८. हा च सांप्रतचा पंजाब असें म्हणतात. ९. एका संकीर्ण जातीचे लोक.

बहु चिंती, परि अस्त्रस्मरण नव्हे; सरुनि सर्व शर भाते
झाले चि रिते. दाविति काळबळें [1]शश हि गर्व शरभा ते. ५०
दंडें जेंवि पशूंतें, तो गांडीवें चि झोडपी त्यांतें.
असि तद्गति, अमृताहुनि लागे यत्कीर्ति गोड पीत्यांतें. ५१
बा सुज्ञा जनमेजयराजा ! हे कालगति असी कुटिला;
[2]अजितपरिग्रह हि अजितसखविजयसमक्ष दस्युनीं लुटिला.
स्पष्ट बळात्कारें किति नेल्या प्रमदा हरूनि चोरांनीं,
गेल्या स्वयें हि; विधिगति दुर्ज्ञेया वर्णिली च थोरांनीं. ५३
[3]यदुदार बहुसहस्र [4]प्रयुतार्बुद काय ? कोन [5]एकानें
सांभाळिला कथंचित्तद्विस्तर आयकों नये कानें. ५४
त्या काळीं [*]हृतशेष स्त्रीजनधन, तें चि बहुत [6]भाउनि घे,
धर्मांचा, समरमखीं चोरांतें करुनि न हुत, भाउ निघे. ५५
जाउनि शक्रप्रस्थीं केला प्रभुपौत्र वज्र मग राजा,
त्या रुक्मिणी म्हणे, ' बा ! माजें सार्थक करूनि, नगरा जा.'
वैदर्भी[7], गांधारी, [8]शैब्या देवी, तसी च हैमवती
अनळीं प्रवेशल्या, हो ! या चौघी, पांचवी हि जांबवती. ५७
सद्बुद्धि सत्यभामा, ज्या अन्या कृष्णसंमता भार्या,
त्या करुनि तपीं निश्चय, गेल्या लंघुनि हिमचळा, आर्या. ५८
वज्र बहु निवारी, परि शिरल्या चि सती सरस्वतीमाजी,
त्या अक्रूरवधूंचें किति यश वर्णिल [9]सरस्वती माजी ? ५९
सर्वस्व आपुलें जें, दे तें च, परस्व ती न दीनां दे,
सुरसिंधुसीं जगीं जगदिष्टार्थ सरस्वतीनदी नांदे. ६०

१. ससे देखील अनुकूल काळ असतां सिंहास मारणाऱ्या शरभापुढें हि गर्व मिरवतात. २. श्रीकृष्णाचा परिवार. ३. यादवांच्या स्त्रिया. ४. दशलक्ष, दशकोटि. ५. एकट्या अर्जुनानें कसा तरी एक कोपरा सांभाळला; पण तेवढ्यानें काय होणार ? कारण, यादवस्त्रिया हजारों, लाखों, कोट्यवधि होत्या. त्या सगळ्यांचा सांभाळ तो एकटा कसा करणार ? ६. मानुनि. ७. रुक्मिणी. ८. ह्या सर्व कृष्णस्त्रिया. ९. माझी (कवीची) वाणी. * हरण करून उरलेलें.

जो द्वारकानिवासी शक्रप्रस्थासि पावला लोक,
तो करुणार्द्रं पार्थें सर्व सुखविला हरूनियां शोक. ६१
तेथुनि निघोनि गेला पार्थ व्यासाश्रमाप्रति त्वरित;
करि तच्चरणांसि नमन, सद्वैद्याला जसा अतिज्वरित. ६२
त्यास व्यास पुसे, 'बा! वर्तसि गुरुदेवविप्रभजनांत?
तुजसारिखा न व्हावा सत्पुरुष कधीं हि विप्रभ जनांत. ६३
[1]अविसंग, विप्रवध, कीं घडला समरांत भंग? सांग मला.
वत्सा! मुखचंद्र तुझा निपट गतश्रीक आजि कां गमला?'
गहिवरुनि म्हणे अर्जुन, "[2]सद्गुणसंपत्तिकेलिगेहातें
सोडुनि गेले त्रिभुवनकल्पद्रुम रामकृष्ण देहातें. ६५
केलें वृष्णींच्या द्विजशापें उत्पन्न मुसळ लेंकांहीं,
ते यादवांत जैंवि, न हाळाहळ तैंवि उसळलें कांहीं. ६६
ज्यांची विश्वख्याता सेना [3]शिखिशशिरविप्रभा साजे,
अन्योन्यकरें मेले, गेले, यादव, कवि प्रभासा जे. ६७
यदुसिंधु शापघटजें केला बा! शुष्क [4]रे! क्षणामाजी,
भ्रमली आठउनि मति स्वसख्या त्या [5]पुष्करेक्षणा माजी. ६८
वज्रें न वधावे, ते वधिले यदुवीर एरकांहीं च.
अत्यद्भुत [6]खपतनसें सत्य न म्हणतील येर कांहीं च. ६९
आणित असतां शक्रप्रस्थाप्रति वृष्णिभटकळैं[7]त्रास,
बहु मज देते झाले आभीर म्लेच्छ [8]फटकळ त्रास. ७०
आभीर म्लेच्छ करिति [9]विपदुदया लूट, जींत नय नाहीं;
[10]घे तें कथूं पृथेचा क्षम [11]सुदयालूटजीं तनय नाहीं. ७१

---

१. रजस्वला-**पंत.** रजस्वला स्त्रियेशी समागम. २. उत्तम गुण ही च संपत्ति, तिचें माहेरघर अशा [देहाला]. ३. अग्नि, चंद्र व रवि ह्यांच्या प्रभेसारखी. ४. बा रे-**पंत.** ५. कमलनयन श्रीकृष्णास. ६. गगन-**पंत.** ७. जातावेकवचनं-**पंत.** ८. क्षुद्र जन. ९. स्वपरव्यसनोदयार्थ-**पंत.** १०. जें दुःख-**पंत.** ११. [आपल्यासारख्या] अत्यंत दयार्द्रांच्या पर्णशाळेत.

असमर्थ बाहु झाला बा ! हा गांडीवचाप ओढाया;
ज्या सिंधु सुतर, त्या[1] दे दुस्तर होवूनि ताप ओढा या. ७२
अक्षयसायक सरले, वृष्णिवधू म्हणति, 'रक्ष, रक्ष,' मला.
बा ! एक आठवाया अस्त्राचें हा न अक्षर क्षमला. ७३
धनु तें च, तीं च अस्त्रें, रथहय ही ते च, अन्य जन हा न;
तत्काळ नष्ट झालें सर्व हि, अश्रोत्रियीं[2] जसें दान. ७४
[3]अरुण चि करि, जरि म्हणती कविवर, तिमिरा जसा न, रवि दग्ध;
श्रीकृष्ण चि निजतेजें, भूभरहरणीं न हा नर विदग्ध[4]. ७५
पांडव दीन, त्यजितां प्रभुच्या तेजें; विहीरें[5] हि अहीर
सागर झाले; जे रविवर्जित ते जेंवि हीरें[6] हि अहीर. ७६
मीं मरणकाम, बा ! मज नरक चि हा लोक विष्णुवांचून;
सत्पतिमागें साध्वी, प्रभुमागें काय जिष्णु वांचून ? ७७
लागेल म्हणावें प्रभुमागें राहून 'हा !' च पार्था[7] या.
न च वांचावा आतां, तृण ही पाहून हा चपापाया. ७८
शरणागतासि सांग श्रेय; क्षीरें सदा नहाला जो,
तो लिप्त कज्जळानें होउनि, आर्या ! कदा न हा लाजो." ७९
व्यास म्हणे, 'श्रीकृष्णें शक्तें हि, ब्रह्मशाप वाराया,
यादव उपेक्षिले; बा ! न प्रिय गुरु, बंधु, पुत्र, दारा, या. ८०
धरिला[8] करीं तुम्हीं भूभर न्याया भक्त पांच विलयातें.
प्रभु काय ? तद्धृत तृण हि हें जग नाशील, वांचविल यातें.
स्वस्थामातें गेला प्रभु, शोकीं तव बुडो न मन, पार्था !
झालां कृतकृत्य तुम्हीं, तुमची उत्पत्ति होय अनपार्था[9]. ८२

१. त्या या पार्थास—**पंत.** २. वेदाध्ययनरहित अशा ब्राह्मणाचे ठायीं. ३. ज्याप्रमाणे जरि कविवर म्हणतात तरा अरुण स्वतः अंधकाराचा नाश करित नाहीं; रवि करितो, त्याप्रमाणे इ० असा अर्थ. ४. चतुर; समर्थ. ५. विहिरी-सारखे क्षुद्र असे अहीर (आभीर लोक) सागरासारखे दुर्लंघ्य झाले. ६. हिरे देखील हिरे नव्हत असे होतात. ७. अर्जुना—**पंत.** ८. भूभार विलयातें न्याया तुम्हीं पांच भक्त करी धरिला—**पंत.** ९. निरर्थक नव्हे अशी म्हणजे सार्थकरूप.

गेला परलोका रविसम कृष्ण, तुम्हीं मरीचि[1]सम जावें,
साधूंहीं, आवडली प्रभुला ती गति, बरी चि समजावें. ८३
अनुकूळ काळ होतो, तेव्हां बळ, बुद्धि, तेज, यश, देतो;
प्रतिकूळ तो चि होउनि माघारें दत्त[2] सर्व ही घेतो. ८४
देतो, तसें चि घेतो, फिरुनि हिरुनि सर्व काळ बाळकसा;
याच्या उतरेना जन सितबाळ[3] तसा चि काळबाळ[3] कसा[4]. ८५
पुसत्यातें कथिलें, या विश्वाचें मूळ काळ, जीर्णांहीं[5];
स्फुरतिल अस्त्रें, तुज तो होतां अनुकूळ, काळजी नाहीं. ८६
कृतकृत्य म्हणुनि गेलें, बा! न करुनि अस्त्रजात[6] रुसवा तें[7].
रक्षील कोण, धरिलें पाडाया शस्त्र ज्या तरुस वातें? ८७
मुख्या गति साधाया योग्य तुम्हां काळ हा, मला वाटे;
परमश्रेय जगीं हें, कीं, स्व[8]प्रभुच्या धरी भला वाटे.' ८८
ऐसें ऐकुनि वंदी सद्गुण[9]मणिसुखनि वासवि प्रांज्ञा[10];
सुबहुमता कविस सुकृतकीर्तिमहासुखनिवास-विप्राज्ञा. ८९
जय गजपुरासि जाउनि, वृत्त अनुजगुरुजना सकळ कळवी;
जाणों सांगुनि मानस[11]शोष सितच्छद[12]मनास कळकळवी. ९०
रामसुतमयूररचित हें केकारूप पर्व सोळावें,
पणें श्रीकृष्णघनें शमवाया सर्व ताप ओळावें. ९१

इति श्रीमहाभारते श्रीरामनंदनमयूरविरचिते मौसलपर्वणि द्वितीयोध्यायः

श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ।

---

१. किरणाप्रमाणें. २. दिलेलें. ३. वृद्ध तरुण—**पंत.** शुभ्र केसाचा (वृद्ध) व काळ्या केसाचा (तरुण). ४. कसोटीला. ५. ज्ञानवृद्धांहीं—**पंत.** ६. अस्त्रांचा समूह. ७. मोडता काळ आला, यत्न नाहीं—**पंत.** भावार्थ. ८. आपल्या यजमानाची च वाट धरितो. ९. उत्तम गुणरूप रत्नाची चांगली खाण असा अर्जुन. १०. व्यासाला. ११. मानससरोवराचें आटणें. १२. पांढरे आहेत पंख ज्याचे अशा हंसाच्या मनाला.

महाप्रस्थानिकपर्व.

अध्याय पहिला.

यदुवंशकदन परिसुनि, नृप योजी, म्हणुनि 'हा!' निघायाचें,
दावी दुःख उरींच्या त्यासि सुहृद्वर्गहानि [1]घायाचें. १
बंधुमतें मग राजा [2]कुरुराज्य सकळ युयुत्सुला निरवी.
पौत्रा परीक्षितातें अभिषेक करूनि निजपदीं मिरवी. २
धर्म सुभद्रेसि म्हणे, "म्यां तुज तव पौत्र हा निरविला, गे!
[3]काळें लयासि जाया, द्युतिची पावोनि हानि, रवि लागे. ३
नागपुरांत परीक्षित, शक्रप्रस्थांत वज्र, रक्षावा;
हा अस्मत्स्थानीं, तो कृष्णस्थानीं च, भूप लक्षावा. ४
देइल धर्म चि, जाउनि जोडावें कानना तुवां, ते[4] [5]हो.
त्यजितां, म्हणविल बाई! विरह तुझा कां न नातुवातें 'हा!'
लावू तव धर्मासीं, न अधर्मासीं, कदापि, मन नातें.
स्वस्थ रहा, केल्या श्रुत गुरुसूक्तींच्या करीत मननातें." ६
ऐसें [6]प्रजावतीतें सांगुनि, वसुदेवरामकृष्णांतें
दे उदक धर्मराजा प्रेमनि[7]र्वापार्थ बहुसतृष्णांतें. ७
सविधि करी सर्वांचीं श्राद्धें तनयासमान [8]वेदानें;
[9]वाखाणिला बहु दिलीं पाहुनि जन यास मानवे दानें. ८

---

१. छातीवर घाव पडले असतां जें दुःख होतें त्या प्रकारचें. २. कुरुदेशाचें राज्य. ३. कालेंकरून. ४. तें पुण्य. ५. अपत्यगुरुवचनपालनधर्म-**पंत.** ६. भावजयीतें. ७. प्रेमानें द्यावयाच्या तिलांजलीसाठीं. ८. वेदमंत्रोच्चारासह. ९. अन्वयार्थः-बहु दानें दिलीं पाहुनि वाखाणिला जन यास (धर्मास) मानवे (मान डोलविता झाला).

नारद, मार्कंडेय, व्यास, भरद्वाज, याज्ञवल्क्य, मुनी
कृष्णश्राद्धीं धर्मैं जेववीले, परम आदरें नमुनीं. ९
मानधनें पूजुनि कृप, त्या धर्मन्यायजनकविप्रकरीं
शिष्यत्वें पौत्र दिला, व्हाया मत शूरजनकविप्रकरीं[1]. १०
मग सर्व प्रकृतीतें आणउनि समग्रसाधुराय कवी,
त्यांतें कर्तव्य 'महाप्रस्थान' अजातशत्रु आयकवी. ११
होउनि बहु उद्विग्ना, करिती धर्माप्रति प्रजा प्रणती;
'बा! ऐसें न करावें त्वां,' यापरि गहिंवरोनि त्या म्हणती. १२
सांगे बहु समजावुनि जें धर्म नृप, प्रजा[2] परिसती तें;
देती निरोप अंतीं, आग्रह करिति प्रजा[3] परि सतीतें. १३
ज्या प्रभुतें करुनि पुढें, उतरी भूभार पद्मनाभ रणें,
तो सानुज वल्कांतें स्वीकारी, त्यजुनि सर्व आभरणें. १४
पौत्रीं भूभर ठेवी, इष्टि करुनि, अग्नि धर्म तोयांत;
जन परम दुःख पावे, सानुज सस्त्रीक शर्म तो यांत[4]. १५
धूर्नीं तसा चि पौरांकरवीं म्हणवीत 'हा!' निघे राजा,
नगरी म्हणे प्रजांतें, 'पति करितो, त्यजुनि, हानि; घेरा जा.' १६
सस्त्रीक पादचारें ते निघतां, खेद वाटला विश्वा;
त्यासीं लाडीगोडी तों, त्यांची धरुनि वाट, लावि श्वा[5]. १७
ज्ञानें, तपें, प्रभावें, झाले न क्षम जया पर[6] तराया[7],
जाउनि दूर, न शकले पौर म्हणाया तया, 'परत, राया!' १८
गेले पांडव झडकुनि, जय संपादुनि, जसे चि शूरवर,
परते अंतःपुर-पुर-जन धावुनि लाग[8] जेंवि दूरवर. १९
गंगेमाजि उलूपी तापोनि उडी जसी मगरि घाली.
आर्धीं बहु शोकीं, मणिपूरीं चित्रांगदा मग रिघाली. २०
उरल्या पांडवभार्या, आर्या शोकार्तबुद्धि ज्या अन्या,

---

१. समुदाय–**पंत.** २. जन–**पंत.** ३. संतति–**पंत.** ४. या त्यागांत–**पंत.** ५. कुत्रा. ६. शत्रु. ७. जिंकण्याला; वरचढ करण्याला. ८. पाठलाग करणारे लोक(?).

आश्रय करूनि बसल्या अभिमन्युसुता परीक्षिता धन्या. २१
ते योगयुक्त भूतें[1], उपवास करीत, घालिती उजवी,
ज्यांची कीर्ति कळीचीं बहु करपृष्ठें[2] रदांबरें[3] सुजवी. २२
चाले पुढें युधिष्ठिर, त्यामागें भीमविजय, त्यांपाठी[4]
नकुळ, सहदेव, देवी कृष्णा, धृतिची धरूनियां काठी. २३
देवीमागुनि चाले, श्रम गमनीं जरि, तथापि शुनक[5] वनीं;
सत्संगा सोडीना, जैसा दूषणपथा पिशुन[6] कवनीं. २४
तों लौहित्यजलार्णव[7], तेथें सानुज अजातरिपु गेला;
धरुनि[8] पथ, पुरुषविग्रह[9] तों प्रभु पावक[10] पुढें उभा ठेला. २५
गांडीव अक्षयेषुधि[11] न त्यागी पार्थ रत्नलोभानें,
म्हणुनि, प्रकटुनि, तेजें उडवी यांचीं क्षणार्ध तो भानें. २६
त्यांसि म्हणे तो नामें घेउनि, ‘ऐका मदुक्त, पांडव हो!
जाणा मातें, केलें ज्यां तें भक्षूनि भस्म खांडव, हो! २७
जावू जय गांडीव त्यजुनि, निरायुध तुम्हांसम वनातें;
समयीं येइल हस्तीं, करवाया साधुजनसमवनातें[12]. २८
वरुणाप्रति जावें हें; गेलें, ठेऊनि यश सुनाभ[13] जनीं;
मर्यादाश्वश्रूच्या[14] बहु जपती साधुमतिसुना भजनीं.’ २९
बंधूक्त पार्थ टाकी भाते, गांडीव, चाप, तोयांत;
सर्वस्वाच्या होय न जो त्यागीं होय ताप तो यांत[15]. ३०
गगनीं घन तेंवि जळीं गर्जे गांडीवचाप तो पातें;
जाणों म्हणे, ‘तव करीं पुनरपि येइन; करीं न कोपातें.’ ३१
झाला गुप्त दहन, मग पांडव करिति प्रदक्षिणा महिला,

---

१. पृथ्वात-**पंत.** २. मनगटें. ३. ओठ. ४. त्यांपाठी? ५. कुत्रा. ६. नीच मनुष्य. ७. तांबडा समुद्र. ८. वाट अडवून. ९. पुरुषाचें रूप धारण केलेला. १०. अग्निनारायण. ११. अक्षय भाते. १२. संरक्षणासाठीं. १३. सुदर्शनचक्र. १४. श्रेष्ठ लोकानीं घालून दिलेले नियम ही च कोणी सासू तिच्या. १५. या गांडीवत्यागांत-**पंत.**

कीं, विष्णुची प्रसन्ना व्हावी ती क्षिप्र दक्षिणा[1] मेहिला[2]. ३२
ती द्वारका निमग्ना ज्यांत, विलोकुनि अगाध अर्णव तो,
स्मरले प्रभुला पांडव; तत्प्रेमप्रसर[3] काय वर्णवतो? ३३
पांडुसुतांसि अकृष्ण स्थान, मयूरांसि नभ अघन गा! तें;
ते मानिति गुरु चित्तीं मेरुपरिस आपुल्या अघनगातें. ३४

अध्याय दुसरा.

पांडव तेथुनि गेले योगबळें वायुसम हिमागातें;
कविकुळ सफळ कराया[4] बहु ज्यांचा आयुस महिमा गातें. १
तेथें श्रीशंभु-शिवा-स्कंद-गणेशांसि नमुनियां धीट,
नीट स्वर्गपथें ते गेले, विषयीं धरूनियां वीट. २
गेले ते, लंघुनि बहु शैलनदीनदवनादि सायास;
लागे सुमेरु दूरुनि मग, निवावया मना, दिसायास. ३
तों भ्रष्टयोगशक्ति द्रुपदसुता ती धरातळीं पडली;
भीम म्हणे, 'बा धर्मा! ऐसी गति या सतीस कां घडली?' ४
धर्म म्हणे, 'कृष्णेला घडला कांहीं अधर्म मज कळला;
बहु पक्षपात विजयीं जो होता, तो चि या फळीं फळला[5].' ५
ऐसें बोलत जाय, न पाहे, पडली वृथा सुतनु, तीतें;
तो पात्र होय, होउनि कठिनहृदय ही, पृथासुत नुतीतें[6]. ६
त्यावरि वृकोदर म्हणे, 'त्वत्प्रिय सहदेव हि प्रभो! पडला.
गुरुशुश्रूषातत्पर हा; याला हा निपात कां घडला?' ७
धर्म म्हणे, "या दोषें हा योगभ्रष्ट भूतळीं पडला,
कीं याच्या, 'मीं एक प्राज्ञ,' असा मान मानसीं जडला." ८

१. उदारा. २. स्त्री-पंत. ३. त्याच्या प्रेमाचा विस्तार. ४. जीविताचें सार्थक करण्यास्तव. ५. या परिणामानें फळास आला. ६. स्तुतीला.

पतित त्यजुनि म्हणे प्रभु निजचरणांसि,' न गणूनि असुख, चला;
नकुळ, प्रियानुजाच्या शोकें बहु पीडतां चि असु, खचला. ९
भीमें नकुळाचें हीं पतन कळवितां, म्हणे अजातारी,
"तारिल इतर कवण त्या, बा! निजशील चि जना न ज्या तारी?
'अप्रतिमरूप आपण एक चि; लोकीं सुरूप जे सर्व,
ते मत्समान नाहीं;' याच्या होता मनीं असा गर्व. ११
देवर्षिपतनकर जो गर्व, न देईल कां पतन यातें?
बा! ये; पाहुनि पतिता माद्रीच्या, तूं न कांप, तनयातें." १२
बहु 'हाय!' म्हणे मार्गीं आठवुनि विजय मनीं मग तिघांस,
त्यांचा शोक तया दे सविषान्नाचा जसी च गति घांस. १३
पुनरपि भीम म्हणे, 'बा! जो केशवसख सुकीर्तिचें वेतन,
स्वैरीं हि अनृत न वदे, तो कां फाल्गुन हि पावला पतन?' १४
धर्म म्हणे, 'सर्वाहितदाहाचा एकदिन करी अवधी;
बोले मात्र बहु मुखें, परि अरिकरि हरि वदे तसे न वधी. १५
जे लोकांत धनुर्धर त्यातें हा वीरहीर अवमानी,
तत्फळ हे बा!, झाले बहु पतना पात्र भूमिधव मानी.' १६
ऐसें वदत, निघे प्रभु; न करिल हो! कां तदा विलाप रसा?
वैराग्यें करुनि परम आप्त हि शोकांत दाविला परसा. १७
मग भूमितळीं पडला, योगगुणभ्रष्ट भीम हीरमणी.
ज्याच्या गदेसि होउनि परकरगा बहुत भी मही-रमणी. १८
भीम म्हणे, "सांग मला, कां त्वत्प्रिय मीं हि पावलों पतन?
धर्मा! धन्य चि झालों! सत्संगीं मृत हि जन म्हणे 'वंत!' न."
धर्म म्हणे, "अतिभोक्ता तूं, 'मीं च बळी मनुष्यसृष्टींत,'

१. प्राण कासावीस होतां च. २. हक्काचें ठिकाण. ३. थट्टेंत देखील. ४. वायदा. ५. [तो अर्जुनरूपी] सिंह. ६. अभिमानी पृथ्वीपति. ७. वैराग्यें परसा करूनि दाविला—पंत. ८. हिरा. ९. दुसऱ्याच्या हातांत गेलेली. १०. हाय! हाय!

ऐसें वदोनि, आणित[1] नव्हतासि च बा! परालि दृष्टींत. २०
या दोषास्तव भाजन भीमा झालासि आज पतनातें;
सुगुणांसीं[2] लावावें जें, असतें तें चि बा! जपत[2] नातें." २१
ऐसें बोलोनि, निघे, आप्त गुरु, परम दयालु, पैर[3] तो न
परतोन त्यासि पाहे, निर्लयासि[4] सुयति जसा उपरतोन[5]. २२
विधि[6] जैंवि प्रभुचा ही क्षम तैसा भंग परशु[7] न कराया;
प्रियदारबंधु न पथीं पुरले[8], दे संग पर शुनक राया. २३
तों येउनि शुक्र म्हणे, 'बैस रथीं; चाल, सज्ज नाकास
जायाला हो सत्वर; सत्वरता! घाल सज्जना! कास.' २४
धर्म म्हणे, 'देवेंद्रा! झाले महारबंधु जे शव, घे,
उठउनि, मज नेणें तरि, या दिव्यस्यंदनीं प्रथम अवघे.' २५
शक्र म्हणे, 'ते गेले स्वर्गीं सोडुनि मनुष्यदेहातें,
योद्धा, कृतार्थ होउनि, टाकुनि मार्गण[10] धनुष्य दे[9] हातें. २६
दिव्यरथीं बैसुनियां जाया तूं मात्र उचित या देहें.
बा! स्वर्गलोक ऐसें यश, जो अत्यंत शुचि, तया दे हें.' २७
धर्म म्हणे, 'श्वा घे; न च करु हीं[11] जन घात सारमेयाचा[12];
मत्संगीं भ्रात्याचा आत्मा अनघा[13] तसा रमे याचा. २८
नार्की मम गति जसि, तसि हो मद्भक्ता हि या कुतरियाची,
कीं, जन भूतीं अदया अवलंबुनि शिव, जसा कुतरि, यांची[14].'
शक्र म्हणे, 'सुख भोगीं स्वर्गीं; झालासि मान्य मत्सम; या.

१. जुमानीत नव्हतास. २. सद्गुणसंबंध रक्षणीं जपत असतो—पंत. ३. परंतु. ४. स्वगृहास. ५. वैराग्य प्राप्त झाल्यावर. ६. दैव. ७. कुऱ्हाड. ८. शेवटपर्यंत टिकले नाहींत. ९. टाकुनि देतो—पंत. १०. बाण. ११. मी. १२. कुत्र्याचा. १३. निष्पाप अशा. १४. अन्वयार्थः—जसा कुतरि अवलंबुनि (फुटक्या नावेचा आश्रय करून) जन शिव याची (मनुष्य कल्याणाची इच्छा करितो) [तसा] भूतीं (प्राणिमात्रावर) अदया अवलंबुनि शिव याची. अर्थात् उभयपक्षीं हि इच्छा सारख्या च अशक्य.

अपवित्रा टाकुनि दे; न भज अशा; जाणतोसि[1] सत्समया.' ३०
धर्म म्हणे, "'भक्त त्यज' म्हणसी, परि मज घडे न आर्या! तें;
स्वर्गसुखार्थ अकार्या न करिन, सोडुनि मीं सुकार्यातें. ३१
जोंस्तव भक्तत्याग, श्रीसीं त्या मज नसो चि संगमन[2].
सोडिल सर्वस्वासि, न माजें पळभर हि भक्तसंग मन." ३२
इंद्र म्हणे, 'बा धर्मा! नाकीं नाहीं स्थळ श्ववंतास[3],
हरिति[4] श्वदृष्ट सर्व क्रोधवश, कळे तुला हि संतास.' ३३
धर्म म्हणे, 'भक्ताचा त्याग असे ब्रह्मवधसम स्पष्ट;
तस्मात् स्वसुखार्थ न या त्यजिन; नसो सुख, जेयापुढें[5] कष्ट.'
शक्र म्हणे, 'प्रियदारभ्रात्यांच्या कठिन मानस त्यागा,
श्वा बहु मानुनि, कैसें दे होउनि, हठि, न मान सत्यागा[6].' ३५
धर्म म्हणे, 'या लोकीं मेल्यांसीं संधि विग्रह हि नाहीं;
उठवावें, तरि माझ्या आंगीं सामर्थ्य तें नसे कांहीं. ३६
यास्तव केला[7] दारभ्रात्यांचा तो अकार्य न त्याग.
या भक्ता शुनकातें टाकिन, तरि मज घडेल अत्याग. ३७
मित्रद्रोह, स्त्रीवध, शरणागतदान[8], विप्रधनहरण,
बा! या चतुष्टयासम भक्तत्याग न घडो, घडो मरण.' ३८
इत्यादि जो वदे बहु सत्संमत तोक[9] विश्व ताराया,
निज[10]धर्मता प्रकट करि, सोडुनियां तो कवि श्वता[11], राया! ३९
प्रकटुनि अजातरिपुतें धर्म म्हणे, 'बा! जगत्रयीं धन्य,

---

१. साधूनी घालून दिलेल्या नियमाला. २. सहवास. ३. कुत्र्याच्या धन्यास. ४. अन्वयार्थ:—सर्व क्रोधवश [होऊन] श्वदृष्ट (कुत्र्यानें पाहिलेले म्हणजे हुंगलेले किंवा स्पर्श केलेले पदार्थ) हरिति (दूर टाकून देतात) [हें] तुला संतास हि कळे. ५. ज्या सुखाच्या अंतीं. ६. सत्यापराधास अशुचिश्वानग्रहरूपास मान देत नाहीं. अपराध होय असें हठ धरूनि मन मानीना; अथवा, सत्यास कां गा! मान देत नाहीं?—**पंत.** (?). दुसऱ्या अर्थास पाठभेद 'सत्या गा!?' असा घेणें. ७. केलेला. ८. फिरोनि देणें—**पंत.** ९. धर्मापत्य—**पंत.** १०. आपलें यमधर्मस्वरूप. ११. सारमेयता—**पंत.**

पितृसम तूं चि, असा तों सत्पुत्र नसे चि ऐकिला अन्य. ४०
उपमा भूतदयेतें नाहीं च तुझ्या, तसी च मेधेतें[1];
रघुपतिशील स्मरतें, जेणें सचित्त विश्व वेधे, तें. ४१
द्वैतवनीं च निवालों, करुनि तुझी वासरा[2]! परीक्षा मीं,
बहु हित तव शील जनीं अमृताच्या बा! सरापरी क्षामीं[3]. ४२
भक्त शुनक न त्यजिला, जो बहु धन्यांसि दिव्य रथ वाहे[4],
अथवा हेयें[5] तुज असु हि, सिद्धींचा[6] ज्यांसि अवश न थवा हे.
याकरितां त्वत्तुल्य स्वर्गीं कोणी नसे चि, बा राया!
मानवले अतुळा तेंव तेज्या आदित्य फार बारा यां[7]. ४४
पद जोडिलें सदेहें त्वां, योगी मृत्युउपर मागति तें;
त्वदनुजदार हि गेले, देहाच्या करुनि उपरमा[8], गतितें. ४५
पुण्यश्लोका! अद्भुतरूप तुझे[9] लोक अक्षय; ज्ञानी
कोणी तव समतेतें पावतिल न अन्य लक्षयज्ञानीं.' ४६
मग धर्म, शक्र, मारुत, दस्र[10], सुर, सुरर्षि, दिव्यरथरत्नीं
बसविति नृपासि; योगी आत्म्यासि जसे मुमुक्षु बहुयत्नीं. ४७
माथां देवर्षींचे विपुलाशीःपुष्पनिकर[11] बरवे घे,
दिव्यरथारूढ द्युतिकरसा[12] च रसापतींद्र वर[13] वेघे. ४८
तेव्हां देवर्षि म्हणे, "पूर्वी झाला नसे असा राजा.

---

१. बुद्धीला. २. वत्सा!—**पंत.** ३. क्षीण अगर दीन जनांचे ठायीं. ४. जो दिव्य रथ पुष्कळ धन्य लोकांना [स्वर्गाला] वाहून नेतो [तो रथ त्वां त्यजिला]; परंतु भक्त शुनक (कुत्रा) न त्यजिला. ५. टाकण्याला योग्य. ६. सर्वार्थसाधक—**पंत.** भावार्थः—तूं भक्ताकरितां स्वर्गाचा त्याग केलास ह्यांत कांहीं नवल नाहीं; कारण, ज्या तुझ्या प्राणांला सर्व सिद्धींचा समूह (अष्टसिद्धि) वश आहेत असे प्राण देखील टाकण्याला तूं मागें पुढें पहाणार नाहींस. ७. या तव तेजा फार मानवले—**पंत.** ८. अंताला. ९. तुला प्राप्त झालेले लोक (वैकुंठादि) अद्भुतरूप आणि अक्षय असे आहेत. १०. अश्विनीकुमार. ११. पुष्कळ आशीर्वादयुक्त फुलांचा समूह. १२. सूर्यासारखा. १३. धर्म रसापतींद्र (पृथ्वीचा जरि पति होता तरी) आकाशांत चढू लागला.

याचें यश सेउनि, कवि म्हणतील, '[1]अमृतरसा! असारा! आ.'
या श्रीयुधिष्ठिराची कीर्ति [2]शरच्चंद्रचंद्रिकासारा;
तारा [3]इतरा. [4]क्षीरंधिसमता कसि धरिल दुग्धकासारा?" ५०
अत्युच्च [5]बृहद्वादी ऐसें नारद [6]बृहत्तपा बोले,
तें ऐकुनि राजर्षि, ब्रह्मर्षि, सुरर्षि, सर्व ही डोले. ५१
[7]देवस्वपक्षपार्थिव तेव्हां होते समीप जे, त्यांतें
प्रार्थुनि युधिष्ठिर म्हणे स्वर्गपथीं स्तवुनि हर्षदेत्यांतें:- ५२
'जेथें असतिल माजे कृष्णेसह बंधु ज्या [8]अवस्थानीं,
तेथें चि न्या, असो शुभ अशुभ; न न्यावें चि मज नवस्थानीं.'
शक्र म्हणे, 'या स्वसुकृतनिर्जितनाकीं सुखें करीं क्रीडा;
स्नेह मनुष्यपणींचा त्यज; बहुभाग्यांत दैन्य दे [9]व्रीडा. ५४
झाला न अन्य कोणी राया! या परमसिद्धिला पात्र,
गात्रत्याग न करितां स्वर्गनिवासार्ह एक तूं मात्र. ५५
झालासि पात्र तेथें स्वर्गस्थांच्या [10]उपायना नाकीं,
येथें याया देहत्यागादि करिति उपाय नाना कीं. ५६
जी महि अहितशताजिता, जिंकायाला, करूनि [11]आजि, तिला,
शकले तव [12]अनुजनु परि [13]न तिहीं त्वां तैंवि[13] नाक हा जितिला.'
धर्म म्हणे, 'मीं स्वर्गीं सुख भोगाया नसें चि उत्साही.
मज मान्या भ्रात्यांसह जैसी पूजा, तसी च कुत्सा ही. ५८

---

१. हे वेचव अमृता! न आतां काळे कर. २. शरदृतंतील चंद्राच्या चांदण्याच्या योग्यतेची. ३. इतर राजांची कीर्ति तान्याप्रमाणे चांदण्यांत फिकी पडणारी. ४. क्षीरसमुद्राची योग्यता. ५. बृहत म्हणजे नारदाची वीणा ती वाजविणारा तो बृहद्वादी; अथवा बृहत म्हणजे सामवेद, त्याचें गायन करणारा तो बृहद्वादी. ६. बृहत म्हणजे मोठें आहे तप ज्याचे तो बृहत्तपा असा नारद. ७. देव आणि आपल्या बाजूचे राजे. ८. स्थितींत. ९. लाज; भीड. १०. नजराण्याला. ११. युद्ध. १२. तुझ्या पाठीमागून आहे जनु म्हणजे जन्म ज्यांचा असे कनिष्ठ भ्रात. १३. मूळपाठ–**त्वां तैंवि तिहीं न.**

जेथें बृहती[1] श्यामा, मतिसत्त्वसमन्विता,[2] असे कृष्णा,
तेथें चि वसेन सुखें; तदितरसंपत्तिची नसे तृष्णा. ५९
प्रियदारबंधुरहिता मज नाक विष प्रभो! गमो, राहो.
विद्युद्रंजितमुदिरांवांचूनि[3] रुचे न भोग मोरा हो! ६०

इति श्रीमहाभारते श्रीरामनंदनमयूरविरचिते महाप्रस्थानिके पर्वणि द्वितीयोऽध्यायः । श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

१. अत्यंत सुंदर. २. बुद्धि आणि धैर्य ह्यांनीं युक्त अशी. ३. विजेनें प्रकाशित अशा मेघांशिवाय.

स्वर्गारोहणपर्व.

अध्याय पहिला.

तिलक सुकृतकीर्तींचा धर्म स्वर्गासि शतमखें नेला;
केला बंधुवियोगें खिन्न, परि सुरादराग्रहें[1] गेला. १
सुरपूजित शतमखसम परमासनें[2]गत सुयोधन खलेश
दिसला, धर्म न सोसी; हरिच्या जैसा सुयोध नखलेश. २
परते युधिष्ठिर म्हणे, 'या अपमानानळें न भाजावें;
भूविवरांत शिरावें, किंवा लंघुनि बळें नभा जावें. ३
ज्या लोकांत खळाचा बहुमान, तयांत कोण राहेल?
पाहेल[3] बाळ केवळ अनुचित[3]; अपमान दगड[4] साहेल.' ४
नारद म्हणे, "नृलोकीं करिती, न तसा विरोध या नाकीं;
यावें[5] येथ विकारा दवडुनि, म्हणुनि, 'फिरोनि याना कीं?' ५
सर्वामरपूज्यस्वभ्रात्यासीं भेट, धन्य वासर हा.
द्यूतादि न चिंतुनियां, स्वर्गीं सोडुनि अन्यवास, रहा." ६
धर्म म्हणे, 'देवर्षे! जरि त्या[6] उग्रा[6] अनुग्र हा लोक;
मद्भ्रात्यांचा[7] कैसा? दावू मज तव[8] अनुग्रहालोक[8]. ७
द्रुपदविराटादिक जे साधु रणमखांत पावले पतन.
त्यांसि दिलें देवाहीं कोणां लोकांत मुनिवरा! वतन? ८

---

१. देवांच्या आदरयुक्त आग्रहानें. २. श्रेष्ठ आसनावर बसलेला. ३. लहान मूल अयोग्य प्रकार पाहून सहन करील. ४. अचेतन वस्तु अपमान सहन करील. ५. आपल्या मनोविकाराना 'पुन्हां तुम्हीं परत येणार नाहीं ना?' असें बजाकून अखेरचा निरोप घेऊन येथें स्वर्गाला यावें. ६. त्या क्रूर दुर्योधनाला. ७. माझ्या भीमादि बंधूना मिळालेला लोक कसा आहे? ८. तुझें अनुग्रहयुक्तावलोकन—पंत.

जेथें कर्ण असे, ते अभिमन्युप्रमुख सुत हि असती, तें
स्थान मम स्वर्ग; इतर गतितें न सिवेन, जेंवि अ-सतीतें.' ९
सुर म्हणती, "प्रास्यांच्या लोकीं जाणार तूं जरि, प्राज्ञा!
जा, प्रभुची[1] 'धर्मप्रिय सर्व करावें,' असी असे आज्ञा[2]." १०
ऐसें बोलोनि दिला देवानीं दूत, तो पुढें चाले,
त्यामागें धर्म प्रभु, कवि ज्याच्या सद्यशोमृतें धाले. ११
दाखविला सुरदूतें पुण्यश्लोकास मार्ग नरकाचा,
त्या परमदुर्गमें तो जाय प्रभुवर्य, जेंवि नर कांचा[3]. १२
धर्म म्हणे, 'हा हा! कां दिसति सकळ नरक यातना नाकीं?
येथिल भूमि[4] सिकविती, करुनि सुखीं गरक, या तें[5]नाना कीं?'
त्या सुरदूतासि म्हणे, 'किति जायाचें असें पुढें आहे?'
तो परतोनि वदे, 'ये मागें, श्रम जरि मना न हा साहे.' १४
परते, परतायाचें दूत वदे जें, मनांत आणी तें.
बहु नरकदर्शनातें कंटाळे पांडुपुत्र घाणीतें. १५
तों परिसे नरकपतितदीनांच्या परततां चि हाकांतें,
ठाके उभा. शुभाशय[6] आर्तोक्त अनादरील हा कां तें? १६
'पुण्यश्लोका! धर्मा! बा! एक मुहूर्तभरि तरी राहें.
सान्निध्य तुझें दुःख न बाधों दे आमुच्या शरीरा हें. १७
त्वद्देहपुण्यगंध ग्रहण करुनि, मंद शीत पवमान[7]
वाहों दे, बा! दीनानुग्रह बहु वाढवील तव मान.' १८
ऐसें ऐकुनि ठाके नरकपतितदीनवेदनाशमना;
कविच्या व्रतनाश श्रमकर, विधिच्या जेंवि वेदनाश, मना. १९
'गमले श्रुतपूर्व, बहु प्रिय, परिचित शब्द ते; न ज्या तारी

---

१. इंद्राची. २. मूळ पोथींत 'ही आर्या पंक्तीच्या अर्धभागावर समाप्त झाली असून पंक्तीचा पुढील अर्धभाग २८ पोकळ टिबानीं भरून काढला आहे, यावरून काय अनुमान करावयाचें? ३. भित्रा. ४. या येथिल भूमि—**पंत**. ५. अर्थ? ६. कल्याणकारक आहे हेतु ज्याचा असा धर्म. ७. वारा.

स्वपरिचय, असा हा जन कोण?' म्हणे तो मनीं अजातारी.
मग त्यांतें, 'कवण तुम्हीं?' ऐसें तो साधुपति पुसे नाकीं,
चित्तीं म्हणे, 'स्वकीर्ति स्वपरिचितारक्षणें रुसेना कीं?' २१
पुसतां सम[1] सर्व म्हणति, 'मीं कर्ण ज्येष्ठबंधु तव राज्या!'
'मीं भीमसेन;' 'मीं तो, रक्षी श्रीचा रणांत नवरा ज्या.' २२
'मीं नकुळ, नृपा!' 'मीं सहदेव, तुझा जो बहिश्चर प्राण;'
'मीं कृष्णा;' 'आम्हीं प्रतिविंध्यादि समस्त सुत तुझे जाण.'
तें ऐकुनि धर्म म्हणे, "यांसि महादोष हे कधीं घडले?
सुतबंधुदार सुकृती हा! हा! नरकीं कसे असे पडले? २४
तो[2] नाकीं, पावावा जो, पावुनि नरक, पातकी नाश,
ज्यां स्वर्गवास द्यावा, त्यां देतो नरकपात कीनाश[3]. २५
रे[4] धर्मा! मागें, कर जोडुनि देवांसि, सरक. वासवसा
पूजिति पाप सुयोधन; यांसि[5] म्हणति, 'वरुनि नरकवास वसा.'
स्पष्ट स्वप्न चि किंवा भ्रम मज पडला असेल? अथवा हे
कर्माची गति गहना: संसारीं बहुत हा चि पथ वाहे." २७
देवांतें धर्मातें निंदुनि, होवूनि तप्त बहु रागें,
दूतासि म्हणे, "भद्रा! तूं ज्यांचा, त्यांकडे चि जा मागें. २८
जाउनि सांग सुरांतें, 'येथें मीं राहिलों; नभा वातें
जेंवि, तसें भावानें सोडावें आपुल्या न भावातें. २९
होतात सुखी नरकीं माज्या पावोनि सन्निधानातें;
मीं हि निवालों, जैसा निर्धन लाहोनि सन्निधानातें.'" ३०
त्या सद्वृत्तें हरिला[6] निववी, आपण जसा निवे, दूत.
मग हरि हि म्हणे, 'कविजन निववाया या रसा निवेदूं[7] त.' ३१

१. एकदम, एका च वेळीं. २. दुर्योधन—**पंत.** ३. यम—**पंत.** ४. हें धर्माचें स्वगत भाषण आहे. देवाना हात जोडून त्यांच्यापासून दूर रहा. ५. कर्णादिकांस—**पंत.** ६. इंद्राला. ७. कथन करोत.

मोहें, जसा [1]प्रपंचा मानूनि अस्सारसा पेलिल, [2]उकडे;
होता मुहूर्त शोकभ्रमभार असा [3]रैसापतितउकडे. ३२
भेटे अजातरिपुला हरि जाणुनि लोकपाळ सुरसहित,
हरुनि नरकताप वदे, बहु वर्णुनि तो [4]कपाळ, सुरस हितः- ३३
'राज्या युधिष्ठिरा! त्वां न धरावा [5]मन्यु कीं मनीं शोक.
बा! सिद्धिप्राप्ति तुला झाली; अक्षय भले तुझे लोक. ३४
नरक अवश्य पहावे सर्वनृपांहीं, खरें वचन मान.
बा नरवर्या! देतें मर्यादेतें कुलीनमन मान. ३५
शुभ अशुभ कर्म असतें, फळ त्याचें स्वर्ग नरक; लघु आधीं,
मग गुरु; मर्यादेच्या शक्त हि बुध न प्रवर्तती बाधीं. ३६
स्वर्गास प्रथम चि जो घाली सेवावयासि नर कास,
तो मग जातो राजा धर्मा! भोगावयासि नरकास. ३७
आधीं जो घालितसे, धरुनि नरकभोगकामना, कास,
मग तो येतो, [6]वरवपु वरुनि, नर [7]कभोगकाम नाकास. ३८
आराधुनि, तूं विद्याकीर्ति नृपा! पावलासि, [8]भव्या ज्या
करिता झालासि तया गुरुसीं, व्हाया महाशुभ, [9]व्याजा. ३९
म्हणुनि तुला हे नरक प्रथम व्याजें चि दाविले, बापा!
पापापासुनि मुक्त चि केलासि, मुहूर्त भोगवुनि तापा. ४०
तूं, तेंवि सदार तुझे अनुज, व्याजें चि नरकगत, राया!
जे अन्या ताराया, ते व्हाल समर्थ काय न तराया? ४१
[10]परंभट न पावले जें पद, शूर तुझे स्वपक्ष बा! जे तें.

---

१. ब्रह्ममया-**पंत.** २. संसारी पडला उकडतो-बहु तापतो-**पंत.** ३. राजा चालनासारिखा; त्याच्या ठायीं शोकभ्रमभार गळोन जायास चि काही काळ होता-**पंत.** ४. धर्माचे नशीब. ५. राग. ६. सुंदर (दिव्य) शरीर धारण करून ७. सुख-**पंत.** सुख भोगण्याची इच्छा धरणारा. ८. ज्या कल्याणप्रद अशा गुरूची आराधना करून. ९. कपट. १०. अन्वयार्थः-बा! जें पद परभट न पावले, तें पद जे तुझे शूर स्वपक्ष [ते] पावले. [तुझें] मन शोकाच्या सगडीतें (शेगडीते). [आणि] चिंतेच्या बाजेतें न भजो.

शोकाच्या सगडीतें, मन चिंतेच्या भजो न वाजेतें. ४२
ज्याचा शोक करिसि तूं, स्वस्थानीं हृष्ट कर्ण नांदे तो;
गात्यांतें वर रविसा रविसुत, परिसोनि वर्णनां, देतो. ४३
कर्ण, वृकोदर, फाल्गुन, यम, सौभद्रादिपुत्र, जे स्वजन,
ये, त्यांसि पहा, ज्यांचें करिती गंधर्व अप्सरा भजन. ४४
मजसह उत्तमलोकीं, जें इच्छित, वरुनि तें, विहार करीं.
जपति [1]गति तुज वराया, जेंवि वधू, धरुनि तेंवि हार करीं. ४५
जे [2]राजसूयनिर्जित, [2]हयमखवर्धित, सुलोक, [*]अनराते!
दानज्ञानतपोर्जित, अन्या धन्या हि सुलभ न नरा ते. ४६
लोक इतर राज्यांचे जे, त्यांच्या [3]उपरिउपरि तव लोक,
जेंवि हरिश्चंद्र तसा उत्तमलोकीं समृद्धि अवलोक. ४७
भरत, भगीरथ, जेथें मांधाता मनुजनायक विराजे,
तेथें विराज; होतिल तुज गाउनि हृष्टकाय कविराजे. ४८
नरभाव सरो दे, हो सिद्ध सुरनदींत मज्जन कराया;
अन्यांची काय कथा? तुज बहुमानिल म[4]ज्जनक राया!' ४९
यमधर्म म्हणे, 'झालों तुझिया ठायीं प्रसन्न तनया! मीं,
राजेंद्रा! रजनीच्या जेंवि चतुर्थी प्रबुद्ध जन यामीं. ५०
या तिसरिया परीक्षेमध्यें ही आजि उतरलासि कसीं;
होतील असीं सुयशें प्राप्त भलत्या चि सुत[6]रलासि कसीं? ५१
हीरातें जेंवि घं[7]नीं परीक्षितां. अग्निमाजि हेमातें;
तूतें [8]छळीं, मिळाली अत्यंत प्रीति आजि हे मातें. ५२

१. वैकुंठधामादि सद्गति. २. राजसूययज्ञाने जिंकून घेतल्याप्रमाणे प्राप्त करून घेतलेले, अश्वमेधयज्ञाने वृद्धिंगत केलेले व ज्ञान, दान आणि तप यांनीं संपादन केलेले उत्तम लोक. ३. फार वर. ४. कश्यप. ५. रात्रीच्या चवथ्या प्रहरात (ब्राह्म मुहूर्तें) निजून उठलेल्या मनुष्याचे मन जसे प्रसन्न असते तसा मी तुझ्यावर प्रसन्न झालो आहे. ६. चंचल—**पंत.** ७ घणाच्या घावाने. ८. परीक्षिता—**पंत.** तुझा छळ करून परीक्षा केली असता. ९. अजातरिपो धर्मा!

सुरपतिनें केली तव सत्वपरीक्षार्थ मात्र हे माया,
आतां गंगेमध्यें निववीं [1]अतितप्तगात्रहेमा या. ५३
तव बंधुदार कोण्हीं पडले नाहीं च [2]नंदना ! नरकीं,
तुमच्या कीर्तिश्रवणें पावतिल पुढें हि नंदना नर कीं.' ५४
मग मज्जन तींत करी, जीणें बहु निववली [3]नमज्जनता;
जी भगवती म्हणतसे पाप्या ही, '[4]नारकीं न मज्ज' [5]नता. ५५
स्नानीं नरतनु घेउनि, दे दिव्याकृति सुरापगा याला,
[6]जींत बुडोनि, सुरांतें लावी निजयश [7]सुराप गायाला. ५६
स्नानेंकरूनि गेला, जो होता वैरभाव, तो मळसा;
जेणें, असुनि हि, दिसला सानुज दुर्योधनीं न कोमळसा. ५७
दिव्याकृति, दिव्यांबर, दिव्यालंकारधर, महातेजा,
' झाला हरि च, ' म्हणति हरिपरिचित देवर्षि ही पहाते ज्या.
जें करि अजातरिपुचें, बहुमानुनि देवपतिसम, स्तवन,
वाटे वसंत तो, तें सुरमुनि[8]बळ [9]हृष्टमति समस्त वन. ५९

अध्याय दुसरा.

धर्म सुरनदीस्नानें सरतां नरभावसह महायास,
गेला जेथें कौरव होते, तेथें चि तो पहायास. १
कौरव पाहों गेला, तों तेथें [10]कृष्ण देखिले हो ! ते,
ज्या रूपें, ज्या वेषें, जैसे हृदयांत रेखिले होते. २

---

१. दुःखानें संतप्त झालेलें शरीररूप सोनें. २. नंदनवनाला. ३. वंदन करणारा जनसमूह. ४. नरकीं—पंत. ५. नम्रा—पंत. ६. ज्या गंगानदींत सहज पडून बुडाला तरी. ७. मद्यप्राशन करणारा [देखील]. ८. कटक, समूह—पंत. ९. आनंदित झालें आहे मन ज्यांचें असें. १०. कृष्णार्जुन.

चिरकांक्षिता सुसुखदा भेटि यथायोग्य होय हो! त्यांची,
प्रेमें परस्पर हृदयतोयरुहा तरणितोय होत्यांची. ३
तैसा चि वायुलोकीं पाहे त्या वायुमूर्ति भीमातें,
जो होता निजतेज प्रकट करुनियां, जया न सीमा, तें. ४
नकुळसहदेव पाहे स्वस्थानीं मूर्त जेंवि नासत्य;
कर्म ससत्य करिति गुरुमोहा तें धूर्त, जें विना सत्य. ५
वैकुंठीं जसि लक्ष्मी, धरुनि प्रभुदास्यलोभ, लीना कीं,
कैलासीं दुर्गा तसि कृष्णादेवी हि शोभली नाकीं. ६
नेला समीप सहसा, परि साधु न तन्मुखाकडे पाहे,
शक्र म्हणे, " सत्पुरुषा! दयिता द्रुपदात्मजा तुझी बा! हे. ७
हे स्वर्गश्री भर्गें दिधली होती तुम्हांसि रत्यर्थ,
बहु पुण्यगंध जीच्या देहीं, लावण्यगुण हि अत्यर्थ. ८
गंधर्व महाभाग प्रतिविंध्यप्रमुख पांच सुत झाले;
ते हे स्वर्गीं पुनरपि, सुरकार्य करुनि, फिरोनियां आले. ९
जो अंध ज्येष्ठपिता, तो हा गंधर्वराज धृतराष्ट्र.
येणें चि देवकार्याकरितां तूं करविलासि हतराष्ट्र. १०
कथितों ताप हराया राया! प्रिय हित, मदुक्त आकर्ण.
ज्यातें शोचिसि, रविचा पुत्र पहा स्पष्ट तो चि हा कर्ण. ११
हे साध्य, वसु, मरुद्गण; वृष्णींतें, स्मरण धरुनि, यांत पहा.
हा सौभद्र शशितनय. न म्हणे कोणी हि करुनियां तप, 'हा!'
हा कुंतीमाद्रीसह पांडु, पहा, बसुनिया वरविमानीं,
आला तुज भेटाया; रवि गमतो, तदपि तूं न रवि मानी. १३

---

१. फार दिवसांपासून इच्छिलेली. २. हृदयरूपी कमलाला. ३. सूर्य आणि पाणी. ४. होणारे असे जे कृष्णार्जुन त्यांची. ५. गुरुजनमनोमोहनार्थ—**पंत.** ६. शंकरानें. ७. बहुत—**पंत.** ८. ऐक. ९. हे स्वलोकातें आले. शोक वृथा केला. तुजसारिखे तपस्वी यांचा घात होत नाहीं—**पंत.** भावार्थ.

वसुसह आला भीष्म स्थैर्यविजितमेरुपर्वत[1], पहा, हा.
ज्याच्या तपासि पाहुनि, वदलें लोकांत सर्व तप[2] 'हा! हा!'
गुरुला[3] गुरु शोभवितो, विधु[4] शारद जेंवि शारदा बा! हे.
तें ज्ञानदान देती, घ्यायाला जें विशारदा[5] आहे. १५
जे नरवर, जे योद्धे, तुझिया कार्यार्थ संगरीं मेले,
गंधर्वयक्षगुह्यकपुण्यजनांमाजि ते नृपा! गेले. १६
ज्या ज्या रणरंगनटें[6] दाखविले वरगुणें असे नाच;
त्या त्याला या स्वर्गीं बहुमान; सुखा उणें असेना च. १७
धर्मार्थ[7] जाय सोडुनि सहसा, होतां चि बरि पहाट[8], पती;
तत्संगा जसि दयिता, त्वत्संगा सिद्धि तासि, पहा टपती." १८
इत्यादि हरि वदे, तें जेंवि मयूरासि वर्ष, वीरा या
उत्तमलोकमता कुरुकुलतिलका फार हर्षवी, राया! १९
जनमेजय भूप पुसे, 'गेले स्वर्गासि जे असे योध,
तद्गति काय पुढें? वद. आहे तुज गुरुवरें[9] बुधा! शोध.' २०
वैशंपायन सांगे, 'कर्मांतीं प्रकृतितें[10] चि पावावें,
सेतु[11] असा चि असे; त्वां चित्त प्रश्नोत्तरीं च लावावें.' २१
भीष्म प्रवेशला, वसु होते तितुके चि राहिले आठ.
जेथुनि जो झाला, तो त्यांत शिरे, एकरूप हा पाठ[12]. २२
राज्या! त्या देवांच्या आचार्यांत प्रवेशला द्रोण,
मुनि वदला, परि विस्तरभीरु कवि पुन्हां वदेल हें कोण? २३
सूत म्हणे, "ऐशा द्विजवर्या! शौनकमुने! कथा राज्या

---

१. आपल्या स्थिरपणानें जिंकला आहे मेरुपर्वत ज्यानें असा. २. तदितर सर्व तप. ३. बृहस्पतीला. ४. शरदृतूंतील चंद्र. ५. ज्ञानिगुरुद्रोण ज्ञानसुनिर्मळ सर्व-प्राथ्य—**पंत.** ६. युद्धभूमीवरील नटानें. ७. सडासंमार्जनादि गृहधर्मकृत्यें करण्या-साठीं. ८. अरुणोदय. ९. व्यासाच्या वरानें. १०. ईश्वरी प्रकृतींत (स्वरूपांत) लीन व्हावें. ११. मर्यादा—**पंत.** १२. अखेर एकरूप होणें म्हणजे सायुज्यमुक्ति हा च परिपाठ [आहे].

वैशंपायन सांगे देती दोषां मनीं न थारा ज्या. २४
निजपूर्वजचरितांहीं होय मुदित, जेंवि तोक थानाहीं.
'ऐसा' म्हणे, 'पैरांच्या[1]' जनमेजय भूप तो, 'कथा नाहीं.' २५
पूजी सर्वस्वें बहुमानें क्रतुच्या द्विजांसि अवसानीं[2],
पुरवावे काम जिहीं, श्रीपतिच्या सर्व जेंवि नवसानीं. २६
आस्तीक प्रीतीतें पावे, रक्षूनि तक्षका मरणीं,
सुकवि[3] कविसभेसि, जसा जिंकुनि दयितेसि दक्ष कामरणीं.
यज्ञ समाप्त करुनि, शिर विप्रांच्या पदरजांत लोळउनीं,
झाला कृतकृत्य प्रभु, सर्वांतें सबहुमान बोळउनीं. २८
मग तक्षशिळेहुनि[4] तो जनमेजय गजपुरासि ये, राहे;
काय कथा होय रसिकसुबहुमता रससुराशि[5] येरां[6] हे? २९
श्रीमान् सर्वश्रेष्ठ ग्रंथांच्या पूज्य हा जय[7] शतातें,
ज्यांत शुकाच्या केलें प्रकट कथुनि धर्मराजयश तातें[8]. ३०
दिधलें सत्यवतीच्या पुण्ययश अनंत शर्म दायादें,
यांत कविकुळें, न तसीं यमुनासुरसिंधुनर्मदायादें. ३१
न स्तवित्यांसि म्हणा, 'जिभ जरि न धरिल मौन, कापुनि वहा रे!'
बा! शारदी हि याच्या कीर्तिपुढें शौनका! पुनिव हारे. ३२
या ग्रंथा आदरितिल, जे हरिहरदास साधु सुरसिक, ते;
वाटे नरलोकीं जरि असते, तरि परिसतां चि सुर सिकते[10]. ३३
श्रीमदुपाध्यायोत्तमकविवरकेशवगणेशपादरजा[11]

---

१. इतर राजांच्या. २. सर्पसत्राच्या शेवटीं. ३. चांगला कवि कविसमुदायाला जिंकुनि [किंवा] दक्ष कामरणीं (रतिक्रीडेत) दयितेसि जिंकुनि जसा प्रीतीतें पावे [तसा] आस्तीक तक्षकाला मृत्युमुखांतून वांचवून प्रीतीतें पावे. ४. यज्ञस्थान-पंत. ५. नवरसांचा उत्तम ठेवा. ६. रसिकाखेरीज इतरांना याची काय गोडी? ७. महाभारतग्रंथ. ८. सत्यवतीचा सुत जो व्यास त्यानें. ९. कार्तिकी पौर्णिमा सुद्धां धर्मराज्याच्या यशापुढें फिकी पडते. १०. अध्ययन करिते. ११. हे पन्हाळगडकर केशव आणि गणेश पाध्ये पंतांचे विद्यागुरु होत.

धरुनि शिरीं, हें सद्यश लिहिलें, पीताति साधु सादर ज्या.
जो धीरवीरहीर, श्रीसिद्धेश्वर[1]महादयापात्र,
श्रीमान् बाबूराय प्रभु, ज्याचें शोभलें यशें गात्र. ३५
भीष्मद्रोणसम गुणें, शांडिल्यसुगोत्रपद्मरवि[2], दे हा
आश्रय, शंकर जैसा उपमन्यु[3]मना, मयूरकविदेहा. ३६
शीलें[4]जितामरचंदनतरुनंदन पांडुरंगराय हि तें
यश मिरवितो; प्रजांचीं करि दशरथसा न राम काय हितें?
श्रीगीतेच्या एकादशसंख्याचा जसा उपाध्याय[5],
केवळ भक्तिरसमय श्रीमदनंताख्य[6] जो उपाध्याय, ३८
तो होय, शोभवुनि या कवनातें, साधु विप्र भासविता[7].
निजतेजें श्री देवुनि पंकरुहा[8] जेंवि विप्रभा सविता. ३९
बहु शोभाप्रद झाला श्रीविठ्ठल[9] भक्तराय कवनातें,
जेंवि ऋतूंचा करिता प्रकट गुण वसंत नायक वनातें. ४०
[10]पाहे प्रणता तोका, नव्यासम हाक विप्र सादास
विप्राच्या दे, न करी न व्यास महाकवि प्रसादास. ४१
धन्य श्रीराम पिता, धन्या लक्ष्मी प्रसू जगीं झाली,

---

१. श्रीसिद्धेश्वर हे बाबूजींचें उपास्य दैवत. बाबूजींनी बारामती येथें श्रीसिद्धेश्वराचें एक मंदिर बांधलें आहे. २. शांडिल्यसुगोत्ररूपी कमलाला [विकासित करणारा] सूर्य. (कुलदीपक). ३. कथासंदर्भ मागें अनु० अ० १।२ पहा. ४. आपल्या [शांत व सुखकर] स्वभावानें ज्यानें देवांच्या [शीतल व सुगंधयुक्त] चंदनवृक्षाला जिंकलें आहे असा. ५. जवळचा अध्याय. (भक्तियोगनामक बारावा अध्याय). ६. अनंत पाध्ये हे सुप्रसिद्ध धर्मसिंधुकार काशीनाथबावा पाध्ये यांचे वडील होत. ७. प्रकाशित करिता झाला. ८. कोमेजलेल्या कमलाला. ९. हे पंतांचे मित्र विठोबादादा अनवेकर–चातुर्मासे.
१०. अन्वयार्थः—[हा] विप्र (विठोबादादा) प्रणता तोका नव्यासम पाहे (आपल्या पायीं नम्र झालेल्या मुलाला नूतन अर्भकाप्रमाणें प्रेमार्ह लेखतो, असा भावार्थ). विप्राच्या सादास हाक दे (ब्राह्मणास संकटप्रसंगीं साहाय्य करितो. साद=आरोळी). महाकवि व्यास [याच्यावर] प्रसादास न न करी (याच्यावर महाज्ञानी व्यासांचा निश्चयानें अनुग्रह झाला आहे–याला भारताचें रहस्य चांगलें कळतें, असा भाव).

आली[1] सत्यवतीची[2], कीं, भारतकीर्ति सुतमुखीं आली. ४२
श्रीनारदवाल्मीकिव्यासशुकप्रमुख जे कवीश्वर, ते
नमिले क्षमार्थ, ज्यांचें यश जाणुनि अमृतसेकें[3] विश्व रते. ४३
श्रीहरिजनरसिकसभे[4]! घे निजगुण, जरि मयूर चुकला, गे!
कीं, बोलका नव्हे हा; शिक्षित बोलावयासि शुक लागे. ४४
चुकलों, तदपि न चुकलों; कीं, जें बहुमत शुकादिसन्मुनितें,
म्यां गायिलें यथामति सच्चरित चि सत्प्रियार्थ जन्मुनि तें. ४५
चुकलों म्हणोंनि, तो हरिहरभक्त क्षोणिसुरसभे[5]! लाजो,
घे बाळ शर्करेचा, न च मानुनि गार, सुरस भेला[6] जो. ४६
साधुसभे! सुरभी तूं पोषिसि कवितर्णका[7], महाभागे!
परिससि बाळवचन बहु, परि न तुझा कर्णकाम[8] हा भागे. ४७
हरि[9] जन अरिज न परिजन करि जननि! प्राज्ञजनसभे! काय?
हा दास, यास हासत्रास नसो; शिशुसि निंदिना माय. ४८

विठोबादादाना पोराबाळांचा फार लळा असे, असा उल्लेख पंतानी त्यांचेवर रचलेल्या एका गुणवर्णनपर आर्यापंचकांतील पुढील आर्येत हि आहे:—

संत विठोबादादा लहानथोरांत सांगतां वाटे,
टाकुनि खेळ मुलांनीं यावें पायां पडावया वाटे!

१. मखा—**पंत.** २. व्यासमातेचा. ३. सिंचन. ४. अन्वयार्थ:—गे श्रीहरिजनरसिकसभे! (अहो भगवद्भक्त आणि रसिक लोक हो!) मयूर जरि [बोलण्यात] चुकला [तरी तो तसे हि बोलणे हा] निजगुण घे (आपला गुण च समजतो). का (कारण,) हा बोलका नव्हे. शिक्षित शुक (पोपट) [मात्र] बोलावयासि लागे. [मयूर न. अर्थात्, मयूर जरा चुकत चुकत बोलला तरी तो त्याचा गुण च म्हटला पाहिजे]. ५. ब्राह्मणसभे! ६. साखरेचा खडा—**पंत.** ७. कविरूप वत्साला. ८. तुझा श्रवणेच्छा पुरी होत नाही. ९. अन्वयार्थ—[हे] जननि प्राज्ञजनसभे! हरि अरिज जन (शत्रु जो हिरण्यकशिपु त्याचा पुत्र प्रल्हाद) [आपला] परिजन (सेवक, भक्त) न करी काय? [मग] हा (मी कवि) [तर तुझा पुत्र व] दास [आहे]. यास [तुझा] हासत्रास (उपहासाचा त्रास किंवा भय) नसो. [कारण,] माय शिशुसि निंदिना.

साधुसभे! भगवत्पदपद्मार्पित सर्व वस्तु तुज रुचलें,
यास्तव समर्पिलें हें कवन श्रीपतिपदीं; भलें सुचलें! ४९
हरिपदनम्रार्पिता या, मैत्री हरिपदनम्रजना[1], कवना.
रुजा म्हणेल, 'होउनि शीघ्र अधोवदन, मज्ज[2], नाकवना[3]!' ५०
श्रीगुरुपदपद्मार्पित हा ग्रंथ महाप्रसाद जाणावा,
सज्जन हो! मज्जन हो यांत, मना त्यांत दोष नाणावा[4]. ५१
छंदःशास्त्रीं आद्या[5] सन्मान्या जसि सतीगणीं आर्या,
आर्या हे सद्रसिका[6] जेंवि शिवा ती तसि प्रिया आर्या. ५२
अष्टादशपर्व जयग्रंथकथा आपणांत आर्यांनीं
आणिलि, जसि आणावी आर्या बहुमान करुनि आर्यांनीं[7]. ५३
शुद्धें अचंचळमनें अवलोकाव्या बुधें अशा आर्या,
निःशेषपापतापव्यापत्प्रशमार्थ[8] या तशा आर्या. ५४
ज्यांच्या गानें व्हावें प्रेमाश्रुक्षपितचंदन[9] मयूरें,
आर्या समर्पिल्या हरिचरणीं श्रीरामनंदनमयूरें. ५५
बहुमानील चि पूर्वप्रेमातें न त्यजूनि ओंव्या ही,
आर्यांसि म्हणेल रसिक, अभिनव विहिणींस जेंवि 'ओ' व्याही.
ज्यांच्या वचनीं, चित्तीं, कर्मीं, सर्वत्र भाव कुशल वसे,
या कृतिस ते चि गातिल सुकृती, वाल्मीकिकृतिस कुशलवसे[11].

इति श्रीमहाभारते श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिते स्वर्गारोहणपर्वणि द्वितीयोध्यायः ।

समाप्तं भारतं ।

श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ।

---

१. हरिपदीं नम्र झालेल्या लोकांबरोबर. २. बुडून जा. ३. नंदनवना! ४. मनावर घेऊं नये. ५. पहिलें वृत्त जें 'आर्या' तें (पक्षीं) आदिसती पार्वती. ६. चांगल्या रसिक अशा शिष्ट लोकाना. ७. पतिव्रता स्त्रिया. ८. सर्व पाप व ताप यामुळें होणारी जी अति विपत्ति तिच्या निरसनार्थ. ९. आनंदाश्रूंनीं धुतलें गेलें आहे चंदन (चंदनउटी) ज्यावरील असें. १०. तुरंगवदनोरस्थळें—पंत. तुरंग-वदन=हयग्रीव; हा शिवाची देवता. ११. वाल्मीकीनें आपलें रामायण प्रथमतः रामपुत्र कुशलवांकडून राजसभेंत गावविलें, वगैरे कथा आहे.

शुद्धिपत्र—आर्याभारत खंड ३ रा.

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
८।२१	तव तनय,
१०।९	जरासंधाचा
१०।९	सुदुःसहें
११।१९	महायोध,
१६।१९	झुंगंझिला
२१।२३	घटोत्कचवधानें
२४।३	पुसे
२९।१२	अतिदुर्जय
५०।२२	पांड्यरूपी
६५।८	महावीर.
७०।६	महास्त्रप्रयोगपटु कर्ण
१५२।१२	कालानलाभरोपानें.
१५४।१३	वाळी.
१५७।२	मृदु
१६०।१८	दृष्टिविषसर्प.
१९१।४	असिला,
१९१।५	असिला ?
२०५।१६	काय भव देनुजें ?'
२०८।१३	जगत्रयेशानें,
२२१।८	धर्मराज नाश
२४२।४	सेगुण
२४२।५	अक्षत,
२५२।११	अश्वत्थाम्याचा
२५३।२८	ज्यांत कृष्णार्जुनांचा विजय वर्णिला आहे असा ग्रंथ. (भारत).
२६१।१३	रीति
२६६।८	तो
२६६।९	राजा
२९१।१२	युयुत्सु
३०५।५	बुडवीले;
३१३।१९	कंठांत
३१९।२	धर्मयुद्धदुर्जय
३३७।३	अनघीला.'
३३७।७	शुद्ध.'
३४१।११	गुरुशत्रुहींनि
३४९।१४	सुतशोकज्वरासि
३६०।३	त्वत्सुतहंत्यासि
४२१।१८	कळावा
४२८।२६	पांचजन्य
४३२।१२	यत्कृत
४४३।११	धर्मनृप
४५१।७	रमागेहा !
४५१।८	वरप्रसादा
४५३।१२	शीतें."
४५४।३	"मी

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
४६०।२४	२. माती.
४६८।१७	सुरासुर ज्या
४७८।५	०मयूरमूर्त०
४८५।१९	खेंवींचें.’
४८६।१६	लवलाहें,
४८६।१७	लैंवलाहें
४९०।१६	‘सत्कारुनि दुर्वासा,
४९३।१८	वाटसुरथवे
४९४।८	भणगा
४९४।१८	धावुनि
४९५।२०	स्रक्चदनान्नपान
४९९।२	बरविप्र
४९९।१२	सभ्रातृवर्ग,
५०३।६	मुहूर्तभरि
५०५।६	सुनियमानीं;
५०५।७	सेंगाजन
५०५।१०	गैंरुभक्तिरुचिस
५०५।१०	पैंरगुरुभक्तिरवचेस
५०५।११	अरिर्कंटकक्षषकुळीं
५०६।२३	शुचिकुक्षिभवा
५०७।२१	०विरचिते०
५१४।२	दायादोत्कर्ष
५१५।९	सुदुर्लभ
५२९।१२	‘सादरसेवेंत
५३७।५	वर्णू?
५३७।५	रडे.
५४३।२	उठविती,
५५४।१४	उठिव
५५८।२	मानिति
५६९।१३	कुळा?
६४१।११	ते४
६४२।१२	‘हा!’?
६४३।२४	पृथ्वीतें—पंत.
६५०।५	हो!’
६५३।२४	‘कवि जन

